

GOVERNMENT OF INDIA

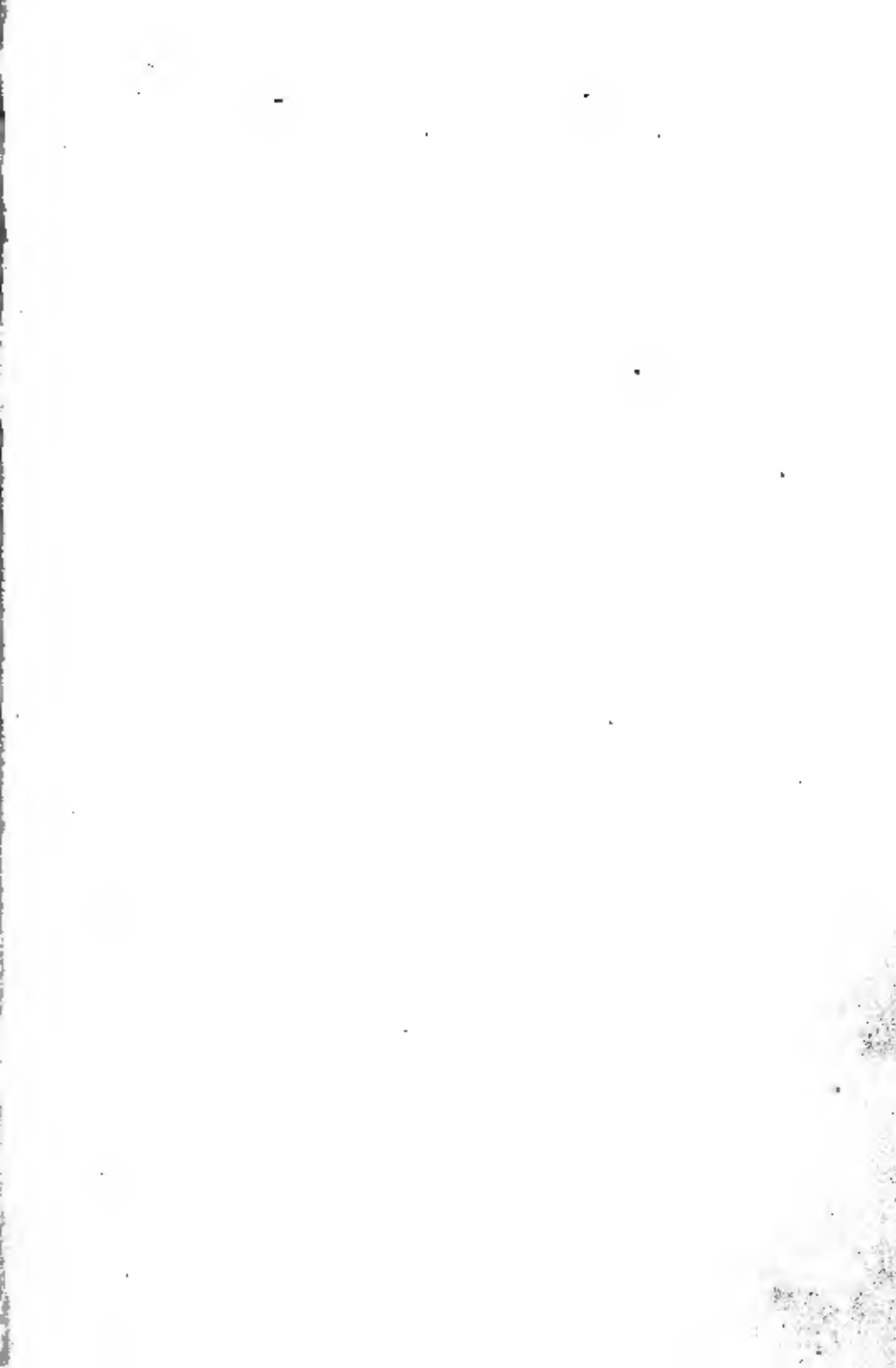
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

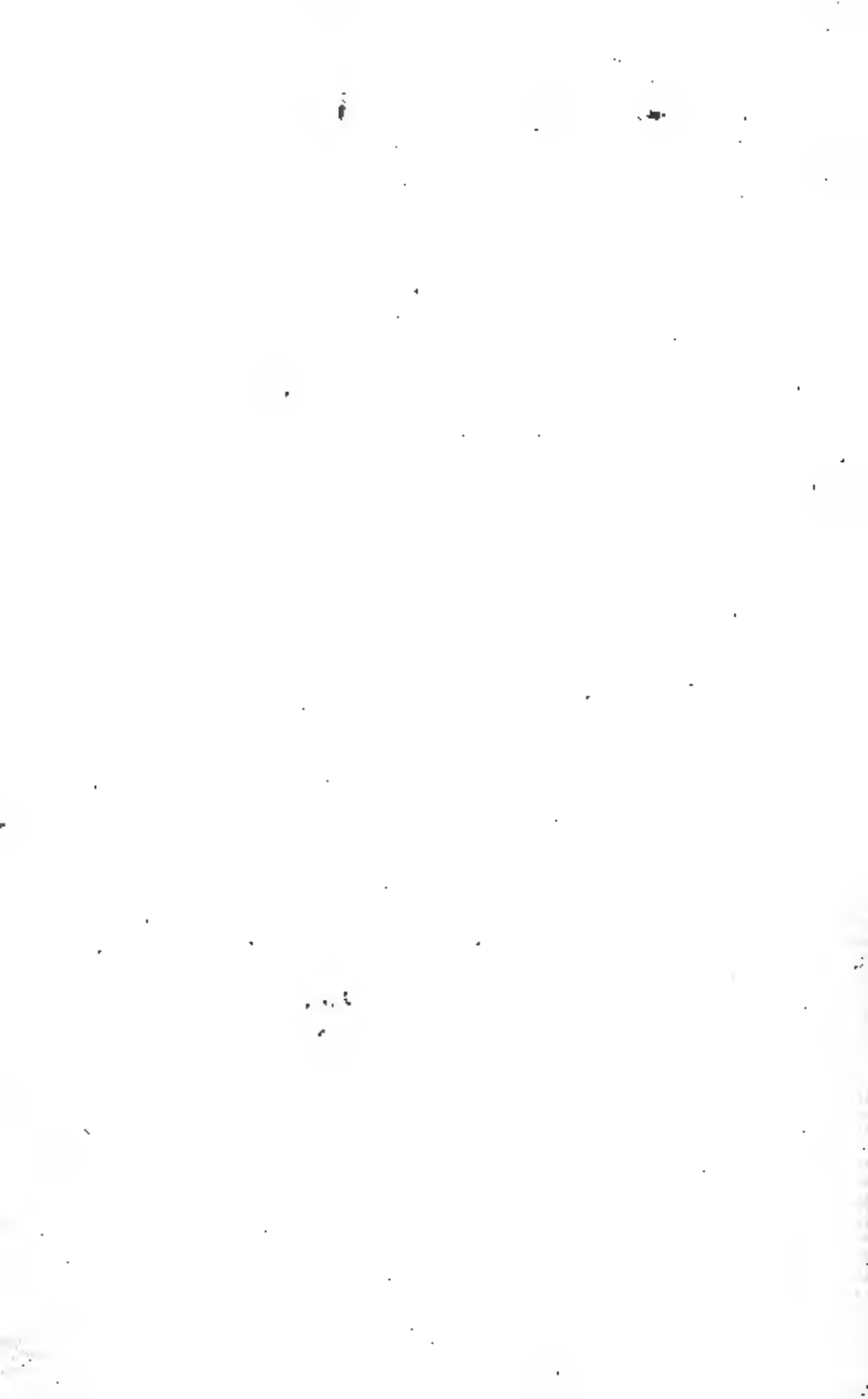
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL NO.

Se IM / Aho / Ram

D.G.A. 79.

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 83

GENERAL EDITOR

H. R. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,

Curator in-charge Government Oriental Library, Mysore

Ahobalasturi

श्रीमदहोबलसूरिविरचितम्

वाक्यार्थरत्नम्

स्वोपहसुवर्णमुद्रिकाव्यव्याख्या समलंकृतम्

THE VĀKYĀRTHA RATNAM

WITH

8085

THE SUVARNA MUDRIKĀ

OF

AHOBALA SURI

EDITED BY

VIDVAN R. RAMA SASTRY

Pandit, Oriental Library, Mysore

MYSORE :

PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS

1948

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 8085

Date. 4.1.57

Call No. 5a1m

Hao / Ram

PREFACE

IT is a matter of pride that the Oriental Library, Mysore, has been able to bring out, for the first time, an edition of the text of *Vākyartharatna* with its commentary *Suvarṇa Mudrikā* by *Ahobalasūri*, a compendium on the theory of import of Vedic injunction according to the 'Prābhākara School' of *Pūrva Mīmāṃsa*. The editing of this work had been at first entrusted to Pandit A. Vyasachar, Proof-reader, and was later on transferred to Pandit R. Ramasastry, who has prepared the edition with a good Sanskrit introduction by collating five manuscripts, which have been fully described in his introduction. The late Mr. M. S. Basavalingayya, M.A., B.L., Curator of the Library, had under contemplation the publication of an English translation along with the Sanskrit text of the work. But alas! death snatched him away from our midst in the prime of his youth, before the work could see the light of day.

By publishing this volume, the Oriental Library, Mysore, may be said to have enriched the meagre stock of literature of the 'Prābhākara School' which is not so widely known as the other—the 'Bhāṭṭa School' of the *Pūrva Mīmāṃsa*. The earliest work that is available on this system, devoted mainly to the problems of right interpretation of the Vedic texts for sacrificial purposes, is the *Mīmāṃsa Sūtra* of Jaimini. This work consists of 12 *Adhyāyas* or chapters and has been commented upon by *Vṛttikāras* like *Upavarṣa*, *Bōdhāyana*, *Bhartṛmitra*, *Hari* and *Bhavadāsa*. The oldest of these *Vṛttikāras* is *Upavarṣa* whose views have been set forth in detail by *Śabara* in his *Bhāṣya* on the *Sūtras*. But these Commentators are known only by names; the earliest Commentary that has been available to us, so far, in its entirety is that by *Śabara*, known as the *Śābara Bhāṣya*. It is this work that has formed the basis and starting point

for all later *Mīmāṃsa* works. The earliest commentaries, so far found on this *Bhāṣya*, are those by *Prabhākara* also known as *Guru*, and by *Kumārila Bhatta* or simply *Bhatta*. These two writers became the founders of the two well-known schools of the *Pūrva Mīmāṃsa*, to which a third was later on added in the person of *Murāri Miśra*.

Of the two schools, the *Bhāṭṭa* and the *Prābhākara*, the former is very well known and has influenced other schools of Indian thought especially the *Advaita System*. Many works of this school have been discovered, published and even studied in Schools and Colleges. The *Br̥hati* of *Prabhākara*, a commentary on *Śabara Bhāṣya* with its *Tika*, *R̥juvimala*, the *Prakarana Pañcika* of *Śālikānātha* and the *Nayaviveka* of *Bhavanātha* exhaust the list of works now available on the *Prābhākara School*. The *Vākyaṛtharatna* with its commentary *Suvarṇa Mudrika* will surely be a welcome addition to the works of this school. It is a small compendium in four chapters by *Ahōbala Sūri* of whom we know very little except that he was the son of *Mārayārya* of *Śrīvatas Gotra*, and is different from *Ahobalasuri*, the author of *Abhinava Kadambari*, *Nala Vilāsa Nāṭakam*, or of the Commentary on *Saṅkalpa Sūryodaya* of *Vedānta Deśika*. It brings within a short compass all the details which are scattered over several *Adhikaranas* in the *Bhāṣya* and gives in a lucid style a well-grounded exposition of the *Niyoga* theory of the import of Vedic sentences as distinguished from the *Bhavana* theory of the *Bhāṭṭas*. I am sure this work will be of great value as an efficient aid to the study of the *Prābhākara School*. I commend to the readers the thoughtful Sanskrit Introduction which gives a summary of the work by chapters and explains the usefulness of the principles of interpretation according to *Mīmāṃsa* in determining the meanings of texts of Hindu Law.

MYSORE, }

16-11-1943. }

H. B. RANGASWAMY IYENGAR, M.A.,

Curator in-charge, Oriental Library, Mysore.

॥ श्रीः ॥

भूमिका

यत्कृपावज्रपातेन विघ्नाद्विरपि मिचते ।
वन्दे तं गजराजास्यं भक्ताभीष्टवरप्रदम् ॥

विज्ञप्तिः

अपि गुणैकपक्षपातिनो विद्वन्महाशयः । किञ्चिद्विदं भवतां पुरतः सकुतुकमावेदयामि । स्तो हि मीमांसातन्त्रे सुगृहीतनामधेययोः ^१प्रभाकरकुमारिलयोः सिद्धान्तौ । तत्र कुमारिलसिद्धान्तबोधका बहुषो ग्रन्था मुद्रिता अमुद्रिताश्च दरी-दृश्यन्ते । प्रभाकरसिद्धान्तस्य तु पूर्वपक्षतया दृष्टान्ततया वा कौमारिलग्रन्थेषु ग्रन्थान्तरेषु चानूद्यमानत्वेऽपि तस्यैव सिद्धान्तस्य प्राधान्येन प्रतिपादका ग्रन्थाः कौमारिलग्रन्थापेक्षया विरलतरा प्वेत्यतिरोहितमेतत्समेषामपि विदुषाम् ॥

प्रकृतवक्तव्यम्

साम्प्रतं प्राचीनग्रन्थमुद्रणबद्धकङ्कणान्महीशूरराजकीयप्राच्य-कोशागारात्सम्मुद्य प्रकाशितः सुवर्णमुद्रिकास्थया व्याख्यया सनाथितो वाक्यार्थरत्नाभिधोऽयं मीमांसाग्रन्थोऽतिविस्तीर्णस्यापि गुरुमतवाक्यार्थस्य सरलसरण्या सङ्ग्रहेण प्रतिपादको गुरुमत-वाक्यार्थव्युत्पित्सूनामतितरामुपकुर्यादिति महदिदं प्रमोदस्थानं विद्वज्जनबृन्दस्याध्यापकाध्येतृनिवहस्य च ॥

^१ प्रभाकरस्यैव गुरुरिति नामान्तरम् । प्रभाकरो हि कदाचित् स्वगुरुणाऽ-विहितं वाक्यार्थं तस्मै न्यवेदयत् । गुरुश्च तदा तं 'त्वमेव गुरुः' इति निरदिक्षत् । तदाप्रभृत्ययं गुरुनाम्ना प्रथित इति कथाऽनुश्रूयते.

ग्रन्थनामनिर्देशः

ग्रन्थेऽस्मिन् ‘वाक्यार्थरत्नं प्राकाशि’ इति मूलोपान्त्यश्लोक-
भागेन ‘वाक्यार्थरत्नं सुधियां धृतये योजयाम्यहम्’ इति
व्याख्यानश्लोकभागेन च मूलभागो वाक्यार्थरत्ननाम्ना व्यवहियत
इति विज्ञायते । तथा व्याख्याने—

“सुवर्णपदसंहत्या मुद्रयाऽभीष्टया गुरोः ।

वाक्यार्थरत्नं सुधियां धृतये योजयाम्यहम्” ॥

इति श्लोकेन, परिच्छेदसमाप्तौ सर्वत्र ‘वाक्यार्थरत्नतात्पर्य-
प्रकाशिकायां सुवर्णमुद्रिकायां’ इत्युल्लेखेन च व्याख्यानभागः
सुवर्णमुद्रिकानाम्ना व्यवहियत इति विज्ञायते ॥

ग्रन्थकर्तृसमालोचनम्

ग्रन्थेऽस्मिन् मूलस्य ग्रथयिता श्रीवत्सगोत्रे दुर्वासोवंश-
संभूतस्य मारयार्यस्यात्मसंभवोऽहोबलनामधेय इत्येतन्मूलरचयि-
तैव—

“इति श्रीवत्सदुर्वासोमारयार्यस्य सूनुना ।

अहोबलेन वाक्यार्थरत्नं प्राकाशि सूरिणा” ॥

इत्येतन्मूलोपान्त्यश्लोके व्यक्तं न्यरूपयत् । व्याख्यानेऽपि परिच्छेद-
समाप्तौ सर्वत्र “इत्यहोबलार्यविरचितायाम्” इत्युक्त्या व्याख्यान-
स्याप्यहोबलकर्तृकत्वावगमान्मूलव्याख्यानयोरुभयोरप्येककर्तृकत्व-
मध्यवसीयते । स्थाने चैत् । दृश्यते हि पद्यात्मना मूलं विरचित-
वतां शिष्यानुकम्पया स्वकीयाभिप्रायाविष्करणाय मूलार्थविवरणे-
ऽपि प्रवृत्तिः । यथा जैमिनीयन्यायमालारचयितृणां माधवा-
चार्याणां तद्विस्तरे प्रवृत्तिः । यथा वा कारिकावलीरचयितृणां
विश्वनाथभट्टाचार्याणां मुक्तावल्याम् । एवमत्रापि पद्यात्मकमूल-
कर्तुरेव स्वाभिप्रायाविष्करणाय व्याख्यानेऽपि प्रवृत्तिरुपपद्यते । किं
च व्याख्यानान्ते “मारयार्यतनयेनाहोबलेन विरचितायां वाक्यार्थ-
रत्नप्रकाशिकायां सुवर्णमुद्रिकायां” इत्युक्तिरप्यमुमर्थं द्रढयति ॥

ग्रन्थकर्तृदेशकालादिविन्ता

ग्रन्थकृताऽस्य देशे काले ग्रन्थान्तरेषु वा नोपलभ्यते किञ्चिद्भ्रमकम्। अहोबलेत्येतद्ग्रन्थकृतसमाननामधेयेषु यतिराजचरित्र-चम्पू¹दिकर्तृषु केषुचित्समुपलभ्यमानेष्वपि वाक्यार्थरत्नकृदय-महोबलस्तेभ्यो भिद्यत इति तद्ग्रन्थावलोकनाज्ज्ञायते ॥

ग्रन्थप्रवेशः

ग्रन्थोऽयं परिच्छेदचतुष्टयात्मको नियोगरूपकार्यस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वं समर्थयति। तदुपयोगितयान्येऽपि विषया ग्रन्थेऽस्मिन्नध्ययोज्यन्तः ॥

प्रथमपरिच्छेदावलोकनम्

तत्र प्रथमपरिच्छेदे ग्रन्थकृता नियोगरूपकार्यस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वसिद्ध्युपयोगिविचारनिरूपणपूर्वकं कार्यरूपापूर्वस्य नियोगादिसंज्ञितस्य लिङ्गार्थत्वं सम्यङ्ग्रूपे ॥

मङ्गलाचरणविन्ता

तत्रापि ग्रन्थकृतप्रथमं तावत् “मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते” इत्याद्यभियुक्तोक्तिमनुसरन् “उपा-स्महे महो रामनामकम्” इत्यादिना स्वेषुदेवतारूपं रामनामकं ज्योतिरनुसन्धाय ग्रन्थं प्रारभे। अत्र “यन्नियोगतः” इति पद-व्याख्यानावसरे ग्रन्थकृता भीमांसातन्त्रे नियोगादिपदाभिलष्या-पूर्वस्यैव प्राधान्याद्विग्रहादिमहेश्वरताया अनङ्गीकारेण “इन्दीवर-दलस्यामः पद्मपत्रनिभैक्षणः” इत्यादिवचनसिद्धविग्रहाद्युपेतं राम-नामकदेवतास्वरूपं तन्त्रविरुद्धं कथमनुसन्धीयत इत्याशङ्क्य नियोगस्यापि रामपदाभिधेयपरमेश्वररूपत्वेनैव फलजनकत्वम्, देवताविग्रहानिराकरणं तु नियोगप्राधान्यप्रतिपादनार्थमेव, न सर्वथा विग्रहनिषेधतात्पर्यकम्, अत एव “यस्यै कस्यै देवतायै

¹ अत्र आदिपदेन अमिनवकादम्बरी-नलविलासनाटक-पादरेणुकासहस्र-तद्व्याख्या-सङ्कल्पसूर्योदयव्याख्या-वेदान्तसारव्याख्यानामकग्रन्थाः प्राक्काः.

हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्” इति वचनसिद्धदेवतानु-
सन्धानमभ्युपपद्यते, देवताया विग्रहोद्यभावे तदनुसन्धानमेव
न घटत इत्याभिप्रायेण समाहितम् ॥

देवताविषये भट्टमतानुयायिनामभिप्रायः

भट्टमतानुयायिनस्तु—यद्यपि “यज देवपूजायाम्” इति देव-
पूजार्थकयजिधातोर्निष्पन्नो यागशब्दो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपं
यागं वदति । यागे च देवतायाः सम्प्रदानत्वात् सम्प्रदानस्य च
कर्मकारकापेक्षयाप्यभिप्रेयमाणतया प्राधान्यमस्त्येव । यागश्चोक्त-
विधया देवपूजारूपो देवतासंस्कारकः । संस्कारश्चोपयोक्ष्यमाणस्यो-
पयुक्तस्य वा संभवति । यागादन्यत्र देवतोपयोगस्यानिष्पन्नत्वादुप-
योक्ष्यमाणत्वेनैव देवतायाः संस्कारो वाच्यः । उपयोगश्च केत्य-
पेक्षायां “स एवैनं भूतिं ममयति” “तुष्ट एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिश्च तर्पयति” इत्याद्यर्थवाद्वाक्यानुसारेण यागेन प्रसन्नाया
देवतायाः फलदातृत्वावगमात्फलदान एव वाच्यः । तथा च याग
एव फलजनक इत्यत्र नास्ति किञ्चित्प्रमाणम् । तदभावे च याग-
स्यैवापूर्वजनकत्वे सुतरां प्रमाणाभाव इति शङ्काऽवतरति ॥

तथापि “ब्राह्मणाय गां वदति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दातृत्वासंभवेन सम्प्रदानसामान्यस्यापि न कर्मकारकापेक्षयाभि-
प्रेयमाणत्वमुपपद्यते । प्रत्युत यागकरणकभावनाया भाव्यापेक्षायां
स्वर्गादिफलस्यैव भाव्यत्वेनान्वये देवताया अपि यागसंस्कार्यत्वा-
भ्युपगमे तस्या अन्युद्देश्यत्वावश्यम्भावेनानेकोद्देश्यानवयनिबन्धन-
वाक्यमेदप्रसङ्गादेवताया यागं प्रत्यङ्गत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ॥

न च क्षणिको यागो न कालान्तरभाविफलं जनयितुमलम्,
अतस्तस्य फलजनकत्वे व्यापारपेक्षायामभ्युतापूर्वकल्पनापेक्षया
रात्रिसत्रादाविवार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनौचित्यात्
प्रसादस्य च देवताया विग्रहभोगादिकं विनानुपपन्नतया “तुष्ट
एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति” इत्याद्यर्थवानुसारेण
विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोष इति वाच्यम्; प्रसादस्येच्छारूप-
तया फलं भवत्वित्येवंरूपेण फलजनकत्वे तस्य सर्वपुरुषसाधा-
रणतया दर्शादियागाकर्तुरपि तत्तन्व्यफलं प्रसज्येत । “दर्शादियाग-

कर्तुस्तत्फलं भवतु” इत्येवं कर्तृविशेषसंसृष्टरूपेण फलजनकत्वे जनकतावच्छेदकगौरवम् ॥

किं च दर्शादियागकर्तुः सकृद्दर्शादिजन्यफलभोगे जातेऽपि तस्य दर्शादियागकर्तृत्वानपायादन्यकृतदर्शपूर्णमासादिजन्यप्रसादात्पुनरपि तज्जन्यफलस्य तस्मिन् प्रसक्तिरनिवार्या स्यात् । अतस्तद्धारणाय “तत्फलव्यक्तिं प्रति तद्व्यक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवतु” इत्येवमाकारेच्छात्वेन विशिष्य कारणत्वोक्तौ चानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदकगौरवं च स्यात् ॥

अपि चैतादृशप्रसादो यागजन्यत्वेनाभ्युपगम्यमानो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते जायते तदा दर्शादियागानां क्षणिकत्वेन विनष्टतया प्रसादोत्पादो न युज्यते । यदि च तत्तद्वागेभ्योऽप्यवान्तरप्रसादा “आग्नेयव्यक्तिकर्तुस्तज्जन्यफलं भवतु” इत्येवमाद्याकारा जायन्ते तदा देवानामवबन्धेच्छत्वाद्वैवादग्नीषोमीयाद्यकरणेऽपि फलप्राप्तिः स्यात् ॥

अपि च विध्यनपेक्षणादपि देवताप्रसादादिकं नार्थवादेन बोधयितुं शक्यम् । न च विध्यनपेक्षितत्वादर्थवादोपस्थितप्रसादाद्यकल्पनेऽपि लक्षणया प्राशस्त्यपरस्याप्यर्थवादस्य प्रमाणान्तराविरोधे स्वशक्यार्थेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमाद्विग्रहभोगप्रसादादिस्वीकारादपूर्वान्त एव प्रसादस्वीकरणमस्त्विति वाच्यम्, प्राशस्त्यतात्पर्यकस्य वाक्यस्यान्यत्र तात्पर्योयोगात् । अन्यथा पुरुषमात्रप्रवेशतात्पर्यके “यष्टीः प्रवेशाय” इत्यादौ, पराश्रमभोजननिवृत्तितात्पर्यके “मृदं मुञ्क्ष्वे” त्यादौ च प्रमाणान्तराविरोधाभावेन स्वशक्ययष्टिप्रवेशामृदक्षणादावपि प्रामाण्यमापद्येत । अतः “सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेनार्थं गमयति” इति न्यायानुरोधेन शाब्दबोधे प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां शक्यार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेर्न कश्चिदपि देवताविग्रहादिस्वीकारः संभवति । किं तु शब्द एव देवता । अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधाच्चेतनो वा कश्चित्स्वीक्रियते । न तु विग्रहादिमान् । देवताध्यानादिकं त्वाहार्यरूपमेवेति वदन्ति ॥

ग्रन्थारम्भबीजम्

सत्स्वपि बहुषु मीमांसाशास्त्रप्रमेयेषु तेषां सर्वेषामपि तत्तदधि-
करणपर्यवसितत्वाच्च पृथङ्गनिरूपणमपेक्ष्यते । वाक्यार्थोपयोगिप्रमे-
यस्य त्वनेकाधिकरणपर्यवसानादेकत्रासिद्धतया तदुपपादनायै-
तद्ग्रन्थारम्भः । व्यक्तं चैतत् “धर्मं चे” (श्लो. ४) स्यादिक्लोकव्या-
ख्यायाम् ॥

प्रवर्तकचिन्ता

१ “अथातो धर्मजिज्ञासे” ति सूत्रेण धर्मविषयकजिज्ञासायां
प्रतिज्ञातायां “को धर्मः किलक्षणः” इति पुनर्जिज्ञासोदये ॥ “चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं च न्यरूपि । तत्र
च चोदनाशब्दार्थविवरणवेलायां भाष्ये २ “चोदनेति क्रियायाः प्रव-
र्तकं वचनमाहुः” इत्यभ्यधायि । अभिधानेऽस्मिन् वचनस्य क्रिया-
प्रवर्तकत्वाभिधानं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकत्वेनोपपद्यते । एवं च
प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकवचनं प्रवर्तकमिति भाष्याशयः पर्यव-
स्यति । अत्र प्रवृत्तिजनकोऽर्थः क इति चिन्त्यते ॥

धात्वर्थस्य प्रवर्तकत्वाशङ्कासमाधाने

नन्विष्टसाधनीभूतधात्वर्थ एव प्रवर्तकः । इष्टानिष्टप्राप्तिपरि-
हारयोः पुरुषामिलषितत्वेन तत्साधन एव लोके प्रवृत्तिदर्शनात् ।
वेदेऽपि “स्वर्गकामो यजेते” त्यनेन यागस्यैव स्वर्गसाधनत्वमव-
गम्यते । अत इष्टसाधनीभूतधात्वर्थस्यैव प्रवर्तकत्वमिति चेत्—न,
इष्टहेतुताया अतीतानागतधात्वर्थसाधारण्येन तत्रापि फलार्थिनः
प्रवृत्त्यापत्तेः । न च कृत्यर्हधात्वर्थस्यैवेष्टहेतुत्वम्, अतो नातीतादि-
धात्वर्थे पुरुषस्य प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्, कृत्यर्हत्वस्य विभज्य-
वचनीयत्वात् । तथाहि—किमत्र धात्वर्थस्य कृत्यर्हत्वम् ? किं कृतिजन्य-
त्वरूपम् ? आद्योऽस्विकृत्युद्देश्यत्वरूपम् ? नाद्यः, अतीतादिस्थलेऽपि
कृतिजन्यत्वस्याबाधितत्वेन प्रवृत्त्यापत्तेरपरिहार्यत्वात् । द्वितीये तु
न गुदमतविरोधः । तन्मतेऽपि कार्यज्ञानस्य कृत्युद्देश्येष्टज्ञानहेतु-
त्वाभ्युपगमात् । नापि केवलेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वम् ।
इन्दुमण्डलस्यापीष्टसाधनत्वमवगत्य तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेः ॥

१ जै. सू. १-१-१.

२ जै. सू. १-१-२.

३ शाबरभाष्यम्. १-१-२.

शब्दभावनायाः प्रवर्तकत्वाशङ्का

शब्दभावनायाः प्रवर्तकतावादिनस्तु—“यज्ञेत स्वर्गकामः” इत्यत्र लिङ्प्रत्ययो लिङ्त्वेन शब्दभावनामभिधत्ते । आख्यातत्वेन चार्थभावनाम् । तदुक्तम्—

१ “अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥” इति ।

अर्थभावना नामोत्पद्यमानस्वर्गादेरुत्पत्त्यनुकूल-उत्पादकनिष्ठ-व्यापारविशेषः । स च प्रयत्नापरपर्यायः कृत्यात्मक एव । शब्द-भावना तु पुरुषस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुकूलोऽलौकिको व्यापारविशेषः । स चानादिशब्दनिष्ठत्वाच्छब्दभावनापदाभिधेयो भवति । शब्द-भावनायाः प्रवर्तकत्वं च लिङादिश्रवणादवगम्यते । लिङ्श्रवणे हि पुरुषस्य ‘अयं मां प्रवर्तयति’ मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्^१ इत्येवं बोधो भवति । लिङ्श्च प्रवर्तकत्वं प्रवर्तकाभिधायित्वेनोप-पादनीयम् । एवं च लिङ्गभिहितः शब्दभावनारूपोऽर्थः प्रवर्तक इति सिध्यतीति वदन्ति ॥

शब्दभावनाया विध्यभिहितत्वानुपपत्तिः

अत्रोच्यते—विधिनाभिहितोऽर्थः प्रवर्तक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । शब्दभावनायास्तु न शब्देनाभिधानमुपपद्यते । शब्दस्य स्वव्यापारान-भिधायकत्वात् । शब्दभावना हि पुरुषप्रवृत्तिप्रयोजकः शब्दनिष्ठो व्यापारविशेष इत्युक्तम् ॥

नतु कथं शब्दभावनायाः शब्दव्यापारत्वमिति चेत् ; उच्यते—लोके ह्युक्तप्रवृद्धो मध्यमवृद्धप्रवृत्तिसिद्धये गामानयेत्यादिवाक्यं प्रयुङ्क्ते । मध्यमवृद्धस्तु स्वप्रवर्तकस्य गधानयनप्रवर्तने तात्पर्यमव-गत्य गधानयनादौ प्रवर्तते । तत्र च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारस्येच्छा-रूपत्वेऽपि वेदस्यानादितया पुरुषसम्बन्धाभावाद्भेदेन प्रतीयमानः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तनाबोधकलिङ्गादिशब्दनिष्ठ एवेत्यवश्य-मभ्युपगन्तव्यम् । अत एव ‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः’ इत्युक्तिरपि सङ्गच्छते । तथा हि—अभिधाभावनेत्यत्र द्वयी गतिः संभवति । अभिधा चासौ भावना चेत्येका गतिः, अभिधाया भावनेत्यन्या । तत्राद्ये अभिधीयत इत्यभिधा प्रवर्तना, सैव

पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावना भवति । अथवा अभिधा हीष्टसाध-
नत्वस्याभिधानम् । सैव पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावनापदेनाभि-
धीयते । द्वितीयपक्षे तु अभिघत्त इत्यभिधा शब्दः । तस्य पुरुषप्रवृत्तौ
कर्तृत्वं प्रतिपद्यमानस्य व्यापारो भावनेत्यर्थः प्रतीयते । पक्षद्वयेऽप्य-
स्मिन् शब्दभावना शब्दव्यापार एव भवति । तथा च शब्दस्य
स्वव्यापाराभिधायकत्वस्यानुपपन्नतया न युज्यत एवास्य प्रवर्त-
कत्वाभिधानम् ॥

किं च शब्दभावनायाः प्रवर्तकत्वं किं ज्ञाततया अज्ञाततया
वा ? न तावद्वितीयः पक्षो युज्यते ; अज्ञातायास्तस्याः प्रवर्तकत्वे
सर्वेषामपि सर्वदा प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । आद्यपक्षेऽपि किं शब्दभावनायाः
स्वतो ज्ञातायाः प्रवर्तकत्वम् ? परतो ज्ञाताया वा ? आद्ये आत्माश्रयः ।
परतो ज्ञानपक्षेऽपि तस्याप्यन्यापेक्षायामनवस्था स्यात् ॥

ननु शब्दभावनाया न शब्देन शक्त्याऽभिधानम् । अपि तु
लक्षणायैव । तथा च को दोष इति चेत् ; मैवम्—वृत्तिद्वयकल्पना-
प्रसङ्गात् । तथा हि—लिङादियुक्तवाक्येषु भावनाद्वयमवगम्यते ।
शब्दभावना अर्थभावना चेति पूर्वचार्याभिधानादुभयमपि शब्द-
गम्यमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥

न चात्र द्वयोरप्यभिधया बोध्यत्वमुपपद्यते । ‘अन्यायश्चानेका-
र्थत्व’ मिति न्यायेनाभिधया युगपदनेकार्थबोधनाऽसंभवात् । शब्द-
भावनाया लक्षणाबोध्यत्वम्, अर्थभावनायाश्चाभिधाबोध्यत्वमित्यपि
नोपपद्यते । सकृदुच्चरितशब्देऽनेकवृत्त्यभ्युपगमे स एव दोषः ।
उक्तश्चायमत्र मूले ‘सकृदुच्चरितः शब्दो न वृत्तिद्वयमर्हति’ इत्यनेन ।
अत्रान्येऽपि विरम्यव्यापारादयो दोषा मूल एव स्पष्टाः ॥

अभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वसङ्कासमाधाने

वैशेषिकादयस्तु वेदस्येश्वरकर्तृकत्वं मन्यमाना गामानये-
त्यादिवाक्यध्रुवणसमनन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिदर्शना-
दव्युत्पन्नस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्च पराभिप्रायस्यैवावगतस्य प्रवर्तकत्वं
मन्यन्ते । तदपि अभिप्रायस्य पदार्थवाक्यार्थान्यतरत्वासंभवान्नोप-
पद्यते । तथा हि—परप्रयुक्तवाक्यात्पराभिप्रायोऽवगम्यमानः किं
पदार्थत्वेनावगम्यते ? उत वाक्यार्थत्वेन ? नाद्यः, गामानयेत्यादि-

वाक्येषु गवादिपदानां गोत्वाद्यर्थाभिप्रायकत्वेनाभिप्रायाभिप्राय-
कत्वासंभवात् । न द्वितीयः । वाक्यार्थो ह्यन्विताः पदार्थाः, पदार्था-
नामन्वयो वा स्यात् । अभिप्रायस्य चोभयविधत्वाभावाद् वाक्यार्थत्वं
युज्यते ॥

न चाभिप्रायस्य पदार्थवाक्यार्थान्यतरत्वेन प्रतीत्यभावेऽपि
'विमतवाक्यं विशिष्टाभिप्रायवद्भवितुमर्हति, वाक्यत्वात्, सम्मत-
वाक्यवद्भि' त्यनुमानेनाभिप्रायज्ञानं भवतीति वाच्यम् ; विकल्पा-
सहत्वात् । तथा हि—किमनुमानेनाभिप्रायविशेषोऽनुमीयते ? उत
तत्सामान्यम् ? न तावदभिप्रायविशेषस्यानुमितिः संभवति ।
दृष्टान्ताभावेन विशेषव्यासपग्रहणात् । अभिप्रायसामान्यानुमानेन
प्रवर्तमानस्य गामनयेति वाक्यादश्वानयनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतो
नाभिप्रायस्य प्रवर्तकता ॥

इच्छायाः प्रवर्तकत्वाशङ्कासमाधाने

ननु जानाति, इच्छति, यतते, इत्येव ज्ञानेच्छाकृतीनां नियत-
कमदर्शनात्कमस्य च हेतुहेतुमद्भावनिबन्धनतयेच्छातः प्रवृत्त्युप-
पत्तेरिच्छा प्रवर्तिकेति युक्तमिति चेत् ;—सत्यमिच्छानन्तरं प्रवृत्तिः
प्रकाशते । सा त्विच्छायाः सत्तामात्रेण संभवति, न तु वाक्यार्थतया
ज्ञायमानत्वेन । अस्मिन् शब्दे वाक्यार्थतया ज्ञायमानमेव प्रवर्त-
कतया विचार्यते । अतो नेच्छापि प्रवर्तिका ॥

गुरुमते प्रवर्तकत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयः

किं तर्हि ज्ञायमानतया प्रवर्तकमिति चेत्—अत्र गुरुमतानु-
यायिनस्तु—शब्दार्थप्रतिपत्तेः शक्तिग्रहणपूर्वकत्वे न कोऽपि विमति-
पद्यते । शक्तिग्रहणं च लोके वृद्धव्यवहारनिबन्धनमेवोपलभ्यते ।
वृद्धव्यवहारस्य कार्यावलम्बित्वेनोपलब्धेः कार्यमेव वाक्यार्थः । तच्च
पुरुषं प्रवर्तयते । तथा हि—व्युत्पित्सुर्हि गामनयेत्याद्युत्तमवृद्ध-
वाक्यश्रवणसमनन्तरं गवाद्यानयनरूपकार्यं प्रवर्तमानं मध्यमवृद्धं
पार्श्वस्थ एव समुपलभ्य 'गामनयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तर-
मेव प्रवर्तमानस्य प्रवृत्तिः शक्तिग्रहणपूर्विका, प्रवृत्तत्वात्, स्वप्रवृ-
त्तिवदि' त्यनुमानेनोत्तमवृद्धप्रयुक्तवाक्यस्य गवाद्यानयनरूपकार्यमेव
वाक्यार्थ इति शङ्काति । ततश्च मध्यमवृद्धप्रवृत्तिहेतुभूता मध्यमवृद्धस्य

बुद्धिरुत्तमबृद्धवाक्यहेतुका भवितुमर्हति, अस्ति निमित्तान्तर उत्तम-
बृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरभावित्वादि' त्यनुमानेन मध्यमबृद्धबुद्धे-
रुत्तमबृद्धवाक्यहेतुकत्वमनुमाय गामानयन्तं मध्यमबृद्धमव-
लोक्यगामानयेति वाक्यादनिर्धारितपदार्थविशेषं गवानयनरूप कार्यं
वाक्यार्थ इति प्रतिपद्यते । पदार्थविशेषप्रतिपत्तिस्तु पदान्तरप्रक्षेप-
पूर्वपदपरित्यागरूपावापोद्धाराभ्यां प्रतिपदमर्थविशेषप्रतिपत्तेर्भवति ।
तथा हि—उत्तमबृद्धो हि स्वमयुक्तगामानयेति वाक्यश्रवणसमनन्तरं
मध्यमबृद्धेन गामानीतां दृष्ट्वा पुनरपि तं “ गां यधाने ” ति नियुक्ते ।
तच्छ्रुत्वा मध्यमबृद्धोऽपि गां बभ्राति । गां मुञ्चेत्युक्ते मुञ्चति ।
ततश्च पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुगौपदस्य सर्ववाक्येष्वनुवृत्तत्वात्तस्य
साम्नादिमानयः, आनयेतिपदस्य व्यावृत्तत्वादानयनरूपकार्यमर्थः,
यधानेत्यस्य बन्धनरूपकार्यमर्थः, मुञ्चेत्यस्य मोचनरूपं कार्यमर्थं
इत्येवं प्रतिपदमर्थविशेषं प्रतिपद्यते । तथा च लोके कार्यरूपार्थस्यैव
वाक्यार्थत्वावगमाद्भोक्वेदाधिकरणन्यायेन (पू. मी. अ. १ पा. ३
अधि. ९) वेदेऽपि कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वनिर्णयात्तस्यैव वाक्यात्मा-
घान्येनावगतस्य प्रवर्तकत्वम् । इदं च कार्यं वेदे न क्रियारूपम् । तस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावात् । अतः क्रियाभिन्नं प्रमाणान्तरानव-
गतत्वादपूर्वमिति तद्विष्यते इति वदन्ति । उक्तं च शालिकानाथेन—

१ “ क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं येद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥ ” इति ।

एवं यागजन्यापूर्वस्यैव लिङ्गत्वेन वाक्यार्थत्वमाशङ्क्य नियोगस्यैव
कार्यत्वं तस्यैव वाक्यार्थत्वं चेति तेनैवाभ्यधाधि—

२ “ कार्यत्वेन नियोज्यं च स्वात्मानि प्रेरयन्नसौ ।

नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥

कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वं च युज्यते ।

वाक्यं तदेव हि प्राह नियोज्यविषयान्वितम् ॥ ” इति ॥

वेदे क्रियाभ्यतिरिक्तकार्यप्रतिपत्त्युपायः

“ स्वर्गकामो यजेत ” इत्यत्र स्वर्गकामपदस्य नियोज्याभिधाय-

कत्वं यद्वाचे स्वर्गकामाधिकरणे निरूपितम् । अत्र कामशब्दवलात् स्वर्गस्य साध्यत्वं प्रतीयते । स च स्वर्गः साध्यत्वेन नियोज्यविशेषणम् । नियोज्यश्च स्वकामनाविषयीभूतस्वर्गसाधनं कार्यत्वेनावगच्छन् देशान्तरे कालान्तरे देहान्तरे भोक्ष्यमाणफलं प्रति प्रत्यक्षायाः क्षणिकक्रियायाः साधनत्वासंभवं मन्वानस्तद्व्यतिरिक्तमेव लिङ्ग्यरूपकार्यं नियोगपरपर्यायं स्वर्गसाधनमित्यवधारयति । तथा च स्वर्गकामपदसमभिव्याहाराभिनियोज्यः स्वकामनाविषयीभूतस्वर्गसाधनत्वेनापूर्वाख्यकार्यं लिङ्गादितः प्रतिपद्यत इत्युक्तं भवति । इदं चोचिष्यच्छालिकानाथो वाक्यार्थमाटकायां “नियोज्यसम्बन्धसामर्थ्यात्कालान्तरस्थाधि कार्यं क्रियातिरिक्तं लिङ्गादिभिरेवोच्यते” इत्यादिना । समभिव्याहारस्यार्थविशेषप्रतिपत्तिनियामकत्वं ^१यववराहाधिकरणादौ (पू. मी. अ. १ पा. ३ अधि. ४) व्यक्तमेव ॥

द्वितीयपरिच्छेदप्रतिपाद्यम्

ग्रन्थेऽस्मिन् द्वितीयपरिच्छेदे स्वर्गकामपदसमभिव्याहारोपपत्त्यर्थं क्रियायाः स्थायित्वं परिकल्प्यतां किमपूर्वाख्यकार्येणेत्याशङ्क्य तस्याः स्थायित्वं निराक्रियते ॥

क्रियायाः स्थायित्वशङ्का

अत्रैवमाशङ्का—स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादेव हि स्थाय्यपूर्वाख्य कार्यं लिङ्गद्यभिधेयमिति गुरुमतसिद्धान्तः । तद्यदि स्वर्गकामपदमन्यथाभ्युपपद्येत न स्यात्तदा तदनुरोधेनापूर्वाख्यकार्यस्य लिङ्ग्यता । तथा हि—साध्यस्वर्गविशिष्टो हि नियोज्यः स्वकामनाविषयीभूतस्वर्गसाधनं कार्यत्वेनावगच्छन् क्षणभङ्गुरायाः क्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गादिरूपफलसाधनत्वानुपपत्त्या तस्या एव स्थायित्वपरिकल्पनया कालान्तरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वमवगन्तुमर्हति । न च क्रियायाः फलविनाशत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तस्याः स्थायित्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति वाच्यम् । कालान्तरभाविकलसाधनी-

^१ अत्रादिपदेनोक्तधिकरणं ब्राह्मम्.

भूतक्रियायास्तादृशफलेनैव विनाश्यत्वाभ्युपगमात् । न हि क्रियायाः क्षणिकत्वं स्थायित्वं वा स्वाभाविकम् । अपि तु स्वजन्यफलनिबन्धनमेव तद्व्याच्यम् । तद्यत्र स्वानन्तरभाविफलजनकत्वावगमस्तत्र तादृशफलेनैव तादृशफलजनकक्रियाया नाशः । यत्र च क्रियायाः कालान्तरभाविफलजनकत्वावगमस्तत्र कालान्तरभाविफलेनैव तादृशक्रियाया नाशः । तदेवं क्रियायाः स्वोत्पाद्यफलविनाश्यत्वस्वाभाव्यात् प्रकृते कालान्तरभाविफलपर्यन्तं क्रियायाः सत्त्वस्यैव ह्यन्यतया तस्याः स्थायित्वाभ्युपगमो युज्यते ॥

किं च 'वरं धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना' इति न्यायेन फलसाधनत्वेन सिद्धाया एव क्रियायाः स्थायित्वरूपधर्ममात्रकल्पनं समुचितम् । न स्थायित्वविशिष्टापूर्वाख्यधर्मिकल्पनम् ॥

यद्यप्यपूर्वाख्यकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वात् कल्प्यता । तथापि शब्दार्थप्रतिपक्षेः शक्तिग्रहणपूर्वकत्वाल्लिङ्गादीनां चापूर्वं शक्तिग्रहाभावात्तेषामपूर्वाभिधायकत्वं लोकविरुद्धमेव । लिङ्गादीनां शक्तिग्रहापेक्षयैवापूर्वाख्यकार्याभिधायकत्वेऽपि किं तेषां लोकतोऽपूर्वं शक्तिग्रहः ? वेदतो वा ? लोकतश्चेन्नापूर्वप्रतिपत्तिः संभवति । क्रियारूपकार्यस्यैव लोके लिङ्गाद्यवगतत्वेन वेदेऽपि तस्यैव लिङ्गाद्यर्थत्वस्य वाच्यत्वात् । तथा च तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीनव्युत्पत्तिकत्वेन लिङ्गाद्यभिधेयस्य मानान्तराभेयत्वरूपापूर्वत्वभङ्गापत्तिश्च । वेदतोऽपूर्वाख्यकार्यप्रतिपत्तिरित्यपि नाश्वसम् । व्युत्पादकस्यैव लिङ्गोऽभिधायकत्वप्रसक्त्याऽऽत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् ॥

न च तर्कपरामृष्टेऽपूर्वं लिङ्गादीनां व्युत्पत्तिः । अतो न मानान्तराभेयत्वरूपापूर्वत्वस्य हनिरिति वाच्यम् । तथापि कार्यस्यापूर्वत्वानुपपत्तेः । तथा हि—ननु कोऽयं तर्को नाम ? किमनुभवः ? आहोस्वित्स्मृतिः ? अनुभवश्चेत्कार्यस्योक्तापूर्वत्वं व्याहन्येत । स्मृतिरपक्षे तु स्मृतेरनुभवजन्यसंस्काराधीनत्वेन स्वजनकसंस्कारार्थमनुभवस्य पूर्वमपेक्षितत्वात्कार्यस्य तद्विषयत्वस्यावश्यकतयाऽपूर्वत्वव्याहृतिरेव । न चान्यविधं ज्ञानं गुरुमते प्रसिद्धम् । अतो नापूर्वाख्यकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वम् । किंतु क्रियाया एव लिङ्गाच्यत्वम् । तस्या लिङ्गाच्यत्वे च लोकवेदयोरुभयोरप्येकविधस्यैव क्रियारूपकार्यस्य वाक्यार्थत्वं युज्यते । एवं च नियोज्याभिधायकस्वर्गकामपदस्य क्रियास्यायित्वकल्पनेऽप्युपपत्तिः संभवतीति चेत्—

क्रियायाः स्थायित्वकल्पनानुपपत्तिः

अत्र गुदमतानुयायिनः—न तावत्क्रियायाः स्थायित्वं प्रकल्प्य स्वर्गकामपदस्योपपत्तिः प्रतिपादयितुं शक्यते । क्रियायाः स्थायित्वानुपपत्तेः । तथा हि—प्रत्यक्षेण तावत्क्रियायाः क्षणिकत्वावगमात्तस्याः स्थायित्वकल्पनं प्रत्यक्षविरुद्धमेव । लोकेतः क्रियायाः फलनाश्यत्वावगमेऽपि या क्रिया यत्र सम्बद्धा जायते सा तत्रैव फलं जनयित्वा विनाश्यतीत्येवं दर्शनात् कारकाश्रितेनैव फलेन क्रियाया विनाशोऽभ्युपगन्तव्यः । “क्रियां कुर्वद्भि कारकम्” इति कारकलक्षणानुरोधेन क्रियां कुर्वत एव कारकत्वाद्यगानुष्ठानदशायां यत् आत्मनः कारकत्वमस्ति तत् स्वर्गात्मकफलभोगवेलायां तस्य नास्त्येव । तदानीं क्रियासम्बन्धाभावात् । अतः स्वर्गात्मकफलस्य कारकावस्थाश्रितत्वाभावाच्च यागक्रियायास्तादृशफलविनाश्यत्वसंभवः ॥

न च लोकेऽपि कथं कारकाश्रितस्यैव फलस्य क्रियानाशकत्वमिति वाच्यम् । क्रियायोगिन एव कारकतया क्रियायोगस्य च कारणमन्तरेण नाशासम्भवात्कारणमावश्यकम् । तच्च सम्बन्धिनाशो विरोधिगुणप्रादुर्भावश्चेति द्विविधं सम्भवति । तत्र विरोधिगुणप्रादुर्भावाभावात्सम्बन्धिनाश एवावशिष्यते । सम्बन्धिनौ चात्र क्रियात्मानौ । तत्रात्मनो नित्यत्वेन क्रियारूपसम्बन्धिन एव नाशो वक्तव्यः । स च विनैव कारणं नोपपद्यत इत्युत्पत्तेनैव फलेनोपपादनीयः । लोके तु फलोत्पत्तिक्षणे क्रियाकारकफलोभयसत्त्वसम्भवेन विद्यत एव फलस्य कारकाश्रितत्वम् । अतस्तेनैव फलेन क्रियाया विनाश इति युक्तमेव । यागक्रियायाश्च फलोत्पत्तिसमये कारकाश्रितत्वाभावाच्च कारकाश्रितफलविनाश्यत्वोपपत्तिः । क्रियायाः स्थायित्वकल्पनेऽपि फलोत्पत्तिं यावत्क्रिया क्व वर्तते? किमात्मनि? उत द्यवत्तादिद्रव्ये? अथवा तत्परमाणुषु? तत्र न तावदात्मनि क्रिया वर्तत इति युक्तम् । आत्मनो निष्क्रियत्वात् । द्यवत्तादिद्रव्याश्रितत्वं तु द्यवत्तादिद्रव्यस्याग्निना भस्मीभावादेवानुपपन्नम् । परमाणुनिष्ठत्वे तु तस्या आत्मनि फलजनकत्वं नोपपद्यते । क्रियाया आश्रयान्तरे फलजनकत्वासम्भवात् । अतः क्रियायाः स्थायित्वकल्पनं न युक्तिपथमर्हति । किं तु कार्यात्मकस्याप्यपूर्वस्यैव फलजनकत्वमुपपद्यते ॥

किं च यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावावेदकश्रुतिबलादेव यागक्रियायाः स्थायित्वं कल्पनीयम् । तच्चान्योन्याश्रयदोषवशात् सिद्धयति । क्षणिकक्रियायाः कथं कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वमित्युक्ते स्थायित्वादिति वक्तव्यम् । स्थायित्वं च कथमित्युक्ते कालान्तरभाविफलसाधनभावेनेत्येवमन्योन्याश्रयदोषस्य विस्पष्टत्वात् । अतः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यैरवगम्यमानः कामनाविषयीभूतस्वर्गादिविशिष्टो नियोज्यो देशान्तरकालान्तरदेहान्तरभाविस्वर्गादिरूपफलसाधनं कार्यत्वेनावगच्छन् यागादिक्रियायाः क्षणभङ्गत्वेन स्थायित्वानुपपत्त्या ततोऽन्यदेव कार्यत्वेन प्रतिपद्यते । तदेव लिङ्गाद्यभिधेयम् । अपूर्वाख्यकार्यं व्युत्पत्त्यसम्भव इत्येतदपि न । पूर्वजन्मजनितवेदार्थानुभवोत्थवासनाया इदानीन्तनवेदाध्ययनेनोद्बुद्धतया तज्जन्यस्मृत्याऽपूर्वाख्यकार्यस्य विषयीकरणान्तर्कितत्वसम्भवेन व्युत्पत्तिसम्भवात् । बालस्यापि स्तन्यपानादौ प्राग्भवीयानुभवमूलकवासनयैव प्रवृत्तिरुपपाद्यते । सङ्केतग्राहकतर्कस्य प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽपि न दोषः । शक्तिग्राहकप्रमाणातिरिक्तप्रमाणान्तरमेयत्वमपूर्वत्वमिति निर्वचनसम्भवेनापूर्वत्वस्याप्युपपत्तेः ॥

न चापूर्वस्य फलसाधनत्वाङ्गीकारे तस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्ववर्धनं नोपपद्येतेति वाच्यम् । नियोज्याभिधायकस्वर्गकामपदसमभिव्याहारबलात्क्रियातिरिक्तस्थाव्यपूर्वस्य फलेनोपस्थाप्यमानस्य कृतिसाध्यतया प्राधान्येन लिङ्गाद्यभिधेयत्वसम्भवात् ॥

वाक्यभेदाशङ्कासमाधाने

ननु "यजेते" त्यत्रापूर्वकृतिसाध्यतयाभिधीयते । "स्वर्गकाम" इत्यत्र च स्वर्गोऽपि कामनाविषयत्वेनाभिधीयते । तदेवं साध्यद्वयं प्रतिपादयदेकं वाक्यं भिद्येत । वाक्यभेदस्य च 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते' इतिन्यायेन दुष्टत्वावगमादिति चेत्— सत्यं "यजेत स्वर्गकाम" इत्यत्रापूर्वं स्वर्गश्चेति साध्यद्वयं प्रतीयते । तथापि स्वर्गात्मकसाध्यस्य नियोज्यविशेषणत्वेनैवाभिधानादपूर्ववत्प्राधान्येनानभिधानात् वाक्यभेदापादकत्वम् । वाक्यभेदस्तु यत्र प्राधान्येन साध्यद्वयं प्रतीयते तत्र भवति । नात्र स्वर्गापूर्वयोः

प्राधान्येन प्रतीतिरस्ति । अतो न वाक्यमेवावकाशः । अथवा अपूर्वस्वर्गयोरेकलोलीभावेनैकसाध्यत्वाच्च वाक्यमेव । यत्रा अपूर्वरूपसाध्यं फलपर्यन्तं विवर्धते जातिरिव व्यक्तिपर्यन्तम् । अतो मुख्यविवृद्धाऽपि न साध्यद्वयविरोधः । किं च गर्भदासाय भृतिदानादिनोपकुर्वतोऽपि स्वामिनो यथा न प्राधान्यपरित्यागः तद्वदपूर्वस्यापि स्वसिद्धाचनुकूलव्यापाराय कामिनियोज्याय स्वर्गाविफलं प्रयच्छतो न प्राधान्यपरित्यागः सम्भवति । क्रियास्थापित्वपक्षे स्थापित्वरूपधर्मकल्पनाप्रयुक्तलाघवसम्भवेऽपि प्रत्यक्षविरोधादिनैकविधदोषोपलब्धेः 'त्यजेदेकमि' ति न्यायेन लाघवमुपेक्ष्य धर्मिकल्पन एव श्रेयः समीक्ष्यापूर्वास्थकार्यमेव लिङाद्यभिधेयमास्थेयमिति वदन्ति ॥

तृतीयपरिच्छेदप्रतिपाद्यम्

ग्रन्थेऽस्मिन् तृतीयपरिच्छेदे यागस्य फलसाधनत्वोपपत्तये व्यापारतयाऽपूर्वकल्पनमेव लघीय इति विप्रतिपत्तिर्निरस्यते ॥

भावनाया वाक्यार्थत्ववादिनां मतम्

भावनाया वाक्यार्थत्ववादिनस्तु— 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ लिङ्ग लिङ्गेन शब्दभावनोच्यते । आख्यातत्वेन चार्थभावना । सा च स्वभावतः साध्यं, साधनं, इतिकर्तव्यता, चेत्यंशत्रयमाकाङ्क्षति । तत्र शब्दभावनायाः साध्याकाङ्क्षायां साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टार्थभावना साध्यत्वेनान्वेति । करणाकाङ्क्षायां च लिङ्गज्ञानं करणत्वेन । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां चार्थवादोपस्थितप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन । अर्थभावनायाः साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदोपात्तस्वर्गादिकं स्वतः पुरुषार्थत्वात्साध्यत्वेनान्वेति । करणाकाङ्क्षायामेकपदश्रुत्या धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च प्राच्योदीच्यप्रयाजाद्यङ्करीतेः करणत्वेनान्वयः । तथा च "स्वर्गकामो यजेत" तिवाक्यात्स्वर्गभाव्यकयागकरणकप्रयाजादीतिकर्तव्यताकार्यभावना शब्दभावनाप्रयोज्येत्येवं बोधस्यानुभक्तितया भावनाया एव वाक्यार्थत्वम् । अत एव यागस्य श्रुतकरणत्वनिर्वाहायापूर्वं कल्प्यत इति वदन्ति ॥

भावनाया वाक्यार्थत्वानङ्गीकारे युक्तिः

अत्र गुरुमतानुयायिनस्तु—यदि “स्वर्गकामो यजेते” त्यादौ यागस्य करणत्वं शब्देनैवाभिधीयेत स्यात्तदा यागकरणकभावनाया लिङ्गार्थत्वेन वाक्यार्थत्वं, करणत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनं च। न चैतत्संभवति। अयोग्यतया यागकरणत्वस्य शब्देनानभिधानात्। यथा हि वहेः सेकसाधनत्वमयोग्यत्वेन शब्दो नामिधत्ते तथैव कालान्तरभावफलं प्रति क्षणमङ्गिनो यागस्य करणत्वं शब्दो नामिधत्ते। अर्थभावनाया भाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वय इत्यपि न। अपूर्वाख्यकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वात्तेनैव भावनाया भाव्याकाङ्क्षापरिपूरणसम्भवात् ॥

न च गुरुमते लिङ्गादेरपूर्वमात्रवाचित्वात्कथं भावना लिङ्गार्थ इति वाच्यम्। प्रधानभूतापूर्वोपसर्जनतया लिङ्गादेरर्थभावनाभिधायकत्वस्य तैरप्यङ्गीकृतत्वात्। तथा च भावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावाद्यागस्यापि स्वर्गसाधनत्वं नोरीकर्तुं शक्यते। कथं तर्हि धात्वर्थस्य सम्बन्ध इति चेत्; अर्थभावनाख्यकृतिविषयत्वेनैवेति वदन्ति ॥

अयमाशयः—प्रथमं तावत् यागस्य शब्दतः करणत्वं न प्रतीयते। किन्त्वाकाङ्क्षानुरोधेनैव पदार्थानामन्वयो वक्तव्यः। आकाङ्क्षा ख लिङ्गप्रत्ययार्थभूतेऽपूर्वे कृतिसाध्यतयावगते सति कृतिस्वरूपनिरूपणाय प्रथमं किंविषयककृतिसाध्यमित्याकारिका जायते। न तु कथमिति प्रकाराकाङ्क्षा। अज्ञाते स्वरूपे प्रकारस्यानाकाङ्क्षितत्वात्। जातायां च तथाविधाकाङ्क्षायां प्रकृत्यर्थभूतो याग एव “यागविषयकृतिसाध्यम्” इति कृतिस्वरूपमवच्छिन्दन् विषयत्वेनान्वेति। अतो विषयत्वेनान्वयः शब्दः। तदुक्तमभियुक्तैर्विषयस्वरूपनिरूपणावसरे ¹“विषयिणं विषिण्वन्ति अनुब्रून्ते स्वरूपतो निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्” इति। एवं कृतिस्वरूपनिरूपणाकाङ्क्षायां यागकृत्यपूर्वाणां क्रमेणान्वयः। पश्चात्त्वभाव्यस्यापूर्वस्य कथं कृतिसाध्यत्वमित्याकाङ्क्षायां यागद्वारेणेत्यद्यदमानं कृत्यपूर्वसंसर्गं मध्ये स्थित्वा घटयन् यागो घटकत्वेनान्वेतीति कृतिसाध्ययागसाध्यतया कृति-

यागापूर्वाणां क्रमेणान्वयः संभवति । इत्थं चावच्छेदकत्वरूप-
विषयत्वमेव घटकत्वमिति पर्यवस्यति । व्यक्तं चेद् प्रकरण-
पञ्चिकायाम्—“विषयत्वेनान्वितस्य करणत्वेनान्वय इति न याग-
स्यादौ करणत्वेनान्वयः” इत्यादिना । भवनाथमिश्रैरपि शब्दान्त-
राधिकरणे—

कृतितत्साध्यमव्यस्थो यागादिविषयो मतः ।

कार्ये सङ्घटिताकारे करणत्वेन सम्मतः ॥

इत्यभिहितम् । यागस्य च प्रथमं शब्दात्करणत्वानवगमेष्वौपादा-
निकस्य तस्योपपन्नतया न किं चिदनुपपन्नम् । उपादानं चाभि-
धानाभिधेयानुपपत्तिबलायातकत्वात्मकम् । नियोगस्य च लिङ्गा-
द्यभिहितस्य यागादिकरणं विनाऽपर्यवसानात् स स्वपर्यवसानाय
धात्वर्थस्य करणत्वमाक्षिपतीति भवत्येव यागादेरौपादानिकी कर-
णत्वप्रतीतिरिति ॥

नियोगपक्षे यागस्य करणत्वसमर्थनम्

ननु यागस्य करणत्वाभावेऽपि नियोगख्यकार्यस्य काऽनुप-
पत्तिरिति चेत् ; अत्रोच्यते — स्वर्गोद्देश्यका हि स्वर्गकाम-
समवेतकृतिः स्वर्गसाधनस्य स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वानुप-
पत्त्या स्वर्गसाधनमेव नियमेन व्याप्नोति । नियोगश्च स्वर्गं प्रति
करणत्वेन यागमनुसन्धत्ते । करणत्वेनानभिसंहितस्य च स्वर्गकाम-
कृतिव्याप्यत्वरूपविषयत्वाभावात् । तदभावे च नियोगस्य विषय-
निरूपितकृतिसाध्यत्वेनाभिधानं नोपपद्यत एव । अतश्च विध्याक्षेप-
बलादेव यागस्य फलकरणत्वमभिसन्धीयते । तेन च फलं प्रति
करणत्वेनाभिसंहितस्यैव यागस्यापूर्वकृतौ विषयत्वेनान्वयः सिध्य-
तीति ॥

करणत्वसाधनत्वयोर्भेदनिरूपणम्

ननु यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति साधनत्वासंभवे
करणीभूतस्य यागस्य विषयत्वेनान्वय इत्यपि न युज्यते । साधनत्व-
करणत्वयोर्भेदाभावादिति चेत् ; मैवम् ; करणत्वं हि साधनत्वा-
द्विद्यत एव । तथाहि—करणत्वं तादृश साधनत्वव्याप्यम् । किन्तु

“क्रियां कुर्वद्धि कारकम्” इति कारकलक्षणानुरोधेन क्रियाघटितमेव तत् । साधनत्वं तु कारणत्वावान्तरमेव । तच्चानन्यथासिद्धनियतपूर्व-
क्षणवर्तित्वमित्यनयोर्भेदः । क्रियाघटितत्वं तु षण्णामपि कारकाणां
विद्यत एव । स्पष्टं चेदं सोदाहरणं “स्नाति तीर्थे” इत्यादिमूले
तद्व्याख्यायां च । अतश्च यागस्यापूर्वसाधनत्वाभावेऽपि क्रिया-
द्वारकं करणत्वमदुष्टमेव । साधनत्वस्य चोत्पादनक्रियाद्वारक-
त्वोक्तावप्याकाङ्क्षानुसारेणैवान्वयो वक्तव्यः । वाक्यार्थश्च न
साधनमाकाङ्क्षति । कृतिसाध्यमित्युक्ते किंविषयकृतिसाध्यमिति कृति-
स्वरूपनिरूपणापेक्षा प्रथमं जायते । न तु कथमिति प्रकारापेक्षा ।
ज्ञाते हि स्वरूपे प्रकारोऽपेक्ष्यते । तथाच यागविषयकृतिसाध्यमिति
यागस्य प्रथमं विषयत्वेनान्वयः । न साध्यत्वेन । अनपेक्षितत्वात् ।
अनन्तरं चाभाव्यस्यापूर्वस्य कथं कृतिसाध्यत्वमित्यपेक्षायां याग-
द्वारेति यागस्य घटकत्वम् । कृतिसाध्यत्वात् । अतो न साधनत्वं
वाक्यार्थेऽपेक्ष्यते । करणत्वापेक्षा त्वन्वयानुप्रविष्टतयैवोपपादनीया ।
न चास्ति सा प्रकृते । यद्यपि करणत्वमशब्दार्थत्वादाकाङ्क्षयाऽन्वे-
तुमसमर्थमेव । तथापि विध्याक्षेपरूपोपादानतस्तत्संभवः सुलभ
एव । तथा च “यजेत स्वर्गकामः” इत्यादौ यागादेर्लिङ्गाद्यभि-
हितनियोगविषयावच्छिन्नकृत्याश्रयीभूतनियोज्यकाम्यभूतस्वर्गार्थप्र-
वृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपकरणत्वस्य न काप्यनुपपत्तिः । एवं च लोक-
वेदयोः सर्वत्र कार्यस्य वाक्यार्थत्वाविशेषेऽपि वेदे तस्य स्थायित्व-
मपूर्वत्वं च विमर्शतः सिध्यतीति पूर्वोक्तविशेषो न विसर्तव्यः । व्यक्त-
श्रायमर्थः —

व्युत्पत्तिरपि कार्यार्थे व्यवहारानुसारिणी ।

किं तु निर्धारणामात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ॥

इति शालिकातद्व्यख्यानयोः ॥

सिद्धार्थे व्युत्पत्तिशङ्का

वेदान्तिनस्तु—यदि लोके वृद्धव्यवहारवशाद्व्युत्पत्तिसोः कार्यं
एव व्युत्पत्तिस्तदा वैदिकवाक्यानामपि यया कथाचन विधया
कार्यपरतैव स्यात् । नचैवम् । किं तु लोके व्युत्पत्तिसोः “पुत्रस्ते
जातः” इत्यादौ पुत्रजन्मरूपसिद्धार्थेऽपि शब्दानां शक्तिप्रददर्शना-

वेदान्तानामपि सिद्धरूपब्रह्मणि शक्तिग्रहः संभवत्येव । नच लोके सिद्धपरवाक्यस्यैवाप्रयोग इति वाच्यम् । तदुपलब्धेर्विस्यष्टत्वात् । तथा हि—देशान्तरे पुत्रजननसमनन्तरमलककाद्यङ्कितपुत्रपदं पटं तत्पित्रे कुमारजनमोत्सवसंस्चनाय श्वशुरादयो वार्ताहारेण प्रेषयन्ति । वार्ताहारश्च तं पटं गृहित्वा जनकाभ्याशमागत्य जनकाय पुत्रपदाङ्कितं पटं प्रदर्श्य “दिष्टया वर्धसे चैत्र ! पुत्रस्ते जातः” इति वदति । वार्ताहारेण सहैवागतस्य व्युत्पत्सोः सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिर्भवति । सम्मतश्चायं क्रमः पूर्वाचार्याणामपि । तदुक्तं मूले—

“दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवाससा ।

वार्ताहारेण यातस्य परिशेषाद्विनिश्चितिः ॥ इति

अत्र व्युत्पत्सुर्वार्ताहारोक्तयनन्तरं पितरि मुखप्रसादमुपलभ्य तेन तस्मिन् हर्षमनुमिनोति । निमित्तान्तरस्य चादर्शनात्तत्कालं वार्ताहारनिवेदितपुत्रजनेरेव हर्षहेतुत्वं निश्चिनोति । एवं वार्ताहारेण पित्रे “कन्या ते गर्भिणी”त्युक्ते वार्ताहारेण सहागतो व्युत्पत्सुः पितरि तादृशवाक्यश्रवणसमनन्तरं मुखमालिन्यमवलोक्य तेन तत्कारणत्वेन दुःखमनुमिनोति । तथा च पितरि सुखदुःखयोः कारणान्तरादर्शने सति वार्ताहारोक्तिश्रवणसमनन्तरमेव मुखविकासमुखमालिन्ययोर्दर्शनात् तद्धेतुभूतपुत्रजननकन्यागर्भरूपावयौ पित्रा वार्ताहारवाक्यादेव प्रतिपन्नाविति सिद्धार्थेऽपि वाक्यतात्पर्यावगमात्सिद्धरूपब्रह्मप्रतिपादकत्वं वेदान्तानामपि युक्ततरमेवेति वदन्ति ॥

सिद्धार्थे व्युत्पत्तिनिरासः

अत्र गुरुमतानुयायिनस्तु—“गामानये” त्यादौ सर्वत्र वाक्ये कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वावधारणात्पुत्रजननप्रतिपादनपरे ‘पुत्रस्तेजात’ इत्यादावपि कार्यभिधायकपदस्य कार्यरूपार्थस्यैव वाऽध्याहारेण कार्यपरत्ववर्जनमेव समुचितम् । दृश्यते च लोके द्वारस्य संवरणविवरणाभ्यन्तरेच्छया ‘द्वारम्’ इति शब्दप्रयोगः । अत्र संवियतां विवियतामित्येवं संवरणादिकार्यवाचकपदस्य संवरणादिरूपार्थस्यैव वाध्याहारेण कार्यप्रतिपादकत्वं वाक्यस्यावगम्यते । एवं

पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्येष्वपि 'तं पश्य गुहाणे'त्येवं दर्शनादिरूप-
कार्याभिधायकशब्दस्य दर्शनादिरूपकार्यस्यैव वाध्याहारेण कार्य-
परत्वसंभवाच्च सिद्धार्थे पदानां शक्तिग्रहः संभवति । वेदान्त-
वाक्यानां च 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यादीनां कर्मविध्यपेक्षित-
कर्तृप्रतिपत्त्युपयोगित्वेन कार्यपरत्वप्रतिपादनसंभवात् । ज्ञान-
काण्डस्य कर्मकाण्डात्पृथक्च्छास्त्रत्वेऽप्युपासनादिविशेषत्वस्य
ब्रह्मण्यप्युपपत्तेः सर्वत्र कार्यान्वितत्वेनैव पदार्थावगम इति
वदन्ति ॥

तुरीयपरिच्छेदप्रतिपाद्यम्

ग्रन्थेऽस्मिन् तुरीयपरिच्छेदे स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वेन
नियोज्यपरत्वाभावाच्च तत्समभिव्याहारबलादपूर्वाख्यानियोगस्य
लिङ्गाद्यभिधेयत्वमित्याशङ्का निराक्रियते ॥

स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वाशङ्का

'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्व-
र्थस्य साध्यत्वात् सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे च "सिद्धं साध्यायो-
पदिश्यते" इति न्यायेन धात्वर्थस्य साध्यत्वेनाभिधानात्स्वर्गकाम-
पदार्थस्यापि तदानुगुण्येनैवान्वयो वाच्यः । स्वर्गकामपदार्थस्य
च कर्तृत्वेन साध्यभूतधात्वर्थान्वये सत्यानुगुण्यं भवति । न
नियोज्यत्वेनान्वये । स्वर्गकामस्य कर्तृत्वेनान्वये च स्वर्गं कर्तृ-
समवेतकामनाविशेषणत्वेनोपसर्जनतयान्वयो वाच्यः । पुरुषार्थतया
प्रधानस्यापि स्वर्गस्योपसर्जनत्वं त्वेवं सङ्गच्छते । स्वर्गकामपदं हि
स्वर्गं कामः कामना यस्य सः, स्वर्गं कामयते वत्सेवं द्वेधोपपद्यते ।
पक्षद्वयेऽपि कामनाया एव प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतस्य स्वर्गस्यो-
पसर्जनत्वमेव । स्वर्गस्य च कामनोपसर्जनत्वादेव स्वर्गकामपदं
कर्तृसमर्पकं भवति ॥

किं च 'यजेत स्वर्गकामः' 'आसीरन् वृद्धिकामाः' इत्यादा-
धाख्यातात्कर्तृसङ्ख्यानुविधानं तावदवगम्यते । न चेदं स्वर्गकामादि-
पदस्य नियोज्यपरत्वे युज्यते । अतः स्वर्गकामपदं कर्तृपरमेव ।
न नियोज्यपरम् । नियोज्यस्यानुपादेयतया तद्वत्सङ्ख्याया ग्रहैक-
त्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वापत्तेः ॥

कर्तुरपि नियोज्यत्वान्याहतिशङ्का

ननु नियोज्यस्य नियोज्यत्वाकारेणानुपादेयत्वेऽपि तस्यैव फलसिद्धौ कर्तृत्वावश्यंभावादाख्यातोपाससङ्ख्यानविधानस्य नानुपपत्तिरिति चेत्—सत्यं नियोज्योऽपि फलसिद्धौ कर्ता भवति । तथापि धातुपात्ते व्यापारे तस्य कर्तृत्वं नास्ति । भाष्यातश्च धातुपासकर्तृगतमेव सङ्ख्यामभिवदति । यथा पचतीत्युक्ते पाककर्तुरेकत्वमाख्यातेन बोध्यते । न गमनादिकर्तुः । एवं च स्वर्गकामादिपदस्य यागादिक्रियाकर्षभिव्यापकत्वाच्च तत्पदं नियोज्यं समर्पयति । तथा च नियोज्यसमभिव्याहाराल्लिङ्गोऽपूर्ववाचकत्वमित्यनुपपन्नमेवेति चेत्—

स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वनिरासः

अत्र गुह्यमतानुसारिणस्तु—स्वर्गस्य स्वतः प्रीतिरूपत्वेन पुद्गलार्थतया स्वत एवेच्छागोचरस्य तस्य 'परनिष्पत्तये नेष्टः' इति न्यायेन कामनाविशेषणत्वमयुक्तमेव । यद्यपि स्वर्गकामपदेन कामनाविशयत्वेनोपसर्जनतयैव स्वर्गः प्रतीयते । तथापि कामनां प्रति कर्माभूतस्वर्गस्य कामनाविवथतया कृतिसाध्यत्वेन प्राधान्यं स्वत एवापततीत्यत एव स्वर्गकामनावतः कर्तृत्वं नोपपद्यते । स्वर्गकामश्च कर्तृत्वाभावेऽपि कालान्तरभाविस्वर्गं कामयमानस्तत्साध्यतसाध्यमपूर्वं कार्यत्वेनावगच्छन् नियोज्यत्वेनान्वेति । उक्तं चैतत्—'नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते' इत्यनेन । 'सिद्धं साध्यत्वोपदिश्यते' इति न्यायश्चापूर्वस्य लिङादिना कृतिसाध्यतयाभिधानादितरस्य तदनुगुण्येनान्वयादस्माकमपीह एव । अथेकारवाक्ये स्वर्गपदसमभिव्याहारात्तत्र स्वर्गस्यैव साध्यत्वेनान्वयः, इतरस्य च तदनुगुण्येनैवान्वयः । अन्यत्र तु क्रियाया एव साध्यत्वादितरस्य तदनुगुण्येनान्वयोऽस्तीति न भावार्थाधिकरणस्य प्रमेयालाभ इति वदन्ति ॥

कर्तृनियोज्ययोर्वैलक्षण्यम्

ननु साध्यस्वर्गवैशिष्ट्यस्य कर्तृनियोज्ययोरविशेषे व्यापारविशेषाविद्यतया कथं तयोर्भेदः सिध्यतीति चेत्—अत्रोच्यते—ममेवं

कार्यमित्येवं बोधो नियोज्यस्य व्यापारः । धात्वर्थभूतक्रियानुष्ठानं कर्तुर्व्यापारः । अतो नानयोरेकत्वं संभवति । आत्मीयत्वेनावगम्यमाननियोगरूपकार्येण नियोज्यस्यान्वयः, अनुष्ठीयमानक्रियया च कर्तुरन्वय इत्यनयोरन्वयवैलक्षण्यमपि स्फुटमेव ॥

नियोज्यपक्षे आख्यातोपात्तसङ्ख्यान्वयोपपत्तिः

आख्यातोपात्तसङ्ख्यायाश्च निराश्रयत्वेनावस्थित्यनुपपत्तेः स्वाश्रयकर्त्राक्षेपादाक्षेपलभ्यकर्तृसङ्ख्यानुविधानादपि स्वर्गकामपदस्य, नियोज्यपरत्वे आख्यातोपात्तसङ्ख्यान्वयानुपपत्तिर्बाधिका । तथा च स्वर्गकामपदं कृतिसाध्यतया लिङ्गा प्रतीयमानस्यापूर्वस्य कृत्याश्रयाकाङ्क्षायां कृत्याश्रयत्वेन नियोज्यं समर्पयतीति नियोज्याभिधायकमेव, ■ कर्त्रभिधायकमिति स्थितमेव स्वर्गकामपदस्य नियोज्याभिधायकत्वम् । उक्तं च मूले—

“तत्स्वर्गकामशब्दोऽयं कृतेराश्रयभावतः ।

नियोज्यमेवाभिधाय इति कर्तुर्न वाचकः ॥” इति

कार्याख्यापूर्वस्यौपस्थितिकोपसर्जनत्वशङ्कासमाधाने

ननु नियोज्यस्य ‘ममेदं कार्य’ मित्यवगतिर्भवति । ममेत्यत्र पृथ्वा च नियोज्यकार्ययोः सम्बन्धप्रन्तरेणानुपपद्यमाना तयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धं बोधयति । तथाच स्वत्वेनोपस्थितस्य कार्यस्य गुणत्वमेष्टव्यमेव । उपलभ्यते च ‘चैत्रस्य गावः’ इत्यादौ स्वत्वेनोपस्थितानां गवां स्वामिनं चैत्रं प्रति गुणत्वमिति चेत्—सत्यं षष्ठ्या स्वामित्वं नियोज्यस्य प्रतीयते । तच्च कृतिं प्रत्येव । न कार्यं प्रति । मत्कृतिसाध्यमित्येवं नियोज्यस्य स्वामित्वेन कृत्यैवान्वयदर्शनात् । कार्यं प्रति तु नियोज्यस्य गुणत्वेनान्वयेऽपि नाल्यन्तिकगुणत्वरूपशेषत्वमस्ति । नियोज्य एव मत्फलसाधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मेत्यनुसन्धानात् फलोद्देश्यककृतित्वान्न्ये कर्मेणि स्वामी भवन्नधि-कार्येपि भवेत् । तस्यैव च पश्चात्क्रियानुष्ठातृत्वलक्षणं कर्तृत्वमप्युपपद्यते । अश्रुतनियोज्यकेषु च विश्वजिदादिवाक्येषु नियोज्यस्याक्षेपादेव लाभसंभवाद् श्रुतनियोज्यकवाक्येष्विव कार्यप्राधान्य-

मन्याहृतमेव । अव्ययनविधौ तु नियोज्याश्रवणेऽपि “तमध्यापधी-
ते”ति विधिना प्रेरितोऽध्यापक एव स्वस्याध्यापकत्वसिद्धयर्थं
माणवकमुपनीय वेदमध्यापयतीति न नियोज्यपरिकल्पनाऽवेक्ष्यते ॥

गुरुमते विधिवाक्यार्थः

अत्रैवं गुरुमते वाक्यार्थप्रक्रिया—“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत” इत्यादौ यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययेन कृतिसाध्यतयाऽपूर्वमभिधी-
यते । तत्र कृतेस्तत्साध्यस्य कर्तृसङ्ख्यायश्च शब्दार्थत्वेऽपि “यत्परः
शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायेन प्राधान्येनापूर्वस्य वाक्यार्थत्वम् ।
कृत्यभिधानं तु कार्याभिधानेनैव लभ्यत इति “अनन्यलभ्यः शब्दार्थः”
इति न्यायेन कार्यस्य प्राधान्येन प्रत्ययार्थत्वे कृतिसङ्ख्ययोरूपसर्जन-
त्वमेकेनैवाभिधान्यापारेणावगम्यते । व्यापारान्तराभ्युपगमे विरम्य
व्यापारापत्तेः । अर्थद्वयस्यैकव्यापारेण शब्दतात्पर्यविषयत्वेऽपि
गोत्वगोव्यक्तयोरिव प्रधानोपसर्जनभावोऽविरुद्ध एव । शब्दस्य
तथाविधसामर्थ्यावधारणात् । तेन लिङ्प्रत्ययस्य कार्याभिधायक-
त्वेऽवधारिते यजिप्रकृतिस्तदाकाङ्क्षितविषयं समर्पयति । तथा च
यजेतेत्यनेन यागविषयककृतिसाध्यमेति वाक्यार्थबोधः पर्यवस्यति ।
पूर्णायां च कृतिविषयाकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदं कृत्याश्रयं नियोज्य-
मभिधत्ते । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र च प्रकृत्या यागपरिच्छेदाय तन्ना-
माभिधीयते । तृतीया चौपादानिकं यागकरणत्वमनुवदति । एवं
च “स्वर्गकामनियोज्याश्रितज्योतिष्टोमनामकयागविषयककृतिसा-
ध्यमपूर्वमिति वाक्यार्थः पर्यवस्यतीति इवयम् ॥

मीमांसाया उपयोगः

सर्वोऽपि लोकः सुखमिच्छन् तत्साधनेषु प्रवर्तते, दुःखमसह-
मानस्तत्साधनेभ्यो निवर्तत इति नात्र किञ्चिदविदितं विज्ञेयु
निवेदनीयमस्ति । सुखसाधनं च धर्मो दुःखसाधनं चाधर्म
इत्यपि प्रतिभतामतिरोहितमेव । तौ च धर्माधर्मौ वेदेन प्रयोजन-
मुद्दिश्य विधीयमानो निविध्यमानश्चेति वेदवादिनामुद्धोषः ।
धर्मश्च जगतः स्थितिधेतुरित्यनुभूयत “धर्मो विश्वस्य जगतः
प्रतिष्ठा” इत्यादिना । तस्यैव रक्षितस्य स्वानुष्ठातृसर्वलोकपरि-

रक्षकत्वमपि “ धर्मो रक्षति रक्षितः ” इत्यादिना विज्ञायते । अतो धर्मः सर्वस्वमास्तिकमहाशयानाम् । धर्मे पुरुषमतिविपर्यसश्च “ धर्मे प्रति विप्रतिपन्ना बहुविदः ” इत्यादिना भाष्ये “ मतिर्वहु-
विदां पुंसां संशयाजोपजायते ” इत्यादिना वार्तिके च व्यक्तं प्रत्यपादि । एवंभूतं जैनं भ्रमप्रमादादिवृषितचेतसो न यथावद्वगन्तुं पारयन्तीति मन्वानः परमकारुणिको भगवान् जैमिनिमहर्षिर्धर्म-
स्यास्य न्यायतो निर्णयाय “ अथातो धर्मजिज्ञासा ” इत्यारभ्य “ अन्वाहार्ये च दर्शनात् ” इत्यन्तैः सूत्रजालैर्मामीमांसां प्राणैषीत् ।
न्यायविशोधितं चार्थं न पुरुषमतिविधमादिकमाविलयितुमलं भवति । न्यायविशुद्धिश्च मीमांसयैव सञ्जायते । सा चापरिचिता
दुष्परिचिता वा न न्यायविशोधनाय प्रभवति । प्रत्युतान्याय्यार्था-
पादनेन पुरुषं निश्रेयसाद्वियोजयेदेव । अत एवोच्चस्तत्रभवन्तो
महृपादाः—

“ मीमांसायां स्थिताज्ञाते दुर्ज्ञाति वाऽविवेकतः ।

न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥ ” इति ।

अतो धर्माधर्मप्रतिपादकवेदार्थनिर्णायकन्यायान् व्युत्पादयन्ती
मीमांसा पुरुषस्याल्पमतेर्धर्माधर्मयोर्यथावत्प्रतिपत्तावतितरामुप-
करोति ॥

मीमांसाया ग्रन्थान्तरेषु व्याप्तिः

धर्माधर्मव्यवस्थापकन्यायप्रकाशकं हीवं मीमांसाशास्त्रं शा-
स्त्रान्तरेष्वप्यतितरामाद्वियते । तथा हि—पूज्यतमो व्यासमहर्षिः
स्वकीयशारीरकशास्त्रे “ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाञ्जन्दस्तुत्यु-
पगानवत्तदुक्तम् ” (अ. सू. अ. ३ पा. ३ सू. २६) “ प्रदानवदेव
तदुक्तम् ” (अ. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४३) “ अनुबन्धादिभ्यः
प्रज्ञान्तरपृथक्त्वद्वेष्टश्च तदुक्तम् ” (अ. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ५०)
“ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ” (अ. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ५६) “ अक्षर-
धियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तम् ” (अ. सू.
अ. ३ पा. ३ सू. ३३) इत्येवमाद्यनेकेष्वधिकरणेषु पूर्वमीमांसाधि-
करणन्यायदृष्टान्तेन तत्तद्वेदान्तवाक्यार्थनिर्णयप्रतिपिपादयिषया
‘ तदुक्तम् ’ इत्यादिपूर्वमीमांसाधिकरणान्युदाहारीत् । शङ्करभग-

वत्पादाद्याचार्या अपि तदीयभाष्यभाषणावसरे तदुक्तमित्यादिपदानां व्यासमहर्षेः पूर्वमीमांसाधिकरणसिद्धान्यायप्रतिपादने तात्पर्यमिति तत्तत्पूर्वमीमांसासूत्रनिर्देशपुरस्सरमावेदयामासुः । तद्याख्यातारश्च वाचस्पतिमिश्रप्रमुखास्तत्तत्सन्दर्भोचितमीमांसान्यायान् तत्तद्याख्यातावसरे सम्यगुपापादयन्निति नात्र तद्व्युत्पादने प्रयतामहे ॥

योगीश्वरो याज्ञवल्क्यमहर्षिरपि स्वनामाङ्कितस्मृताद्याचाराविधर्मनिर्णायकत्वेनानेकान् मीमांसान्यायान् ब्रूयकार्षीदिति तदीयस्मृतिव्याख्यादिभ्यो विस्वष्टं विज्ञायते । तथाहि ;—

“ स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ” ।

इत्युक्तं वा महर्षिरयं यत्र स्मृतिद्वयस्य परस्परं विरोधः प्रसज्यते तत्र बृहद्व्यवहारलब्धन्यायानुरोधेनैव विरोधस्य परिहरणीयतां विस्पष्टमवर्णयत् । ते च न्याया उत्सर्गापवादादिरूपाः पूर्वमीमांसायां प्रसिद्धा एवेति लक्ष्मीविज्ञानेश्वराभ्यां मिताक्षरातद्याख्यानयोः स्पष्टीक्रियते स्म । मिताक्षराकारो हि धर्मन्यायरहस्यचित् “ यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान् समर्थः । स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह— व्यवहारत इति । व्यवहारात् बृहद्व्यवहारात् ’ इत्यादिग्रन्थेन बृहद्व्यवहारसिद्धोत्सर्गापवादादिरूपन्यायमाश्रित्य स्मृतिद्वयविरोधस्य लेऽर्थो निर्णेतव्य इति स्मृत्यर्थमवर्णयत् । तद्याख्याने च बालम्भदृष्ट्याख्ये लक्ष्मीविरचिते उत्सर्गेतिप्रतीकग्रहणपूर्वकं “ सामान्यस्य विशेषो बाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्त’आन्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः ” इत्यादिग्रन्थेनोत्सर्गापवादशब्दार्थविवरणपुरस्सरमुत्सर्गापवादादिलक्षणन्यायस्य पूर्वमीमांसारूढत्वमवाचि । स्मृतिग्रन्थोऽयं प्रायेण मीमांसान्यायजटिल इत्येतद्गूढावलोकयितृणां व्यक्तमेव । अत्रैको न्यायो दिक्प्रदर्शनाय व्युत्पाद्यते ॥

स्मृतौ मीमांसान्यायव्युत्पादनम् दृष्टादृष्टयोर्दृष्टपरिग्रहन्यायः

न्यायोऽयं पूर्वमीमांसायां षष्ठाध्यायप्रथमपादे सप्तमाधिकरणे व्युत्पादितः । सोऽत्र याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहाराध्याये २२ श्लोके लक्ष्मीविरचितबालम्भदृष्ट्यां “दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वा-
वि”ति ग्रन्थेन प्रकृतप्रमेयसंशोधनाय प्रत्यपादि । अत्र मूलम्—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तिताः ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥” इति ।

(या. स्मृ. न्य. श्लो. २२)

अस्यार्थस्तु—ऋणादानादिव्यवहारपदेषु सञ्जातविवादयोर्न्यायाधि-
करणोपस्थितयोर्वादिप्रतिष्ठादिनोर्व्यवहारे प्राङ्निवाकेन निर्णेतव्ये
निर्णायकप्रमाणत्वेन लेख्य-भोग-साक्षिण उपादेयाः । एषां लिखित-
भोगसाक्षिणामन्यतमस्यापि प्रमाणस्यालामे दिव्यप्रकरणे वक्ष्य-
माणानां तुलाग्निविषादिदिव्यप्रमाणानामन्यतमप्रमाणस्योपादान-
मिति । तत्र लेख्यं नाम ऋणादानादिव्यवहारविषयीभूतवस्तु-
निर्देशविशिष्टमुत्तमर्णाधमर्णादीनां देशकालाद्युल्लेखसहितमधमर्णेन
तत्पक्षीयेण ग्रन्थेन लिखितं पत्रम् । भोगो नाम विवादास्पदीभूतवस्तु-
विषयक उपभोगः । साक्षिणस्तु विवादकालोपस्थिता विवादपद-
द्रष्टारः प्रसिद्धा एव । अत्र च दृष्टविधया प्रमाणीभवतां लेख्यभोग-
साक्षिणां अनुप्यकृतत्वनिमित्तेन मानुषप्रमाणत्वेन व्यपदेशः ।
दिव्यानां त्वदृष्टविधया प्रमाणीभवतां दिव्यप्रमाणत्वेन व्यपदेशः ।
अत्र लेख्य-भोग-साक्षिरूपप्रमाणत्रयेऽन्यतमस्योपायस्यासंभवे दि-
व्यप्रमाणप्रवृत्तिरिति यदुक्तं याज्ञवल्क्यमुनिमिस्तत्रेयमाशङ्का
प्रसरति, तत्तत्प्रमाणानां परस्परनिरपेक्षतया वस्तुसाधकत्वेन
समत्वे स्थिते दिव्यानां मानुषाणां वा प्रमाणानामविशेषेण प्रवृत्तेरेव
न्याय्यत्वात् “मानुषप्रमाणासंभव एव दिव्यप्रमाणप्रवृत्तिरिति”त्येत-
न्नियमनमयुक्तमिति । तथा हि—न तावदत्र दिव्यप्रमाणानां मानुष-
प्रमाणसापेक्षत्वम्, लिखित-भोग-साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव तेषां
विवादास्पदीभूतार्थनिर्णायकत्वसंभवात् ॥

न च साक्ष्यादिप्रमाणेनैव तुलादिप्रमाणेन साक्षादितिवृत्ता-
ज्ञानात्तत्साहायेनैव तेषां प्रामाण्यं विज्ञायत इति साक्ष्यादिप्रमाणा-
पेक्षया दिव्यप्रमाणस्य दौर्बल्यमेवेति वाच्यम् । तथात्वे भोग-
प्रमाणस्यापि साक्षादितिवृत्तज्ञापकत्वाभावेन साक्ष्यपेक्षया दुर्ब-
लत्वापत्तेः । न हि साक्षिवद्वाग्व्यापारेण भोगस्येतिवृत्तज्ञापकत्वं
संभवति, अचेतनत्वात् । लेख्यस्यापि वचनानुमापकत्वेन वचनरूप-
त्वासंभवात्साक्षादितिवृत्तज्ञापकत्वाभावेन साक्षिप्रमाणापेक्षया दुर्बल-
त्वमापद्येत । लिखितभोगयोः साक्ष्यपेक्षया दुर्बलत्वमिष्टमेवेति तु
न युक्तम् । तथात्वे लिखितभोगदिव्यानां साक्ष्यपेक्षया दौर्बल्यविषये
समानत्वेन “साक्ष्यभावे लिखित-भोग-दिव्येष्वन्यतमप्रमाणं
प्राह्यमि” त्येव वक्तव्यतया “लिखितभोगसाक्षिणामन्यतमाभावे
दिव्यान्यतमं प्राह्य” मिति याज्ञवल्क्योक्तेरसङ्गतिप्रसङ्गात् । एवं
च मानुषप्रमाणानां दिव्यप्रमाणानां च परस्परं सापेक्षनिरपेक्षभावस्य
प्रबलदुर्बलभावस्य वाऽभावेन प्रामाण्यांशे समानत्वे विद्यमाने
‘मानुषप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणग्रहणं, ‘दिव्यप्रमाणाभावे वा मानुष-
प्रमाणग्रहणमि’ स्यत्र नियामकाभावेन सर्वविधव्यवहारेषु सर्वेषामपि
प्रमाणानां तुल्यप्रवृत्तिकतैव युक्तेति प्राप्तम् । तथा च “एषामन्य-
तमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते” इत्येवं भूलकारैर्मानुषप्रमाणासंभव
एव दिव्यप्रमाणग्रहणमिति यदुक्तं तन्निर्युक्तिकमेवेतीदृग्विधाक्षेप-
समाधानार्थमेव बालम्भद्वीये ‘दृष्टे सत्यदृष्टस्थान्याच्यत्वात्’
इत्युक्तम् ॥

अयमभिप्रायः—पूर्वोक्तानां मानुषाणां दिव्यानां वा प्रमाणानां
चादिप्रतिवाद्यन्यतरपक्षसाधनद्वारा व्यवहारोपयोगित्वमिति ताव-
न्निर्विवादम् । तत्र मानुषाणां प्रमाणानां दृष्टविधयैव चादिप्रतिवाद्य-
न्यतरपक्षसाधकत्वम् । न हि लिखितेन भोगेन साक्षिवचनेन वा
तत्तत्पक्षे साधयितव्येऽदृष्टसिध्यपेक्षास्ति । दिव्यप्रमाणैस्तत्तत्पक्ष-
साधनं तु अदृष्टायत्तम् ॥

यद्यपि दिव्यप्रमाणास्तर्जते अग्निदिव्यादौ तन्नायःपिण्डधार-
णादिप्रसङ्गे निष्पद्यमानहस्तदाहतदभावादेः प्रत्यक्षत्वेन दृष्टद्वारैव
दिव्यप्रमाणानां व्यवहारसाधनोपयोगित्वमित्याशङ्क्येत । तथापि
तादृशदाहादाहाद्युपयोग्यदृष्टविशेषसूचनद्वारैव दिव्यप्रमाणस्य

व्यवहारनिर्णये प्रमाणत्वेन तस्य दृष्टद्वारकत्वोक्तिरनुपपन्नैव । यदि च दिव्यप्रमाणस्याग्निदिव्यादेरदृष्टद्वारकत्वं नाङ्गीक्रियते, तर्हि सत्यपक्षबलम्विना वादिप्रतिवाद्यन्यतरेण क्रियमाणे तसायः-
 पिण्डधारणे दृश्यमानो हस्तदाहाभावो दुरुपपाद एव स्यात् । न हि तादृशप्रसङ्गे वह्निस्वभावसिद्धस्य दाहकत्वस्य प्रतिबन्धेऽ-
 दृष्टादन्यत्किञ्चित्कारणं धत्तुं शक्यम् । किं च यदि दृष्टद्वारैव दिव्य-
 प्रमाणानां व्यवहारोपयोगस्तर्ह्यग्निदिव्यादौ क्रियमाणस्य मण्ड-
 लोल्लेखन-देवतावाहन-तत्पूजनादेर्वैयर्थ्यमापद्येत । न हि देवताऽऽ-
 वाहनादेर्दृष्टं प्रयोजनमुपलभ्यते । अतो दिव्यप्रमाणानामदृष्टद्वारैव
 व्यवहारसाधनोपयोगितेत्येतन्निर्विवादम् । तथा च दृष्टविधया
 व्यवहारसाधनोपयोगिनां मानुषप्रमाणानामदृष्टविधया व्यवहार-
 साधनोपयोगिदिव्यप्रमाणपेक्षयाऽऽश्वासातिशयकारित्वेन प्रबल-
 त्वान्मानुषाणामेव सति संभवे ग्रहणं युक्तम् । साक्षिवचनलेख्यो-
 पस्थापनादिना दृष्टप्रकारेण क्रियमाणे व्यवहारनिर्णये यावान्लोक-
 विश्वास्तो भवति, तावानदृष्टप्रकारानुसरणे भवतीति लोक-
 सिद्धमेव ॥

किं च शास्त्रैकप्रमाणकत्वाददृष्टस्य यत्रादृष्टकल्पनां विना
 गत्यन्तरभावस्तत्रैव तत्कल्पना युक्ता । तादृशीमेव कल्पनामनु-
 मन्यते शास्त्रम् । यत्र तु दृष्टोपायेनापि कार्यसिद्धिस्तत्र बुद्धिपूर्वकं
 क्रियमाणामदृष्टकल्पनां नैव शास्त्रं सम्मनुते । अतश्च व्यवहार-
 निर्णयोपयोगितया वादिप्रतिवादिभ्यां क्रियमाणे स्वसपक्षसाधने
 दृष्टविधयोपयोगिनां साक्षिलेख्याद्युपायानामेव प्रथमतो ग्राह्यत्वेन
 तदसंभव एवादृष्टविधयोपयोगिनां तुलाग्न्यादिदिव्योपायानां ग्रहण-
 मित्ययं युक्तिसम्मतोऽर्थः । अत एव तत्तत्कतुविधिमिर्विधीय-
 मानानां क्रतूनामनुष्ठानायाग्निसिद्धिपेक्षायामध्ययनविधिसिद्धाया एव
 विद्याया आधानविधिसिद्धानां चाङ्गीनां ग्रहणम्, न तु तदर्थ-
 मदृष्टोपायान्तरपरिकल्पनमित्युक्तं पूर्वमीमांसायाम् । इत्थमन्येऽन्यु-
 त्सर्गापवादादथो मीमांसान्यायाः शास्त्रान्तरेष्वर्थनिर्णयिकतया
 व्युत्पादनीया इत्यलमनया न्यायव्युत्पादनदिकप्रदर्शनसरण्या ।
 सर्वथापि वाक्यार्थनिर्णये विद्यत एव महानुपयोगो मीमांसायाः ।

मीमांसान्यायानां लोके प्रचारः

लोकेऽपि मीमांसान्यायानुरोधेनैव सामाजिकव्यवहारा अन्ये च तादृशा यथासंभवं निर्णयमाना दृश्यन्ते । तथा हि—समाजेष्वेकस्मिन् कार्ये जनानां विप्रतिपत्तौ बहुमतानुरोधेन (By the Majority) तत्कार्यं व्यवस्थाप्यते । इदं च कार्यव्यवस्थापनं "विप्रतिषिद्धसमवाये भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वम्" (जै. सू. अ. १२ पा. २ सू. २४) इत्येतन्मीमांसाधिकरणसिद्धस्य 'न्यूनाधिकसङ्ख्याकविरोधेऽधिकसङ्ख्याकानुग्रहः' इति न्यायस्यानुमतं भवति ॥

एवं परस्सहस्रपुरुषपूर्णायां महत्यां सभायां पश्चादामतोऽपि महाराजः पुरस्क्रियमाणो दृश्यते । इदमपि "अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यात्" (जै. सू. अ. १२ पा. २ सू. २७) इत्येतत्पूर्वमीमांसाधिकरणसिद्धस्य 'गुणमुख्ययोर्मुस्थानुग्रहः' इति न्यायस्य सम्मतं भवति । इदमप्यत्र दिङ्मात्रमुपदर्शितम् । इत्थं प्रायशः सर्वेषामपि मीमांसान्यायानां लोकव्यवहारेषु समन्वयो भवत्येव ॥

उपसंहारः

एवं च लौकिकशास्त्रीयव्यवहारेषु सर्वत्र व्यवहारनिर्णायक-न्यायव्युत्पादकस्य मीमांसाशास्त्रस्थानितरसाधारणं माहात्म्यमित्युक्तिः स्वरूपकथनमेव । न लेशतोऽप्यतिशयवर्णनम् । सत्येव मीदृशस्य मीमांसाशास्त्रस्योपादेयतायां नापेक्ष्यतेऽन्यदसाधारणं किञ्चित्कारणम् । अतो लौकिकशास्त्रीयव्यवहारेषु न्यायनैपुण्याभिलाषिभिः सर्वैरपि मीमांसाशास्त्रे समादरो विधेय इति नात्रातीव विस्तरोऽपेक्ष्यते ॥

सर्वथा ग्रन्थोऽयमतितरां दुरवगाहस्य गुह्यमतवाक्यार्थस्यावबोधनेन तन्मतव्युत्पित्स्त्रुतां नितान्तमुपकुर्वीदेव ॥

एतद्ग्रन्थसंस्करणे सङ्गृहीतान्यादर्शपुस्तकानि

ग्रन्थस्थास्य संस्करणे सङ्गृहीतेषु पञ्चसादर्शपुस्तकेषु—

क-संज्ञकं (A. 729) काकलपत्रात्मकं प्रायेण शुद्धमेकम् ।

ख-संज्ञकं (2177) तालपत्रात्मकं किञ्चिद्भुटितं शुद्धमपरम् ।

ग-संज्ञकं (B. 377) काकलपत्रात्मकं नातिशुद्धमितरत् ।

ड-संस्कृतं (B. 376) काकलपनात्मकं संशोधितमन्यत् ।
पतत्युस्तकचतुष्टयमप्येतत्कोशागारस्थमेव ॥

घ-संस्कृतं (Madras) चेन्नपुरीस्थाडयार्प्राच्यकोशागा-
रादासादितं प्रायः शुद्धमेकम् ।
एवं पुस्तकपञ्चकसहायेन ग्रन्थोऽयं समशोधीति शम् ॥

इत्थं
सुधीविषेयः,
आर्. रामशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

सुवर्णमुद्रिकासहितनामार्थरत्नस्थविषयसूची

प्रथमपरिकलेदः

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१	मङ्गलाचरणम्	१	१
२	उपासने श्रीमांसावन्त्रविरोधभाषाङ्क्य समाधानम्	११	१३
३	ग्रन्थप्रतिपाद्यारम्भः	३	१२
४	ग्रन्थस्य न्यूनताभाषाङ्क्य परिहारः	४	१
५	वेदान्त्यभिमतप्रवर्तकनिरूपणम्	५	५
६	प्रवर्तके कुमारिलभट्टाचार्यायो मतम्	११	१०
७	वैशेषिकाभिमतप्रवर्तककथनम्	११	१५
८	प्रवर्तके नैयायिकैकदेशिनामभिप्रायः	११	२१
९	प्रवर्तके प्रभाकराशयः	६	१
१०	बृहद्व्यवहारात्कार्यस्य प्रवर्तकत्वावगतिः	११	७
११	बृहद्व्यवहाराद्बुद्धिपत्सोरवगतिक्रमः	११	१३
१२	कार्यस्य प्रवर्तकत्वसिद्धिप्रकारः	११	१८
१३	प्रवर्तकनिश्चयस्य शब्दहेतुकत्वानुमाने व्याप्तिनिरूपणम्	११	२४
१४	अनिर्धारितविशेषरूपेण कार्यस्य वाक्यार्थत्वावगतिः	७	१
१५	गामान्येतिवाक्यादावापोद्धताभ्यां पदार्थविशेषावगतिक्रमः	११	७
१६	लोकदृष्टान्तेन वेदे कार्यस्य प्रवर्तकत्वनिर्णयः	११	१४
१७	दृष्टसाधनत्वादीनां प्रवर्तकत्वनिरासप्रतिज्ञा	११	१७
१८	दृष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिरासः	११	२२
१९	धात्वर्थगतेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिरासः	८	१
२०	दृष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे विशेषाभावात्	११	३
२१	कृतियोग्यत्वविकल्पनम्	११	११

क्रमांकः	विषयाः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
२२	कृतिजन्यत्वकल्पनिरासः	११	१४
२३	कृत्युद्देश्यत्वकल्पस्य गुरुमताविरोधात्क्रीकारः	११	१७
२४	शब्दभावनायाः प्रवर्तकत्वनिरासः	११	२१
२५	शब्दभावनायाः शब्देनानभिधाने युक्तिः	११	२६
२६	शब्दभावनाया अभिधाभावनाशब्दार्थविवरणपूर्वकं शब्दव्यापारस्वसमर्थनम्	९	१
२७	अभिधाभावनापदार्थविवरणम्	११	१३
२८	अभिधाभावनापदस्य कर्मधारयपक्षेऽर्थान्तरवर्जनम्	११	२०
२९	अभिधाभावनापदस्य बहीतत्पुरुषपक्षेऽर्थविवरणम्	११	२५
३०	पक्षत्रयेऽपि शब्दभावनाया व्यापारत्वनिर्णयः	१०	३
३१	शब्दभावनायाः शब्दव्यापारत्वे फलितम्	११	६
३२	शब्दभावनायाः प्रवर्तकत्वाभावे युक्त्यन्तरम्	११	१५
३३	शब्दभावनाया अज्ञाततया प्रवर्तकत्वे दोषः	११	२०
३४	शब्दभावनाया ज्ञाततया प्रवर्तकत्वस्य दूषणाय विकल्पनम्	११	२४
३५	विकल्पितपक्षद्वयस्यापि निरासः	११	१
३६	शब्दभावनाया लक्ष्यत्वाभिप्रायेण शङ्का	११	६
३७	वृत्तिद्वयप्रसक्त्या शब्दभावनाया लक्ष्यत्वासंभव- कथनम्	११	१०
३८	वृत्तिद्वयप्रसक्त्युपपादतन्	११	१२
३९	वृत्तिद्वयाक्रीकारस्यायुक्तत्वकथनम्	११	२१
४०	शब्दभावनाया लक्ष्यत्वासंभवकथनम्	११	२४
४१	शब्दभावनाया लक्ष्यत्वे “न विधौ परः शब्दार्थः” इतिन्यायविरोधप्रकटनम्	१२	१
४२	लक्ष्यत्वपक्षे पूर्वग्रन्थविरोधप्रदर्शनम्	११	३
४३	शब्दभावनार्थभावनयोर्द्वयोरप्यभिधेयत्वानुपपत्तिः	११	११
४४	शब्दभावनार्थभावनयोर्गुणपञ्चदशभिधाने दोषः	११	१३
४५	शब्दभावनार्थभावनयोः क्रमेण शब्दाभिधाने दोषः.	११	१७
४६	शब्दभावनाप्रवर्तकत्वनिराकरणोपसंहारः	११	२२
४७	अभिप्रायज्ञानप्रवर्तकत्वानुवादः	११	२४
४८	सहस्रणम्	१३	१

क्रमांकः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
४९	परप्रयुक्तशब्दात्पराभिप्रायावगतिशङ्का	...	११
५०	तन्निरासायाभिप्रायविकल्पनम्	...	११
५१	अभिप्रायस्य पदार्थत्वे दूषणम्	...	११
५२	अभिप्रायस्य वाक्यार्थत्वे दूषणम्	...	११
५३	वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन पराभिप्रायावगतिशङ्का	...	११
५४	तत्परिहारः	...	१४
५५	अभिप्रायविशेषस्यानुमेयत्वे दोषः	...	११
५६	अभिप्रायसामान्यस्यानुमेयत्वे दोषः	...	११
५७	अभिप्रायप्रवर्तकत्वनिरासनिगमनम्	...	१२
५८	इच्छाप्रवर्तकत्वमतःनुवादः	...	११
५९	तद्दूषणम्	...	११
६०	प्रकारान्तरेणोपेक्षायाः प्रवर्तकत्वपर्यनुयोगस्तात्समाधानं च.	...	११
६१	प्रभाकराभिमतप्रवर्तकनिरूपणम्	...	१५
६२	लोकवेदाधिकरणन्यायेन वेदेऽपि कार्यस्यैव लिङ्गार्थत्वनिरूपणः.	...	११
६३	लिङ्गादीतरपदानां कार्यान्वितार्थप्रतिपादनेन कार्यपरत्वम्.	...	११
६४	कार्याभिधानपक्षे लोकवेदाधिकरणन्यायानुगुण्यकथनम्.	...	११
६५	वेदे कार्यं क्रियात्मकमुतान्यदित्याशङ्क्य तस्य क्रियातोऽन्यत्वसमर्थनम्.	...	१५
६६	वैदिककार्यस्य क्रियातिरिक्तत्वे युक्तमभिधानम्	...	१६
६७	वेदेऽपि क्रियाया एव फलसाधनत्वमाशङ्क्य समर्थनम्.	...	१८
६८	पदान्तरसमभिध्याहारबलादर्थनिर्णये यववराहृदि-करणोदाहरणप्रदर्शनम्.	...	१७
६९	पदान्तरसमभिध्याहारस्यार्थनिर्णायकत्वं उदाहरणान्तरम्.	...	१८
७०	उदाहरणसिद्धप्रमेयस्य वार्थान्तिके सङ्गमनम्	...	१८
७१	शालिकानुसारेण लिङ्गस्थायिकार्यस्यैवापूर्वत्वोपपादनम्.	...	१३

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
७२	उक्तार्थे शालिकाया अनुवादः	११	१७
७३	लिकुर्धकार्यस्य शालिकानुसारेण नियोगत्वसमर्थ- नम्.	११	२४
७४	तत्र शालिकानुवादः	१९	१
७५	शालिकानुरोधेन नियोज्यलक्षणकथनम्	११	६
७६	तत्र शालिकानुवादः	११	८
७७	कार्यस्य लिङ्गाध्यत्वोपसंहारः	११	११
७८	शालिकानुरोधेन कार्यस्य लोकेवेदयोरैकरूप्य- निरूपणम्.	११	१५
७९	तत्र शालिकानुवादः	११	१७
८०	कार्यस्यैव प्रवर्तकत्वमिति सिद्धान्तस्योपसंहारः	२०	१

द्वितीयपरिच्छेदः

१	द्वितीयादिपरिच्छेदत्रयस्यासंकीर्णोपाधिनिरूपण- पूर्वकं द्वितीयपरिच्छेदस्यासाधारणप्रमेयनिरूप- णम्.	२१	१
२	क्रियास्थायित्ववादिनामाक्षेपः	११	९
३	तत्प्रकारः	११	११
४	अपूर्वनिष्पत्तिकारपर्यनुयोगस्तत्समाधानं च	११	१४
५	स्वर्गाकाशशब्दस्य क्रियास्थायित्वपक्षेऽप्युपपत्तिशङ्का	११	२०
६	क्रियायाः स्थायित्वपक्षे क्कणिकत्वावगारहिमत्यक्ष- विरोधशङ्का तत्समाधानं च.	२२	३
७	प्रत्यक्षविरोधे हेतूपन्यासः	११	६
८	पुनश्चाध्यक्षविरोधेन क्रियायाः कालान्तरभाविफल- पर्यन्तावस्थायित्वानुपपत्तिषोदनम्.	११	९
९	क्रियास्थायित्ववादिनः समाधानम्	११	१४
१०	क्रियायाः स्थायित्वे युक्तिनिरूपणम्	११	२१

क्रमांकः	विषयः	पृष्ठम्	पंक्तिः
११	अपूर्वाख्यकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वेन सिद्धत्वाच्च तत्कल्पनामूलकगौरवमित्याशङ्क्य स्याधिकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वे व्यवहारविरोधनिरूपणम् ।	२३	१
१२	व्युत्पत्त्यपेक्षयैव लिङ्गादीनां स्याधिकार्याभिधायकत्वमिति शङ्कानुवादः.	२३	८
१३	लिङ्गादीनामपूर्वं व्युत्पत्तिपक्षे किं लोकोतो व्युत्पत्तिग्रहो वेदतो वेति विकल्पनम्.	२३	११
१४	लोकतो व्युत्पत्तिपक्षे दोषः ...	२३	१५
१५	प्रत्यक्षादिप्रमाणतो लिङ्गादीनामपूर्वं व्युत्पत्त्यभ्युपगमे दोषः.	२३	२०
१६	वेदादपूर्वस्य व्युत्पत्तौ दोषः	२३	२४
१७	तर्कादपूर्वं लिङ्गादीनां व्युत्पत्त्यङ्गीकारेऽप्यपूर्वत्वात्माश्रयत्वाद्योरभावशङ्का.	२४	३
१८	तर्कस्य प्रमाणत्वं स्मृतित्वं वेति विकल्पनम् ...	२४	७
१९	तर्कस्य प्रमाणत्वे दोषः ...	२४	१२
२०	स्याधिकार्यस्यापूर्वत्वभङ्गप्रसङ्गेनैव तर्कस्य स्मृतित्वपक्षनिरासः.	२४	१६
२१	तर्कस्य स्मृतित्वे स्याधिकार्यस्यापूर्वत्वव्याहृतिशङ्कापूर्वकं तत्पक्षेऽपूर्वत्वव्याहृतिनिरूपणम्.	२४	१८
२२	स्मृतेरनुभवोक्त्यत्वानङ्गीकारेण सापेक्षज्ञानस्य स्मृतित्वमभ्युपगम्य तर्कस्यापि प्रमाणाङ्गत्वात् प्रसापेक्षाशङ्का.	२४	२३
२३	सापेक्षज्ञानस्य स्मृतित्वानङ्गीकारे शालिकानाथोक्तस्मृतिलक्षणविरोधप्रदर्शनम्.	२५	१
२४	स्मृतेः सापेक्षत्वमुत्पत्तौ ज्ञातौ वेति विकल्पप्रदर्शनम्.	२५	८
२५	उत्पत्तौ सापेक्षत्वमपि ज्ञानमात्रापेक्षत्वं वस्तुमात्रापेक्षत्वं वेति विकल्प्य पक्षद्वयेऽपि दोषकथनम्.	२५	१०
२६	ज्ञातौ सापेक्षत्वमपि वस्तुवन्तरापेक्षत्वं ज्ञानान्तरापेक्षत्वं वेति निष्कर्ष्याद्ये दोषप्रदर्शनपुरस्सरं द्वितीये दोषनिर्देशः.	२५	१३
२७	शालिकानाथोक्तस्मृतिलक्षणानुगुण्याभावपूर्वोक्तदोषाच्च सापेक्षज्ञानत्वस्य स्मृतिलक्षणत्वाभावेति निरूपणम्.	२५	१९

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
२८	लिकादीनां स्तुत्यतिराहिंस्यात्स्याव्यपूर्वानभिधाय- कत्ववर्णनम्.	"	२३
२९	क्रियायाः प्रवर्तकत्वाभ्युपगमे लोकेवेदयोर्विधि- वाक्यार्थस्याह्लाघवकथनम्.	२६	१
३०	क्रियास्थायित्वकल्पनेन स्थायिकार्यनिराकरणपक्षोप- संहारः.	"	५
३१	अपूर्वस्य लिङ्गर्थत्ववादिनां गुरुमजानुयायिनां समा- धानम्.	"	१०
३२	अपूर्वस्य लिङ्गर्थत्वे युक्तिः	...	१२
३३	क्रियास्थायित्वानुवादेन तद्बुधणम्	...	१४
३४	क्रियायाः फलविनाश्यत्वोक्तेरभिप्रायः	...	१८
३५	लोके क्रियायाः फलविनाश्यत्वोपपत्तिः	...	२४
३६	स्वर्गादिफलस्य कारकाश्रितत्वसम्भवेन क्रियानाश- कत्वोपपत्तिरिति शङ्कायाः समाधानम्.	२७	४
३७	लोके फलस्य कारकाश्रितत्वात्क्रियानाशकत्वमिदं युप- पादनम्.	"	१२
३८	स्वर्गादिफलस्य यागादिक्रियानाशकत्वं न सम्भव- तीति लोकवैलक्षण्यकथनम्.	२८	४
३९	यागादिक्रियायाः फलपर्यन्तमवस्थानमाशङ्क्याश्रया- सम्भवाच्चक्षिराकरणम्.	"	७
४०	क्रियाया आध्याश्रितत्वाभावनिरूपणम्	...	१४
४१	क्रियाया द्वयवत्तादिद्व्यश्रितत्वपक्षाङ्का	...	१७
४२	तत्परिहारः	...	२०
४३	कार्यद्वयस्य होमेन भस्मीभावेऽपि परमाणूनां नित्यत्वारिक्रियायास्तदाश्रितत्वं संभवतीत्याशङ्क्य परिहारः.	"	२५
४४	क्रियातिरिक्तस्य स्थायिनो फलजनकस्य निरूपणम्	२९	३
४५	क्रियायाः स्थायित्वकल्पकामात्रेण तत्कल्पनानुप- पत्तिप्रदर्शनम्.	"	८
४६	क्रियास्थायित्वकल्पकाशङ्का	१२
४७	क्रियास्थायित्वकल्पकत्वेनाशङ्किते दोषकथनम्	...	१४
४८	क्रियास्थायित्वकल्पने नियोज्यबोधकस्वर्गाकामपद- सममिभ्याद्वारानुपपत्तिः.	"	२०

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
४९	क्रियास्थायित्वकल्पने लोकासिद्धाभाणकोदाहरणम्	११	२५
५०	आभाणकस्याभिप्रायवर्णनम्	३०	१
५१	लिङादीनामपूर्वे भ्युत्पन्न्यसंभवशङ्कानिराकरणार्थं पूर्वसन्दर्भानुवादः ।	१२	८
५२	लिङादीनामपूर्वे भ्युत्पन्न्यसंभवोक्तोक्तिरासः	११	१२
५३	गुरुमतनिरूपणम्	११	१५
५४	तर्कस्य स्मृतित्वपक्षपरिग्रहः ...	११	१८
५५	अपूर्वस्य तर्कगम्यत्वेऽप्यपूर्वत्वाविरोधः	१२	२२
५६	प्राग्भवानुभववाङ्गीकारेऽपि लिङर्थकार्यस्यापूर्वत्वो- पपत्तिः ।	३१	४
५७	प्राग्भवानुभवत्वात्स्मृत्युत्पत्तौ दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं लिङर्थेऽपि तत्संभवनिरूपणम् ।	११	११
५८	तर्कस्य प्रमाणरूपत्वेऽपि लिङर्थस्यापूर्वत्वोप- पत्तिः ।	११	२०
५९	स्वर्गकामपदसममिन्द्राहाराङ्गिणादीनामपूर्वपरत्वा- भ्युपगमे तस्य साधनत्वेनाप्राधान्यं स्यादिति सङ्का ।	३२	६
६०	अपूर्वस्य साधनत्वोपपादनेन प्राधान्यसमर्थनम्	११	१४
६१	अपूर्वफलयोः साध्यत्वेनैकवाक्योपस्थितौ वाक्य- मेदशङ्का ।	११	२२
६२	तत्परिहारः	३३	१
६३	वाक्यमेदशङ्कापरिहारे प्रकारमेदः	११	११
६४	तत्रैव प्रकारान्तरम्	११	१५
६५	अपूर्वस्य प्राधान्ये युक्ततोपपादनम्	११	१९
६६	अपूर्वस्य साधनत्वेऽपि प्राधान्योपपत्तौ लौकिको- दाहरणम् ।	११	२५
६७	एकदेशिमत्तानुरोधेन लिङर्थविवरणम्	३४	४
६८	एकदेशिमत्तमिरासः	११	१०
६९	आख्यातानां सामान्याभिप्रायकत्वासंभवः	११	१५
७०	अपूर्वकल्पनपक्षेऽपि क्रियात्थायित्वपक्ष इवाभ्यो- म्याश्रयदोषप्रसङ्गः ।	३५	१
७१	अभ्योम्याश्रयदोषोपपादनम्	११	४

क्रमांकः	विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिः
७२	स्यायित्वधर्मकल्पनायां “ धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पने ” ति म्यायानुगुण्यप्रकटनम् ।	”	११
७३	पूर्वोक्तदोषस्मारणेन क्रियास्थायित्वनिराकरणम्	”	१५
७४	व्यापारत्वेनापूर्वकल्पनावादस्यायुक्तत्वप्रदर्शनेन परिच्छेदोपसंहारः ।	”	२०

तृतीयपरिच्छेदः

१	श्रीरामस्यनुसन्धातुर्विद्वद्भिनन्दीयवाग्वैभवनिरूपणम् ।	३६	१
२	द्वितीयपरिच्छेदार्थस्मरणपूर्वकं यागस्य फलसाधनतोपपत्तये व्यापारतथापूर्वकल्पनमेव लघ्वीय इति तृतीयपरिच्छेदस्यासाधारणोपाधिकथनम् ।	”	३
३	भावनावाक्यार्थवादिमतोपस्थासः	”	६
४	भावनावाक्यार्थवादिमतेऽपूर्वाङ्गीकारप्रकारः	”	१०
५	शब्दभावनाया अंशत्रयनिरूपणम्	”	१८
६	अर्थभावनाया अंशत्रयप्रतिज्ञा ...	३७	४
७	अर्थभावनाया अंशत्रयनिरूपणम् ...	”	६
८	अपूर्वकल्पनया यागस्य करणत्वामिधानम्	”	१७
९	भावनावादे “ यजेत स्वर्गकामः ” इति वाक्यार्थवर्णनम् ।	”	२५
१०	यागस्य करणत्वेनान्वयनिरासः	२८	३
११	अर्थभावनायां स्वर्गादिफलस्य भाव्यत्वेनान्वयनिरासः ।	”	१०
१२	अपूर्वस्य लिङ्गार्थतामते भावनानुपस्थितेर्भावनस्या भाव्याकाङ्क्षेत्युक्तधनुपपत्त्यनुयोगनिरासः ।	”	१६
१३	अपूर्वस्य लिङ्गार्थत्वेऽपि तदुपसर्जनत्वेन भावनोपस्थितिप्रतिपादनम् ।	”	२२
१४	भावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावादेव यागस्य स्वर्गकरणत्वेनान्वयनिरूपणम् ।	३९	४
१५	यजेतेत्यादौ प्रकृत्यर्थयागादेः कृतावन्वयकथनम्....	”	७

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१३	यागादेर्विषयत्वेन कृत्स्नत्ववर्णने आकाङ्क्षोपपत्ति- वर्धनम्	११	१०
१७	यागकरणत्वस्याशब्दत्वेऽपि प्रकारान्तरेण तल्लभ- वर्णनम्	४०	१०
१८	यागकरणत्वस्याशब्दत्वसमर्थनम्	११	२०
१९	यागे करणत्वस्य शब्दत उपस्थित्यसंभवेऽपि तदुपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनेति वाचोयुक्ते रिक्तता- प्रतिपादनम् ।	४१	१७
२०	अपूर्ववादिनामाग्नेयादिप्रतिबन्धा प्रत्यवस्थितिः	११	२१
२१	अपूर्वसमर्थनप्रकारः	४२	९
२२	शङ्कामुखेन सिद्धान्तिनोऽभिप्रायवर्णनम्	११	१५
२३	प्रतिबन्दीप्रमेयस्य दाष्टान्तिके योजनम्	४३	१
२४	अपूर्ववाचुक्तप्रतिबन्दीनिरासः	११	७
२५	अपूर्वकल्पनावदे तस्यैव साधनत्वावश्यकतोप- पादनम्	११	१३
२६	सिद्धान्ते आग्नेयादियागानामपूर्वव्यवहितानां साध- नत्वानुपपत्तिरिति शङ्कायाः समाधानम्	११	१९
२७	आग्नेयादियागानां निरोगसाधनतानिर्वाह्य प्रकल्प- तोत्पत्त्यपूर्वाणामवगमकविकल्पः प्रथमकल्पनिरास- प्रतिज्ञा च	४४	४
२८	प्रथमकल्पनिरासे युक्तिः	११	१०
२९	अधिकारवाक्यस्योत्पत्त्यपूर्वोपस्थापनत्वासंभववर्णनम्	११	१२
३०	द्वितीयकल्पनिरासप्रतिज्ञा	११	२२
३१	द्वितीयकल्पनिरासे युक्तिः	११	२४
३२	तत्रैव युक्त्यन्तरम्	४५	४
३३	द्वितीयकल्पनिरासोपयोगित्वेन वर्णितस्य जैमिनीय- सप्तमराप्रतिपादितान्वितमिधानविरोधस्य स्फोर- णम्	११	७
३४	आग्नेयादिवाक्यस्थलिकादिभिरपूर्वान्तरबोधने दोषः	४६	९
३५	सप्तमाधोक्तान्वितामिधानविरोधानुवादेन तद्वतिक्षेपः	११	१९
३६	आग्नेयादिवाक्येषूपपत्त्यपूर्वगमकं किमपि नास्तीति पूर्वोक्तस्य दूषणम्	११	३१

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
३७	जाप्तेयादिवाच्यैरपूर्वान्तरबोधनेऽन्विताभिधानवि- रोधाभावनिरूपणम्.	११	२४
३८	तत्र कारणोपन्यासः ४७	४७	१
३९	जाप्तेयादिभ्योऽपूर्वस्वीकारे तस्यैव कारणत्वप्रसङ्गः	११	१३
४०	दोषस्याभावादाप्तेयादिप्रतिबन्धन्युपपत्तिनिरूपणेन निगमनम्.	११	१९
४१	यागस्य साधनत्वाभावे पश्चाद्वा तस्य कथमौपदानिकं करणत्वमित्याशङ्क्य.	११	२५
४२	करणत्वस्य साधनत्वाद्भेदनिरूपणेन समाधानम्.....	४८	४
४३	साधनत्वकरणत्वयोर्भेदसम्भवेनम् ८	११	८
४४	वैदिकोदाहरणप्रदर्शनेन घण्टास्यपि कारकाणां क्रियाद्वारकत्वप्रदर्शनम्	११	१६
४५	साधनत्वस्य क्रियाद्वारकत्वमावर्धनम् ४९	४९	७
४६	यागस्य फलसाधनत्वाभावेऽपि घटकरणत्वोपपत्तिः	११	११
४७	साधनत्वस्यापि क्रियाद्वारकत्वमाशङ्क्य समाधानम्	११	१५
४८	करणत्वस्यान्वयानुप्रविष्टत्वेऽप्यपेक्षितत्वनिरूपणम्	५०	१
४९	स्वर्गकामादिपदसमन्विताद्वाराङ्गिदीनां कार्या- ख्यापूर्वप्रतिपादनमिति पूर्वप्रबन्धनिष्कर्षः	११	१६
५०	स्थायिकार्यरूपापूर्वस्य लिङ्गार्थत्वे लाघवम् १९	११	१९
५१	लोकवेदयोः कार्यैक्याङ्गीकारे स्थायिकार्यस्यापूर्वत्व- भङ्गमाशङ्क्य समाधानम्.	११	२१
५२	लोकवेदयोः कार्यैक्याङ्गीकारेऽपि नापूर्वत्वहानिरि- त्यत्र शालिकादिदर्शनं तदभिप्रायवर्णनं च.	११	२५
५३	वृद्धस्यवद्वारानुरोधेन लोकवेदाधिकरणानुरोधेन च कार्यैक्यैव लिङ्गार्थत्ववर्णनेनोपसंहारः.	५१	४
५४	शब्दानां सिद्धार्थे न्युत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां वेदान्ति- नामाक्षयः.	११	११
५५	शब्दानां सिद्धे न्युत्पत्तिनिरूपणाय स्यलशोधनम्	११	२०
५६	पूर्वाचार्याणां सिद्धार्थबोधनप्रसङ्गः ५२	५२	४
५७	सिद्धार्थबोधने निदर्शितायाः शालिकायास्तात्पर्य- विवरणम्.	११	१४
५८	वार्ताहारवाक्यस्यैवोत्तमवृत्तवाक्यस्थानीयत्वान्युप- गमेन न्युत्पत्तिसंभवकथनम्	५२	१८

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
५९	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्ताहारवाक्यश्रवणस्यैव हर्षादिहेतुत्वनिर्णयः ।	११	२९
६०	“पुत्रस्ते जातः” इति चार्ताहारवाक्यस्य सिद्धार्थ-परता ।	५३	६
६१	“पुत्रस्ते जातः” इति वाक्यस्य पदशोऽर्थावधारणम् ।	११	१३
६२	लोके प्राथमिकन्युत्पत्तेः सिद्धार्थविषयकत्व-निरूपणम् ।	११	१९
६३	पदानां सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यभ्युपगमस्य फलम् ...	११	२२
६४	पदानां सिद्धार्थे व्युत्पत्तिनिराकरणम्	११	२६
६५	पदानां सिद्धार्थे व्युत्पत्त्यसंभवे युक्तिः ...	५४	१
६६	“पुत्रस्ते जातः” इत्यत्र कर्माभिधायकपदाश्रव-णेऽपि तादृशपदाध्याहारनिरूपणम् ।	११	५
६७	अध्याहारस्य प्रामाणिकत्वकथनम्	११	११
६८	“पुत्रस्ते जातः” इत्यत्राध्याहारीतिः	११	१६
६९	लौकिकवाक्यानां सिद्धपरत्वे दोषः ...	११	२१
७०	वाक्यसामान्यस्य कार्यपरत्वावगमे वेदान्त-वाक्यानां गतिमाशङ्क्य तेषां ज्योतिष्टोमादि-विध्यपेक्षितकर्तृसमर्पकत्वसमाधानस्य प्रकरण-भेदेनासंभवमभिप्रेत्योपासनाविध्यपेक्षितोपास्य-स्वरूपसमर्पणपरत्वेनोपपत्तिवर्णनम् ।	५५	१
७१	उपासनाया विध्यत्वासंभवाशङ्का	११	७
७२	उपासनाविध्यनुपपत्त्या श्रोतव्यवाक्ये विध्यभ्युप-गमः ।	११	१०
७३	श्रवणविधौ नियोज्यसमर्पणम्	११	१६
७४	लिङ्गाद्यवदितवेदान्तवाक्यानां श्रवणविधिशेषत्व-कथनम् ।	११	२३
७५	“देवदत्तः काष्ठे स्याद्वामोदेनं पञ्चति” इत्यादि-सिद्धपरलौकिकवाक्यानामुपपत्तिः ।	५६	१
७६	लिङ्गादीनामपूर्वमर्थे इति प्रकृतप्रमेयस्योपसंहारः	११	१०
७७	परिच्छेदत्रयफलतया यजेतेतिपदार्थनिरूपणोप-संहारः ।	११	१५

चतुर्थपरिच्छेदः

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१	इष्टदेवतानुसम्भानम्	५७	१
२	चतुर्थपरिच्छेदस्यासाधारणोपाधिमिरूपणं, स्वर्गकाम- पदस्य नियोज्यपरत्वात्पञ्च ।	"	३
३	स्वर्गकामपदार्थस्य धात्वर्थानुगुण्येनान्वयसंभवः....	"	१७
४	स्वर्गकामपदार्थस्य धात्वर्थानुगुण्यप्रकारः	५८	१
५	स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वे स्वर्गस्य कर्तृगतकामना- विशेषणत्वेनान्वयः ।	"	६
६	स्वर्गस्य कामनाविशेषणत्वेनान्वये काम्यत्वेन प्राधा- न्यावगतेर्विरोधाशङ्का ।	"	१०
७	स्वर्गगतकामनोपसर्जनत्वस्य चतुर्लोककाम्यतायत्तत्त्व- वर्णनम् ।	"	१३
८	स्वर्गस्य कामनोपसर्जनत्वनिरूपणोपयोगितया स्वर्ग- कामशब्दस्य व्युत्पत्तिद्वयप्रकटनम् ।	"	१६
९	स्वर्गकामपदस्य द्विविधव्युत्पत्तिपक्षेऽपि स्वर्गस्य कामनोपसर्जनत्वोपपत्तिः ।	"	२२
१०	स्वर्गगतकामनोपसर्जनत्वस्य स्वर्गकामपदे कर्तृ- परत्वनिवामकत्वम् ।	५९	१
११	स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वे आख्यातोपात्त- सङ्ख्याविषयानुपपत्तिः ।	"	३
१२	फलसिद्धौ नियोज्यस्य कर्तृत्वसंगवेऽपि धातूपात्त- व्यापारकर्तृत्वाभावात्तस्याख्यातोपात्तसङ्ख्यानुवि- धानानुपपत्तिनिरूपणम् ।	"	११
१३	धातूपात्तव्यापारकर्तृत्वख्यातोपात्तसङ्ख्यानुविधाना- भावे दृष्टान्तः ।	"	१९
१४	स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वोपसंहारः	"	२३
१५	स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वोपपादनफलम् ...	"	२५
१६	स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वप्रतिषेधाय प्रथमं स्वर्गस्य कामनाविशेषणत्वनिरासः ।	६०	१
१७	स्वर्गस्य कामनाविशेषणत्वे = परनिव्यक्तये नेष्टः ” इति न्यायविरोधकथनम् ।	"	८

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१८	स्वर्गस्य कामनाविशेषणत्वानुपपत्तिनिरूपणम्	११	१०
१९	स्वर्गस्य प्राधान्यात्तत्कामस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः	११	१५
२०	स्वर्गकामपदार्थस्य कर्तृत्वाभावेऽपि वाक्यार्थान्वयो- पपत्तिनिरूपणम्.	११	२१
२१	स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वेऽपि “ सिद्धं साध्यायोप- दिश्यते ” इति न्यायोपपत्तिः.	६१	१
२२	सिद्धसाध्यम्यास्यस्य विषयविवेकः ...	११	१०
२३	अधिकारवाक्येऽपि नियोज्यान्वयानुरोधेनापूर्वस्यैव साध्यत्वावश्यम्भावात्स्वर्गस्य तदभावे कथं यागस्य साधनत्वमित्याशङ्क्य समाधानम्.	११	१६
२४	कर्तृनियोज्ययोरवैलक्षण्यशङ्का ...	११	२२
२५	अन्वय-व्यापार-प्रतीतिभिः कर्तृनियोज्ययोरवैलक्षण्य- प्रदर्शनम्.	११	२४
२६	व्यापारतः कर्तृनियोज्ययोरवैलक्षण्यम् ...	६२	१
२७	कर्तृनियोज्ययोरन्वयतो भेदः ...	११	६
२८	स्वर्गकामपदेन कर्तुरनभिधानेऽप्याख्यातोपात्त- सङ्ख्यानुविधानोपपत्तिः.	११	११
२९	स्वर्गकामपदस्य नियोज्यमात्राविधायकत्वम् ...	११	१७
३०	कार्यप्राधान्याक्षेपः ...	११	२२
३१	सदृष्टान्तं कार्यप्राधान्यघटीकरणम् ...	६३	१
३२	कार्यप्राधान्याक्षेपनिराकरणम् ...	११	१०
३३	नियोज्यस्य कार्येणान्वयोपपत्तिः	११	१५
३४	नियोज्यस्य कार्यं प्रत्यात्यन्तिकगुणत्वाभावकथनम्	११	२०
३५	नियोज्यस्यैव विकारनिरूपणम् ...	११	२४
३६	नियोज्यस्यैव क्रियानुष्ठातृत्वरूपकर्तृत्वमतिपादनम्	६४	१
३७	स्वर्गकामातिपदस्य नियोज्यपरत्वप्रतिपादनोपयोगः	११	८
३८	अश्रुतनियोज्यत्वेऽप्यौपादानिकतत्कल्पनया तदनु- रोधेन लिङादीनामपूर्वप्रतिपादकत्ववर्णनम्.	११	१५
३९	अश्रुतनियोज्यकस्थले नियोज्यमन्तरा. विषयपर्यव- सानात्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वकथनम्.	११	२४
४०	नियोज्यस्य जीवनवत्त्वेन कल्पनादुपपत्तिः तत्कारणं च	६५	१५
४१	नियोज्यस्य फलविशिष्टत्वेन कल्पने प्रयोजनम् ...	११	२३

क्रमाङ्कः	विषयः	पुटम्	पङ्क्तिः
४२	पञ्चपुत्रादिकलस्य नियोज्यविशेषणत्वेनाकल्पनम्	६६	१
४३	स्वर्गस्य सर्वपुरुषामिलयित्वात्तस्यैव नियोज्यविशेषणत्वेन कल्पनम्	॥	६
४४	स्वर्गस्य सर्वपुरुषामिलयित्वाक्षेपसमाधाने ...	॥	९
४५	कलकामनावतानेव स्वर्गोद्देशककर्मण्यधिकारप्रदर्शनम्	॥	१६
४६	अश्रुतनियोज्यकविश्वजिदादौ नियोज्यपरिकल्पनमित्यस्योपसंहारः	॥	१९
४७	अश्रुतनियोज्यकविश्वजिदादौ नियोज्यविशेषणत्वेन स्वर्गस्यैव कल्पनमित्यस्य जैमिनिसूत्रारूपत्ववर्णनम्	॥	२६
४८	अश्रुतनियोज्यकस्थले विश्वजिदुदाहरणस्यायुक्तत्वचोदनम्	६७	४
४९	उक्तचोदनमभ्युपेत्य कृत्वाचिन्तया समाधानम् ...	॥	८
५०	रात्रिसन्नादेरश्रुतनियोज्यकस्थलोदाहरणत्वानुपपत्तिकथनम्	॥	१४
५१	रात्रिसन्नन्यायस्य स्थलान्तरेऽतिदेशः ...	॥	२१
५२	रात्रिसन्नन्यायस्य पूर्णतायामतिदेशशङ्का ...	६८	१
५३	तत्परिहारः ...	॥	७
५४	अध्ययनविधौ नियोज्यमगपेक्ष्यैवाध्ययनसम्भवाकथनम्	॥	१५
५५	अध्यापनविधौवाध्ययनलाभादध्ययनविधौ नियोज्यापरिकल्पनम्	॥	२३
५६	अध्ययनाध्यापनयोर्मिश्रकर्तृकत्वेऽप्यध्ययनस्याध्यापनविधिमूलकत्ववर्णनम्	६९	४
५७	अध्यापनस्याध्ययनसूत्रबोधपादनम् ...	॥	९
५८	अध्ययनविधेरर्थज्ञानकामनियोज्यकत्वाशङ्का ...	॥	१८
५९	तत्समाधानम् ...	॥	२२
६०	अध्ययनविधौवर्थज्ञानकामस्यानियोज्यत्वे हेत्वन्तरवर्णनम्	७०	१
६१	हुमादीनां जैमिनीयनवानुरोधेनोपयोगवर्णनम्	॥	८
६२	अर्थज्ञानकामस्याध्ययनविधौ नियोज्यत्वाभावरूपस्यार्थस्योपसंहारः	॥	१४

क्रमाङ्कः	विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
६३	अध्ययनविधेर्निर्णयोज्यकल्पेऽध्ययनेऽनुष्ठानभावा इति शङ्कायाः समाधानम्.	२१	३७
६४	अध्ययने अध्यापनविधिप्रयुक्तत्ववैपरीत्यचिन्ता ...	२१	२४
६५	तत्र सविकल्पमध्ययनस्वरूपासिद्धिप्रतिज्ञया प्रयत्न- कल्पे दोषवर्णनम्.	७१	१
६६	द्वितीयकल्पे दोषनिरूपणेऽध्ययनस्याध्यापनविधि- मूलत्वसमर्थनम्.	..	८
६७	कामश्रुतेरध्ययनप्रयोजकत्वपर्यनुयोगप्रतिवचने ...	७२	१
६८	अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वे तस्य तद्वृत्त- चोदनम्.	२१	३४
६९	सोदाहरणं प्रयोज्यत्वस्याक्तत्वेऽतन्त्रत्वाभिधानम्.	२१	३९
७०	प्रयोज्यत्वस्य प्रयोजकत्वस्याभावे समुदाहृताध्या- पर्यनुयोगनिरासः.	२१	२४
७१	आधानस्य पर्णतान्मात्रेण ऋतुवर्षास्तङ्का ...	७३	३
७२	तत्परिहारः ...	२१	९
७३	अध्ययनस्याध्यापनाक्तत्वाभावाच्चाध्ययनविधौ नियो- ज्यपरिकल्पनमित्यवान्तरप्रकरणस्योपसंहारः.	२१	१४
७४	विधिस्थले नियोज्यनिर्णयस्योपयोगः ...	२१	२०
७५	लोकवेदयोर्लिङ्गः कार्यपरत्वनिर्णयेनोपसंहारः ...	२१	२५
७६	उक्तप्रमेयाणां श्रोतृबुद्धिसमाधानाय संक्षेपतो निरु- पणप्रतिज्ञा.	७४	१
७७	विधिवाक्योदाहरणम् ...	२१	४
७८	विधिवाक्यार्थप्रतिपक्षुपयोगितया वाक्यघटक- पदार्थप्रतिपदानम्.	२१	६
७९	स्वर्गकामपदार्थविवरणम् ...	२१	३८
८०	ज्योतिष्टोमवाक्ये ज्योतिष्टोमपदोपयोगकथनम् ...	२१	२४
८१	यजेतेत्यत्र पागे करणत्वमप्राप्तं कथमनूद्यत इति षोडशोत्तरम्.	७५	३
८२	ज्योतिष्टोमवाक्यार्थवर्णनम् ...	२१	८
८३	ज्योतिष्टोमाधिकारविधिवाक्यार्थक्रमस्येतराधिकार - विधिवाक्यार्थेऽतिदेशः.	२१	१३
८४	राजसूयाधिकारविधिवाक्यार्थे विशेषकथनप्रतिज्ञा	२१	३९

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
८५	राजसूयाधिकारवाक्यार्थे विशेषविवरणम् ...	११	२१
८६	राजसूयाधिकारविधिवाक्यस्वरूपराजपदार्थे विशेषमा- शङ्क्य समाधानम्.	७६	१
८७	अनुपादेयविशेषणस्य विवक्षायां वाक्यभेदे ग्रहैक- त्वाधिकरणोदाहरणनिरूपणम्.	११	८
८८	राजसूयवाक्ये राजपदस्याक्षेपलभ्यकर्तृनुवादकत्व- निरूपणम्.	११	१६
८९	राजसूयवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरित्यत्रेवार्थविवरण- शङ्का.	११	२०
९०	द्वयोर्यजमानयोरितिवाक्य उद्देश्यप्रतिपादकव्यव- स्थापनम्.	७७	१
९१	राजसूयाधिकारवाक्ये द्वयोर्यजमानयोरिति वाक्या- द्वैलक्षण्यकथनम्.	११	७
९२	राजसूयवाक्यार्थवर्णनम् ...	११	१४
९३	राजसूयवाक्ये राजसूयप्रातिपदिकार्थस्य तृतीयार्थस्य च वाक्यार्थानुप्रवेशकथनम्.	११	२०
९४	परिच्छेदचतुष्टयप्रमेयोपसंहारः ...	७८	४
९५	प्रकृतग्रन्थोपसंहारस्योपक्रमानुरोधित्ववर्णनम् ...	११	११
९६	ग्रन्थसमाप्तिसूचनम् ...	११	१७
९७	प्रकृतग्रन्थशेषदेवतायै समर्पणम् ...	७९	१.

शुद्धाशुद्धपाठसूची

अशुद्धः	शुद्धः	पृ.	पं.
निमित्ते हि	निमित्ते	६	२०
इत्येवमभिधाशब्द	इत्येवमभिधा शब्द	९	२६
वाक्यार्थता	वाक्यार्थता	१३	१७
तदेव	तदेवं	१५	२३
नुपमुञ्जते	नुपमुञ्जते	१७	६
ना[प्या]स्माश्रय	ना[प्या]स्माश्रय	२३	३
रापूर्वावगम	रापूर्वावगम	४४	९
प्रवृत्तेश्च दर्शना	प्रवृत्तेश्चादर्शना	५२	१९
पराग्यत्र	पराग्यत्र	५६	६
कृत्यपूर्व	कृत्यपूर्वं	७२	१८
चौपादानिक फल-	चौपादानिकफल	७७	२५
शेषमाह	शेषमाह	७७	२६

.

(

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

वाक्यार्थरत्नम् (सुवर्णमुद्रिकासहितम्)

प्रथमः परिच्छेदः

१ वन्दे रामं जगज्जन्मस्थितिसंयमकारणम् ।
विज्ञानानन्दवपुषं ग्रन्थन्तमणिमन्दिरम् ॥
करगुणकमुगकया वित्तिमुद्राक्षमाले
कलशममृतपूर्णं पुस्तकं विभवाद्ये ।
स्फटिकविशदवर्णो भद्रपीठे निषण्णो
दिशतु विशदभुद्धिं दक्षिणामूर्तिदेवः ॥
कृष्ण गोविन्दमनिशं श्रीगोपीजनवल्लभम् ।
वन्दे पार्ययथारूढं ज्ञानमुद्राकसत्करम् ॥
सुवर्णपदसंहत्या मुद्रयाऽभीष्टया गुरोः ।
वाक्यार्थरत्ने सुविद्यां धृतये योजयाम्यहम्^२ ॥

इह कलुः मङ्गलकारम्भा ग्रन्थाः प्रवीच्यन्ते^३, निष्पत्त्युद् परिस्माप्यन्ते चे^४ति
वचनेन प्रधिक्रमिषितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तिप्रवचयदिकं प्रयोजनमाशासनाऽऽमिमत्-
देवतोपासनात्मकं मङ्गलमादावाचरति—

उपास्महे महो रामनामकं यन्त्रियोगतः ।

निधुक्तोऽधिकृतः कर्मकर्ते^४ धृक्फलमश्नुते ॥ १ ॥

महः उपास्महे इत्यन्वयः । “तन्मह इत्युपासीत महान् भवति” इति श्रुतौ
महस्त्वेन (महश्शब्दोऽगस्तत्वेन) उपासनाया महत्स्वरूप^५फलैश्वर्यप्राप्तेरभिधानादत्रापि

१ आद्यं श्लोकद्वयं क. ख.—पुस्तकयोनौपलभ्यते. २ एतत्पर्यन्तग्रन्थः घ.—पुस्तके
नोपलभ्यते. ३ न्ते परिचीयन्ते चेति—क. ४ र्ता स्वक—घ. ५ गम्यस्वे—क. घ. ॥ परैव प्रा—क.

महत्वापेक्षया ज्योत्स्नापरपर्यायं भद्रः सेवामह इत्यर्थः । भद्रः शब्दस्य सामान्या-
सि^१धायितया निर्विशेष^२सामान्यस्थापयवसानात्प्रकृतोपयोगि^३तया विशेषमभिधत्ते—
रामनामकमिति । रमयति ^४स्वोपासकान् आत्मप्रवणान् कुहते इति रामः
परमात्मा । यद्वा रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः—

रमन्ते योगिनोऽनन्ते^५ स्तित्वानन्दे विदास्मि ।

इति रामपदेनसौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥

इति वचनात् । राम इति नाम यस्य तद्रामनामकं भद्रः ॥

ननु रामोपासनाया किं प्रयोजनमभिगम्यत इत्यत्राह—यन्नियोगतः इति । यस्य
रामस्य, नियोगतः आज्ञावशात्, नियुक्तः प्रेरितः, अधिकृतः कर्मणि प्राप्तैश्वर्यः, कर्म-
कर्ताऽनुष्ठाता, इष्टं स्वाभिमतं, फलमश्नुते प्राप्नोतीति । तेन रामोपासनयोपासकस्य
यद्यदृष्टं तत्फलं प्राप्यते, विभीषणसुग्रीवहनुमदादीनां रघुनाथकनियोगानुसन्धानेन
स्वाभिमतफलप्राप्तेः सार्वजनीनानुभवगोचरत्वादित्युक्तं भवति ॥

ननु रामोपासनं तन्त्रविरुद्धम् । नियोगप्राधान्यवादिमिरुपास्यविग्रहादि-
सदेवताया अनङ्गीकारात् । रामश्च ^७इन्द्रीवरद्वलद्वयामः पद्मपद्मभिक्षणः ^८ इत्यादि-
लक्षणसम्पन्नः । तथा च कथं संप्रदाया^९नभिमतमनुसन्धीयत इत्यपि शङ्कां परि-
हरति—यन्नियोगतः इति । ^{१०}यद्वाभिरूपनियोगादित्यर्थः । नियोगस्यापि परमेश्वर-
रूपत्वेनैव क्तु^{११}फलदायकत्वम् । यत्तु देवताविग्रहनिराकरणं तदपि नियोगप्राधान्य-
प्रतिपादनार्थमेव । न ■ देवतास्वरूपनिराकरणार्थम् । “यस्यै कस्यै देवतायै
इविर्गृहीतं स्यातां ध्यायेद्दृष्टकरिष्यन्” इति वचनेन ध्यानस्यामिहितत्वात् ।
विग्रहाद्यभावे ध्यानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । इह च यस्य परमेश्वरस्य रामपदामिधेयस्य
स्वरूपादेवावस्थाविशेषमभिगम्य नियोगसंज्ञामवतीर्णादपूर्वाख्यकार्याभियुक्तः ममेदं
कार्यं^{१२}मित्येव बुद्ध्वा नियोज्यत्वं प्राप्य समनन्तरं कार्यसाध्यफलसाधनभूतकर्मणि
मातृर्ध्वलक्षण^{१३}मधिकारमभिगत्य पञ्चात्फलसाधनभूतां क्रियामनुष्ठाय सममिच्छितं
पुनरप्यु^{१४}त्वादायादिकं फल^{१५}मभिगच्छतीति सम्प्रदायसम्मतमेवोच्यते । न तद्विरुद्ध-
मिति न कश्चिद्दोषः । एतेन वक्ष्यमाणग्रन्थप्रविपाद्यमपि प्रदर्शितं भवति ॥ १ ॥

१ सिधेयत—क. ख.

२ न्यापर्यवसानात्प्रकृतोपयोगिनं—क. ख.

३ गितं वि—क.

४ पास्थान्—ख.

५ सत्त्वानन्दे—क.

६ नियोग आज्ञा तदज्ञानि—घ.

७ नीलोत्पलद्वयामः

पुष्करीकानिर्देशणः—क. ख.

८ यविरुद्धमभिधीय—क. ख.

९ ध्यस्माद्वा—क. ख.

१० मनियो—घ.

११ फलसाधकत्वात्—क. ख.

१२ मिति तु—क. ख.

१३ शमुत्कारम्—ख. ग.

■ सुखग-

राक्वा—क. १५ मभिय—ग. घ.

अथ स्वग्रन्थं प्रत्यक्सिमुत्तानां प्रेक्षावतां प्रस्तुत^१शास्त्रानुसारेणैवाक्षिपमाज्ञास्ते—

अस्तु तद्वस्तु धर्माख्यं स्वस्तिप्रदमनारतम् ।

वेदमस्तकवेद्यत्वं यस्य वेदविदो विदुः ॥ २ ॥

धर्म इत्याख्या यस्य तद्वर्माख्यं तद्वस्तु, अनारतं सर्वदा, स्वस्तिप्रदं^२ कुशलप्रदायकं, 'स्वस्तीत्यविनाशिनामे' ति नैरुक्तैरभिधानात् । अस्तिविति सम्बन्धः । तदिति सर्वनाम्ना प्रसिद्धपरामर्शः कर्तव्यः । धर्माख्यस्य वस्तुनः कथं प्रसिद्धिरित्यत्राह— वेदमस्तकेति । निरपेक्षतया^३ वित्तिकारणं ब्राह्मणवाक्यमिह वेदशब्देनाभिधीयते । तस्य वेदस्य मस्तकमिव मस्तकं लिङ्पदं, तेन वेद्यत्वं अभिधेयत्वं, वेदविदो मीमांसकाः, यस्य धर्माख्यस्य वस्तुनो, विदुः कथयन्ति; तद्वस्तिवत्यर्थः । एतेन लिङ्वाच्यतया धर्मस्य मीमांसकैः प्रसिद्धेः प्रसिद्धं च धर्माख्यं वस्तु तदिति सर्वनाम्ना परामृश्यत इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

अथेदानीं कृतमङ्गलाचरणो भाविप्रयत्नस्य निरन्तरायपरिसमाप्तिं मत्वा ग्रन्थ-
मारभते—

गुरुतन्त्रमहाम्भोधिमवगाह्य समुद्धृतम् ।

वाक्यार्थरत्नं विद्वद्भ्यो ददाम्यहमुपायनम् ॥ ३ ॥

गुरोः प्रभाकरगुरोः, तन्त्रं प्रभाकरशास्त्रं, तदेव च गुरुवगाह्यत्वेन चापरिमेयत्वेन चाम्भोनिषिकल्पत्वेन चाम्भोर्षिः, तदवगाह्यत्वेनेन अम्भोधिबहुरवगाह्यस्यापि गुरु-
तन्त्रस्यावगाहनेन स्वमाहात्म्यमपि प्रकटितं भवति । समुद्धृतं सम्यगुद्धृतम् । अनेन शास्त्रे नानास्थानेषु विप्रकीर्णस्य वाक्यार्थोपयोगिप्रमेयस्य चिरन्तन-
प्रबन्धेषु सम्यगभिहितस्योद्धरणेनैकत्र सङ्कल्य^४ कथनमेव क्रियते । न तु किञ्चि-
त्परिकल्प्यते । अतः ग्रामाणिकमेतदित्युक्तं भवति । वाक्यार्थरत्नमिति, ग्रन्थनाम । तद्वत् यथा सर्वेषामुपादेयं तथेदमपि रत्नवच्छेदतया विदुषामुपादेयम् । अत उपो-
पायनं विद्वद्भ्यो ददामीत्युक्तम् । उपायनमुपदा । लोके तु यः कश्चिद्वत् लब्ध्वा अन्येभ्यो न प्रयच्छति, किन्तु रहसि गोपायति । अहं तु विद्वद्भ्यो ददामीत्युक्तं भवति । तथा च वाक्यार्थरत्नरत्नकं ग्रन्थं रचयामीति प्रतिज्ञातं भवति ॥ ३ ॥

१ अनुवादेनेना-च. २ प्रदन्-घ. ३ त्यत आ-ग. ख. ४ प्रवृत्तिक-घ. ५ धिम-क.
॥ स्व निरन्तरायपरिसमाप्तिं मत्वा ग्रन्थमवगाहनेनाऽऽस्य माहा-घ ७ स्वमहत्त्वम-क. ख. ८ कवन-
भावमेव-क.

नन्वस्य ग्रन्थस्य कृत्तृशास्त्रप्रमेयसम्बन्धित्वाभावेन प्रकरणतयैकदेशसम्बन्धित्वेऽपि शास्त्रे प्रमेयान्तराण्यपि सन्ति, किमिति तदतिरूपेण वाक्यार्थोपयोगिप्रमेयमेव निरूप्यत इत्यत्राह—

धर्मं च विषयीकृत्य मीमांसा वर्तते स च ।

चोदनालक्षण इति भगवानाह जैमिनिः ॥ ४ ॥

श्रूयते वचनं वेदे यत्क्रिया^१याः प्रवर्तकम् ।

तच्चोदनेति मुनिना शबरस्वामिनेरितम् ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिजनकं चार्थमभिधत्ते हि यद्वचः ।

प्रवर्तकत्वं वाक्यस्य तस्य युक्तं न तु स्वतः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिजनकश्चार्थः को वेत्यत्र विचार्यते ।

तत्र विप्रतिपद्यन्ते वादिनो बहुधा^२ तथा ॥ ७ ॥

‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ (पू. मी. अ. १ पा. १ सू. १) इति धर्मस्य विचारविषयतया मीमांसारम्भे प्रतिज्ञाय^३ को धर्म इत्याकाङ्क्षायां, ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. अ. १ पा. १ सू. २) इत्युक्तं भगवता मीमांसाशास्त्रकृता जैमिनिना । तत्र चोदनाशब्दार्थं विवृण्वता भाष्यकृता शबरस्वामिना ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः’ (शा. भा. अ. १ पा. १ सू. २) इत्यभिहितम् । तत्र वचनस्य प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तिहेतुभूतार्थमिधायित्वेनैव युज्यते । न स्वभावतः । इतरथा सर्वत्र वाक्यश्रवणमात्रेणापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तेन प्रवृत्तिहेतुभूतार्थमिधायित्वेनैव वाक्यं प्रवर्तकमिति वक्तव्यम् । ततश्च प्रवर्तकस्यैव वाक्यार्थत्वाद्वाक्यार्थोपयोगिप्रमेयमेव निरूप्यते ॥

एतदुक्तं भवति—यद्यपि^४ शास्त्रे प्रमेयान्तराण्यपि सन्ति । तानि तु तत्र तत्राधिकरणे पर्यवसितान्येव निरूपितानि । वाक्यार्थोपयोगिप्रमेयं^५ त्वनेकाधिकरणविप्रकीर्णत्वेन न पर्यवसितमेकत्र । तथा हि—“स्वर्गकामो यजेते”^६ इति वाक्यस्य तावद्गुरुमते स्वर्गकामनियोज्याश्रितयागविषयकृतिसाध्यमपूर्वमित्यत्र कार्यरूपं लिङ्वाभ्यमिति शास्त्रादौ,^७ तल्लु स्याथितया प्रमाणान्तरविषयत्वेनापूर्वमित्यपूर्वाधिकरणे, कृत्स्न-शब्देकत्वेन यागस्य विषयत्वमिति शब्दान्तरनये, क्रियायाः स्थायित्वमनुपपन्नं कारकाश्रितफलविनाशयत्वादिति बादर्येधिकरणे, फलं प्रति करणीभूतस्यैव यागस्या^८पूर्वं प्रति विषयत्वमिति सर्वशक्तिनये, फलकरणत्वं औपादानिकं, न शब्दमिति लिङ्वाभ्यस्ये,

१ यां—प्र. घ. २ भाङ्कथाः—घ. ३ य ‘चो’—ङ. ४ न तु—ङ. ५ शास्त्रान्तरे—घ.

६ त्वेकाधिकरणप्र—घ. ७ वस्तु—ङ. ८ वृत्ति—प्र. घ.

स्वर्गकामस्य नियोगाश्च^१ यत्वाभावेन नियोज्यत्वमिति स्वर्गकामाधिकरणे, एवमनेकाधिकरणविप्रकीर्णत्वाद्वाक्यार्थोपयोगिप्रमेयस्य तस्य च शास्त्रे सर्वत्रोपयुक्तत्वात्तदेव प्रवृत्तिहेतुभूतार्थगोचरं वादिप्रतिपत्ति^२ निराकरणपुरस्सरं प्रपञ्चयत इति वाक्यार्थ-प्रमेयमेवास्मिन् प्रकरणे प्रतिज्ञातवतः तात्पर्यमिति ॥ ४—७ ॥

वादिनां विप्रतिपत्तिमुपपादयितुं वेदान्तिनां मतमादक्षुपम्यस्यति—

धात्वर्थस्येष्टहेतुत्वं केचिदाहुः प्रवर्तकम् ।

इष्टसाधनभूतो धात्वर्थः प्रवर्तक इति वेदान्ति^३नां मतम् । ^४ (इष्टानिष्टप्रसि-परिहारयोरेव पुरुषार्थत्वेन तत्साधन एव लोके प्रवृत्तिदर्शनात् । वेदे च ‘स्वर्गकामो यजेते’ तत्र यागस्य स्वर्गसाधनत्वमवगम्यते । अतस्तदेव प्रवर्तकमिति भावः ॥

आचार्यमतमाह—

प्रवृत्तिजनिकामादुरपरे शब्दभावनाम् ॥ ८ ॥

शब्दभावना प्रवर्तिकेति तान्त्रिका मन्यन्ते । आनयणीत्युक्ते प्रवृत्त्यदर्शनात् । आनयेत्युक्ते प्रवृत्त्यवगमादवगम्यते लिङ्गादीनां तादृशी काचन शक्तिरस्तीति । सैव प्रवर्तिकेत्यर्थः) ॥ ८ ॥

वैशेषिकादिमतमाह—

विज्ञाय वक्रमिप्रायं पुरुषो हि प्रवर्तते ।

अतः प्रवृत्तिजनकः स एवेत्यपरे जगुः ॥ ९ ॥

वेदस्थेश्वरप्रणीतत्वं मन्यमाना वैशेषिकादयो लोके गामानयेति वाक्यश्रवण-समनन्तरं मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनात् अन्वुत्पन्नस्य चाप्रवृत्तेरभिप्रायस्यैव प्रतीतस्त-प्रवर्तकत्वं मन्थयन्त्याशयः ॥ ९ ॥

न्यायैकदेशिनां मतमाह—

विज्ञायाभिमतं यस्तु तदिच्छतः प्रवर्तते ।

पुमानतः प्रवृत्तेस्तु हेतुरिच्छेति केचन ॥ १० ॥

यद्यपि ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिः, तथापीच्छाया अभावे प्रवृत्त्यदर्शनात् “यद-मन्तरं यद्वृत्त्यते तत्तस्य कारण” मिति न्यायेन प्रवृत्तेरिच्छैव कारणमिति न्यायैक-देशिनः सङ्गिरन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

^१ अयामावेन-क. ^२ त्रिपु-क. ^३ नितानो मन्यन्ते-घ. ^४ एवं कुण्डलितः पाठः

इदानीं स्वसम्प्रदायमाह—

गुरुस्तु लौकिके वृद्धव्यवहारं[रे] समीक्ष[क्ष्य]ते ।

प्रवृत्तिजनकं कार्यज्ञानमित्याह तद्यथा ॥ ११ ॥

शब्दार्थप्रतिपत्तेः सङ्केतग्रहणपूर्वकत्वात्, सङ्केतग्रहणस्य ^१च वृद्धव्यवहारनि-
बन्धनत्वात्, वृद्धव्यवहारस्य च कार्यसमवलम्बितया दृष्टत्वात्कार्यमेव प्रवर्तकमिति
गुरुसम्प्रदायविद इति भावः ॥ ११ ॥

अथ कोऽसौ वृद्धव्यवहारः, यद्वात्कार्यमेव प्रवर्तकतयाऽभिहितमित्यत्राह—

नियुङ्क्ते गामानयेति लोके कंचन कश्चन ।

गवानयनमुद्दिश्य स पुमांश्च प्रवर्तते ॥ १२ ॥

तत्रेत्थं पार्श्वतः स्थित्या व्युत्पित्सुरधिगच्छति ।

उत्तमवृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवर्तमानं मध्यमवृद्धसुपलभ्य पार्श्वस्थस्य
व्युत्पित्सोः कार्यं एव व्युत्पन्नत्वात्तदेव प्रवर्तकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु व्युत्पित्सुः कथमनुमिनोतीत्याशङ्कयानुमानप्रकारमाह—

बुद्धिपूर्वैयमप्यत्र वृत्तिर्भवितुमर्हति ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिहेतुतो यद्वन्मत्प्रवृत्तिः पुरातनी ।

गामनयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रवर्तमानस्य प्रवृत्तिरिह पक्षः, तस्याः
बुद्धिपूर्वकत्वं साध्यते प्रवृत्तित्वेन हेतुना, स्वप्रवृत्तिर्दृष्टान्तः ॥ १३ ॥

ननु प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वेऽपि कार्यस्य प्रवर्तकत्वसिद्धिः कथमित्यत्राह—

इयं च बुद्धिर्युक्तैतद्वाक्यश्रवणहेतुका ॥ १४ ॥

असत्यन्यनिमित्ते हि यद्वाक्यश्रवणगामिनी ।

आद्यानुमानेन प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वे सिद्धे अनुमानान्तरेण बुद्धेर्वाक्यश्रवणहेतुकत्वं
साध्यते । इयं च मध्यमप्रवृत्तिहेतुभूता मध्यमवृद्धस्य बुद्धिरेतद्वाक्यश्रवणहेतुका
भवितुमर्हति । असति निमित्तान्तरे वाक्यश्रवणसमनन्तरभावित्वात् ॥ १४ ॥

अस्यानुमानस्य व्याप्तिमाह—

यद्यस्यानन्तरं प्राप्तं तत्तज्जन्यं हि युज्यते ॥ १५ ॥

व्याप्तिप्रदर्शनेनैव समनन्तरभावि दृष्टान्ततया अवगन्तव्यम् ॥ १५ ॥

कथमेतावता कार्यस्य प्रवर्तकत्वनिश्चय इत्यब्राह्म—

इत्थं निश्चित्य पुरुषमानयन्तं तथैव गाम् ।

विलोक्यावैति वाक्यार्थे गवानयनकार्यताम् ॥ १६ ॥

अथ चक्षुषिःसुर्गामानयन्तं मध्यमवृद्धमवलोक्य गामनयेति वाक्यस्यानिर्धारित-
पदार्थविशेषं गवानयनरूपं कार्यं वाक्यार्थे इति प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

कथं तर्हि पदार्थविशेषप्रतिपत्तिरित्यब्राह्म—

ततश्च गां बधानेति गां मुञ्चेति च वाक्यतः ।

प्रतिशब्दमथावापोद्धाराभ्यामर्थनिर्णयः ॥ १७ ॥

आवापो नाम पदान्तरप्रक्षेपः, उद्धारस्तु पूर्वपदपरित्यागः, ताभ्यां प्रतिपदमर्थ-
विशेषं प्रतिपत्तिः । तथाहि—गामनयेति वाक्यादानीतां गां दृष्ट्वा गां बधानेति मियुह्यते,
सोपि गां बध्नाति । गां मुञ्चेत्युक्ते मुञ्चति । ततश्च गोपदस्य सर्ववाक्येष्वनुवृत्तत्वात् तस्य
साम्नादिमती व्यक्तिरर्थः । आनयेति पदस्य व्यावृत्तत्वादानयनरूपकार्यमर्थः । बधा-
नेत्यस्य बन्धनमर्थः । मुञ्चेत्यस्य मोचनमित्येवं प्रतिपदमर्थविशेषं प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥

एवं वृद्धपुत्रवृद्धारबलात्कार्यरूपं पृथगे लोकभ्युत्पत्त्यवगमात् वेदेऽपि तथैव कार्यं
प्रवर्तकतयाऽङ्गीकर्तव्यमित्युपसंहरति—

ततो लोकानुसारेण कार्यमेव प्रवर्तकम् ।

ननु पूर्वोपन्यस्तानां मतानां परिपन्थितयाऽवस्थाने कथं कार्यमेव प्रवर्तकमिति
मतसिद्धिस्तत्राह—

न चेष्टहेतुतादीनां प्रवृत्तिं प्रति हेतुता ॥ १८ ॥

सत्यम्, तानि मतानि निर्वहन्ति चेन्नास्मन्नतस्तिद्धिः । तान्येव तु न
निर्वहन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्रादाविष्टसाधनता प्रवर्तकमिति मतं दूषयितुं किमिष्टसाधनतामात्रं प्रवर्तकं,
उत धात्वर्थगतमिष्टसाधनत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय आद्यं पक्षमुपन्यस्य
दूषयति—

इष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिं जनयेद्यदि ।

प्रवृत्तिं न कथं कुर्यादिन्दुमण्डल ईप्सिते ॥ १९ ॥

इन्दुमण्डलादेरपि समीहितसाधनत्वात्तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

द्वितीयमनूय दूषयति—

यदि प्रवृत्तिहेतुः स्यात्तात्पर्यस्येष्टहेतुता ।

अतीतादौ च जनयेत्प्रवृत्तिं सेष्टहेतुता ॥ २० ॥

अतीतानागतवृत्त्यादिधात्वर्थस्यापि समीहितसाधनत्वेन तत्रापि प्रवृत्तिर्भवे-
दित्यर्थः ॥ २० ॥

विशेषमाशङ्कते—

अथ कृत्यर्हधात्वर्थस्येष्टहेतुत्वमिष्यते ।

अकृत्यर्हतयाऽतीतं प्रवृत्तेर्विषयो न चेत् ॥ २१ ॥

कृतियोग्यधात्वर्थगतमिष्टसाधनत्वं ^१ प्रवृत्तिहेतुः । अतीतवृत्त्यादिरूपधात्वर्थस्य
कृतियोग्यत्वाभावात् प्रवृत्तिहेतुत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेतदुपचितुं विकल्पयति—

कृतिजन्यत्वमर्हत्वं कृत्युद्देश्यत्वमेव वा ।

किमिदं कृतियोग्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा कृत्युद्देश्यत्वं चेति विकल्पार्थः ॥

माशमनूय दूषयति—

यदि स्यात्कृतिजन्यत्वं तदतीतेऽपि विद्यते ॥ २२ ॥

अतीतादेरपि कृतिजन्यत्वेन तत्रापि प्रवृत्तिः स्यादेवेति भावः ॥ २२ ॥

द्वितीयमनूय स्वमताविरोधित्वेनाङ्गीकरोति—

अयोच्येतार्हता कृत्युद्देश्यतेति न तन्मतम् ।

गुरुतन्त्रविरोधि स्याद्गुरुणा हि समीरितम् ॥ २३ ॥

कृत्युद्देश्येष्टविज्ञानहेतुत्वात्कार्यधीरिति ।

शब्दभावना प्रवृत्तिहेतुरिति तान्त्रिकमतं दूषयितुमनुवदति—

यच्च प्रवर्तिका शब्दभावेनेति समीरितम् ॥ २४ ॥

अयुक्तमेव तत्तस्याः शब्देनानभिधानतः ।

शब्देनाभिहितोऽर्थः प्रवर्तक इति लक्ष्यम् । शब्दभावनायास्तु । शब्दाभिधान-
शोचरत्वाभावेन प्रवर्तकत्वं न युज्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अनभिधानमेव कथं तत्राह—

यतः शब्दो नाभिधत्ते स्वयं व्यापारमात्मनः ॥ २५ ॥

शब्दस्य स्वव्यापारं स्वयमेवाभिधातुमक्षमत्वादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु कथं शब्दभावनायाः शब्दव्यापारत्वं, कथं वा शब्देनाभिधानं तत्राह—

अभिधाभावना द्वेषा गीयते शब्दभावना ।

सा च व्यापार इत्येवं व्याख्यातं पूर्वसूरिमिः ॥ २६ ॥

अयमभिप्रायः—शब्दभावना नाम अभिधाभावना । आचार्यैरुभयथाऽपि व्यव-
हियमाणत्वात् । तथा हि—ल्लिङ्गादियुक्तवाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते । शब्दभावना
अर्थभावना चेत्युक्तमेकत्र । अन्यत्र तु—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः ।

अर्थात्मभावना त्वम्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ (तन्त्रवा. अ. २ पा. १ अवि. १)

इत्युक्तम् । तथा च आन्यभवनसमर्थो भावकव्यापारो भावनेति भावनासामान्य-
लक्षणपर्यालोचनायापि व्यापार एव शब्दभावना । तत्रापि व्यापार्यभूताया अर्थभाव-
नायाः प्रकाशने उत्पादने वा समर्थस्य शब्दस्य व्यापार इत्येव लक्षणानुगतित्वकम्पा,
ततो न शब्देनाभिधीयत इति ॥ २६ ॥

अथाऽभिधाभावनाशब्दार्थपर्यालोचनायामपि व्यापाररूपैव शब्दभावनेति वक्तुं
पूर्वाचार्यैकं “अभिधाभावनामाहुः” इत्यस्य वार्तिकस्य व्याख्यानं प्रदर्शयति—

अभिधीयत इत्येवमभिधा सा प्रवर्तिका ।

सैव पुंसो भावयति प्रवृत्तिमिह भावना ॥ २७ ॥

अभिधाभावनेत्यत्र द्वेषा गतिः । अभिधा चासौ भावनेत्येकः पक्षः । अभिधाया
भावनेत्यपरः । तत्राप्यपक्षे अभिधीयत इत्यभिधा प्रवर्तना, सैव पुरुषप्रवृत्तिं भाव-
यतीति भावनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

पक्षान्तरमाह—

यद्वेष्टसाधनत्वस्याभिधानमभिधोच्यते ।

सैव भावयतीत्येवं प्रवृत्तिमिह भावना ॥ २८ ॥

अभिधा नामेष्टसाधनत्वस्याभिधानम् । सैव पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावने-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

अभिधाया भावनेति द्वितीयं पक्षमाह—

यद्वाभिधत्त इत्येवमभिधाशब्द उच्यते ।

तस्य प्रवृत्तौ कर्तृस्सा भावनाव्यापृतिर्मता ॥ २९ ॥

अभिधत्त इत्यभिधा शब्दः । तस्य पुरुषप्रवृत्तौ कर्तृत्वं प्रतिपद्यमानस्य व्यापारो भावना ॥ २९ ॥

एवं त्रिपकारमभिधाभावनाव्याख्यानम् । तथा च पञ्चम्येऽपि व्यापार^१ एव शब्दभावनेत्यभिरोध इत्याह—

इत्थं त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः शब्दभावना ।

ततः^२ किमित्यत्राह—

स्वव्यापारं ततः शब्दो नाभिधत्त इतीर्यते ॥ ३० ॥

प्रकारपक्षे प्रवर्तना तावत्पुरुषसमवेता शब्दव्यापार इति ■ शक्यते वक्तुम् । अभिधानमेवाभिधेति द्वितीयपक्षे सैव भावनेति शक्यते वक्तुम् । अभिधानस्याभिधान्तराभावात् । अभिधा नाम शब्द इति तृतीयपक्षे शब्दव्यापारो भावना चेत्तस्याऽशब्देनाभिधानमनुपपन्नम्, स्वव्यापारस्य स्वेनैवाभिधातुमशक्यत्वात् । अर्थाभिधाने हि करणस्य शब्दस्य व्यापाराभावे “नाव्यापृतं करणं भवती” ति म्यायेन व्यापारोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । ततश्च व्यापारस्याभिधाने व्यापारान्तरापेक्षामन्वस्था स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेणापि शब्दभावनायाः प्रवर्तकत्वमनुपपन्नमिति वक्तुमाह—

किञ्च प्रवृत्तिजनिका ज्ञाता स्याच्छब्दभावना ।

उताज्ञाता,

किमियं लिङ्गमभिधेया शब्दभावना ज्ञाता सती प्रवृत्तिं जनयेत् बाहोस्वि-
वज्ञाता ॥

द्वितीयपक्षे दोषमाह—

न तावत्स्यादज्ञाताऽतिप्रसङ्गतः ॥ ३१ ॥

अज्ञाताऽपि यदि प्रवृत्तिं जनयेत् सर्वत्र सर्वदा जनयेत् । अविशेषामिति भावः ॥ ३१ ॥

ज्ञाता प्रवृत्तिं जनयतीत्याद्यपक्षमपि द्वेधा विकल्पयति—

यदि ज्ञाता तदा वाच्यं स्वतो ज्ञाताऽथ वाऽन्यतः ।

ज्ञाता प्रवृत्तिं जनयेदित्यपि पक्षे सा किं स्वयमेव स्वतो ज्ञाता, अथान्यस्मा-
ज्ज्ञापकहेतोरिति विकल्पार्थः ॥

१ पक्षद्वयेऽपि दोषमाह—

आत्माश्रयत्वमाद्ये स्याद्बुद्धितीये त्वमवस्तितिः ॥ ३२ ॥

स्वत एव स्वयं ज्ञायत इति पक्षे स्यादात्माश्रयत्वम् । तच्च स्वस्वधारोहणकल्प-
त्वादनुपपन्नम् । अन्यस्माज्ज्ञापकहेतोरिति पक्षे तस्याप्यन्यापेक्षायां हेत्वन्तरम् । एवं
तस्य, तस्यापीत्येवमनवस्था भूलक्षयकरी स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

ननु शब्दभावनाया लिङ्गाद्यभिधेयत्वे स्यादयं दोषः । लक्ष्यत्वे तु नायं दोष
इति शङ्कते—

अथ नैवोच्यते शब्दभावनाऽपि तु लक्ष्यते ।

लिङ्गेति,

तर्हि वृत्तिद्वयप्रसङ्गेरयुक्तमेतदिति परिहरति—

अनुपपन्नं यल्लिङ्गे वृत्तिद्वयं भवेत् ॥ ३३ ॥

तदेव कथमित्याह शोपपादयति—

तथा हि वृत्तिर्वाक्यार्थभावनायां लिङ्गे मता ।

वृत्तिर्लाक्षणकी शब्दभावनायां निगद्यते ॥ ३४ ॥

अयमभिप्रायः—लिङ्गादियुक्तवाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते । शब्दभावना अर्थ-
भावनाचेति । पूर्वाचार्याभिधानादुभयमपि शब्दगम्यमेवेति १ मन्तव्यम् । तच्च नोभयमपि
शब्दभिधेयम् । उक्तदोषापत्तेः । “अन्यायश्चानेकार्थत्व”मिति न्यायस्य चानुप-
पन्नत्वात् । किन्तु शब्दभावना लक्ष्यते, अभिधीयते त्वर्थभावनेति वक्तव्यम् । तथा
चैकस्यैव लिङ्गपदस्य शब्दभावनायां लक्षणावृत्तिः, अर्थभावनायां मुख्यवृत्तिरित्येवं
वृत्तिद्वयं स्यादिति ॥ ३४ ॥

न चैतद्यज्यत इत्याह—

सकृदुच्चरितशब्दो न वृत्तिद्वयमर्हति ।

इति ॥

किंच शब्दभावनाया लिङ्गादिलक्ष्यत्वे शब्दास्तरेण मुख्यत्वे वक्तव्यम् । रोचः-
कृत्वादिशब्देषु मुख्यस्यैव तीरादेर्गोत्रादिपदलक्ष्यत्वदर्शनादित्याह—

यदि स्याल्लक्ष्यता शब्दभावनाया लिङ्गादिना ॥ ३५ ॥

मुख्यताऽन्यत्र वक्तव्या मुख्यस्यैव हि लक्ष्यता ।

लक्ष्यत्वे न्यायविरोधोपीत्याह—

“ न विधौ परः शब्दार्थ ” इति न्यायान्न लक्षणा ॥ ३६ ॥

पूर्वग्रन्थविरोधोऽपि लक्ष्यतायामित्याह—

लक्ष्यता यदि पूर्वेषां ग्रन्थानां विप्लवस्तदा ।

लिङ्गादयोऽपि कुर्वन्ति प्रेरणां प्रवदन्ति च ॥ ३७ ॥

लिङ्गादियुक्तवाक्येषु भावनाद्वयमित्यपि ।

विरुध्येत ग्रन्थजातं,

“ लिङ्गादयोऽपि कुर्वन्ति प्रेरणामभिदधति चे ” इति लिङ्गादियुक्तवाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते । ‘ शब्दभावना अर्थभावना चेती ’ इत्यादि ग्रन्थेषु द्वयोरपि शब्दार्थत्व-प्रदर्शनादित्यर्थः ॥

नन्वेतस्त्वमस्त्वानुपपत्तिपरिहारस्य द्वयोरप्यभिधेयत्वमेव वदाम इत्याह—

द्वयोर्नाप्यभिधेयता ॥ ३८ ॥

कुत इत्याशङ्क्य विकल्पासहत्वादित्याह—

१ सकृत्कामाभिधानेन विकल्पे सत्ययुक्तितः ।

किं द्वयोर्युगपदभिधानं क्रमेण वेति विकल्पार्थः ॥

तत्रापक्षे दोषमाह—

अनेकार्थत्वदोषः स्यादभिधाने सकृद्द्वयोः ॥ ३९ ॥

‘ अन्यायज्ञानेकार्थत्व ” इति न्यायादुभयोर्युगपदभिधानमनुकमिति भावः ॥

द्वितीये दोषमाह—

क्रमेण चाभिधाने तु विरम्य व्यापृतिर्भवेत् ।

शब्दबुद्धिकर्मेणा विरम्य व्यापाराभावाद्द्वयोः क्रमेणाभिधानमनुकमिति भावः ॥

एवं शब्दभावनायां प्रवर्तकत्वं निराकृत्योपसंहरति—

तत्र प्रवृत्तिजनिका युज्यते शब्दभावना ॥ ४० ॥

अयमिष्टप्रत्यभिज्ञानं प्रवर्तकमिति पक्षे दूषयितुमनुवदति—

यश्चाभिप्रायविज्ञानं प्रवर्तकमितीरितम् ।

तद्वक्ष्यति—

तन्नामिप्रायरूपिण्याः परबुद्धेरज्ञानतः ॥ ४१ ॥

अभिप्रायो नाम अध्वयसायः । न च तद्विज्ञानं युक्तं, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेऽपि परप्रयुक्तवाक्यादवगम्यत इति शङ्कते—

अथ वाक्याद्विभातीति

परिहरति—

विकल्पे सत्ययुक्तिः ।

अभिप्रायः पदार्थो वा उत वाक्यार्थ इष्यते ॥ ४२ ॥

परप्रयुक्तवाक्यात्परमिप्रायोऽवगम्यमानः किं पदार्थत्वेनावगम्यते, उत वाक्यार्थत्वेनेति विकल्पार्थः ॥ ४२ ॥

पदार्थत्वेनेति वक्तुं न शक्यते । गवादिपदानां स्वार्थाभिधायकत्वेनाभिप्रायाभिधायकत्वाभावादित्यार्थं दूषयति—

न तावच्छक्यते वक्तुं पदार्थ इति यत्पदैः ।

गवादिरूपस्यायस्याभिधानं न धियो मतम् ॥ ४३ ॥

द्वितीयं दूषयति—

न च वाक्यर्थता युक्ताऽभिप्रायस्य द्वयी हि सा ।

पदार्थानामन्वयो वा पदार्था वाऽन्वितास्तथा ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थ इत्यभिमतमभिप्रायस्तु नोभयम् ।

अभिप्रायो ^१ वाक्यार्थत्वेनावगम्यत ^२ इत्युक्तम् । अन्विताः पदार्थाः, पदार्थानामन्वयो वा वाक्यार्थ इत्यङ्गीकारादभिप्रायस्य नोभयोरन्यतरत्वाभावेन वाक्यादवगतेत्युक्तत्वादिति भावः ॥

ननु विमतवाक्यं विशेषाभिप्रायवज्जितुमर्हति, वाक्यत्वात्, सम्मतवाक्यवदित्यनुमानेनाभिप्रायविज्ञानं ^३ भविष्यतीति शङ्कते—

अभिप्रायानुमानं चेद्वाक्यत्वादिति हेतुना ॥ ४५ ॥

^१ मिधायकत्वेनाभिप्राया[न]मिधायकत्वाद्—प्र. ^२ क्वाद्—क. ख. ^३ इत्युक्तम्—क.

^४ भविष्यतीति—क. ख.

विकल्पासहत्वेन परिहरति—

न तद्युक्तं विशेषोऽत्र सामान्यं वाऽनुमीयते ।

अभिप्रायविशेषोऽनुमीयते सामान्यं वेति विकल्पार्थः ॥

अर्थं दूषयति—

नाद्यो व्याप्तिग्रहाभावात्

विशेषविषयन्यस्यै दृष्टान्त्राभावादित्यर्थः ॥

द्वितीये दोषमाह—

द्वितीये ॥ व्यवस्थिता ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तिर्नोपलभ्येत

अभिप्रायसामान्यानुमानेन प्रवर्तमानो गामान्येति वाक्याद्व्यापनयनेऽपि प्रवर्ततेति भावः ॥

एवमभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वं निरस्य निगमयति—

ततोऽयं न प्रवर्तकः ।

परमभिप्रायस्य सभ्यभवृद्धेन ज्ञातुमशक्यत्वा^१दभिप्रायः प्रवर्तक इति पक्षो न युक्त इति भावः ॥

इच्छायाः प्रवर्तकत्वपक्षं दूषयितुमनुवदति—

अभ्युदायि च येच्छायाः प्रवृत्तिं प्रति हेतुता ॥ ४७ ॥

दूषयति—

न साऽपि युज्यते यस्मात्तन्मीमांसासहिष्णुता ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयक्तानां क्रमभाषित्वेन इष्टवाक्यमिच्छातः प्रवृत्तिर्न युक्तेत्यत्राह—

प्रवृत्तिर्यद्यपीच्छातः पुरुषस्य हि दृश्यते ॥ ४८ ॥

अपि सा सत्तया तस्या ज्ञायमानतया न तु ।

प्रवर्तकं ज्ञायमानतयाऽत्र तु विचार्यते ॥ ४९ ॥

सत्यम्, ^२ इच्छानन्तरं प्रवृत्तिः प्रकाशते, सा त्विच्छायाः सत्तामात्रेणैव भवति, न तु वाक्यार्थतया ज्ञायमानत्वेन । इह तु शास्त्रे वाक्यार्थतया ज्ञायमानमेव प्रवर्तकतया विचार्यते, अतो नेच्छा प्रवर्तकेति भावः ॥ ४९ ॥

किं तर्हि शायमानतया प्रवर्तकं तत्राह —

तच्चोक्तरीत्या कार्यं स्यान्नान्यधुक्तिविरोधतः ।

वृद्धन्वयहारानुगुणं प्रवृत्तिजनकं कार्यमेव निर्णीतम् । अन्वत्त्वानुगुण्याभावाच्च प्रवर्तकमित्यर्थः । १ ॥

अनु लोके वृद्धन्वयवहारबलत्कार्यमेव प्रवर्तकमस्तु, वेदे त्वन्वदेव किं न स्यादित्यत्राह —

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यतो लोके प्रवर्तकम् ॥ ५० ॥

^२कार्यमेव ततो वेदे तदेवेष्टं प्रवर्तकम् ।

अर्थं भावः—य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इति लोकवेदाधिकरणे (पू. मी. अ. १ पा. ३ अधि. ९) निर्णीतम् । तथा सत्यन्वयव्यतिरेक-बलाद्वृद्धन्वयवहारानुगुण्येन लोके कार्यस्यैव प्रवर्तकतया मिश्रितस्वतद्देऽपि तदेव प्रवर्त-कतयाऽङ्गीकर्तव्यमिति ॥

नन्वेवं कार्यामिधायिपदस्य कार्यपरत्वेऽपि पदान्तराणामन्वयार्थतया नैक-रूपता स्यात्तत्राह—

तस्मात्कार्यान्वितं सर्वं पदानां वदतामपि ॥ ५१ ॥

स्यात्कार्यपरता साक्षाल्लिङ्गादेस्त्वभिधानतः ।

सत्यम्, लिङादिपदस्याभिधायकत्वेनैव कार्यपरत्वम् । ^३इतरपदानामपि कार्या-न्वितस्वार्थामिधायकत्वेनैव कार्यपरत्वं सेत्स्यति । कार्यान्वयं विना स्वतन्त्रार्थामिधाने सामर्थ्याभावात् । अन्वि^४तामिधानस्य सम्प्रदा^५यतः सप्तमाद्यसिद्धत्वाद्वाक्यार्थमाह-कायामुपोद्गातपरिच्छेदे शालिकानाथेन निगुणतरमुपपादितत्वाग्नेह प्रपञ्चयत इति भावः ॥

उक्तप्रकारेण कार्यस्य लोके प्रवर्तकतया अनुभवसिद्धत्वाद्देऽपि तदेवाङ्गीकर-णीयम् । तथा सति लोकवेदाधिकरणन्यायः स्यादित्याह—

तदेव कार्यमेवैकरूपत्वाल्लोकवेद्योः ॥ ५२ ॥

प्रवर्तकतया ज्ञेयं विशेषस्त्वनयोरित्याह ।

न च लोके वृद्धन्वयवहारानुगुण्येन प्रवर्तकत्वं कार्यस्यास्तु । वेदे स्वपौरुषेये वृद्धन्वयवहाराभावात्कथं तत्र कार्यार्थमिष्य इति वाच्यमित्याह—

लोके क्रियात्मकं कार्यं स्याद्वृद्धन्वयवहारतः ॥ ५३ ॥

^१मिति भावः—च.

^२अयं लोकः सू.—पुस्तके नोपलभ्यते.

^३इतरस्यापि—क.

^४तानभि—ध.

^५दानतः—च.

^६णीयमिति—ध.

तदेव वैदिकं कार्यं किं वाऽन्यदिति संशये ।

समभिध्याहृताच्छब्दादन्यदेवेति निश्चयः ॥ ५४ ॥

१ कार्यस्य प्रवर्तकत्वं तावदुभयत्र लोकवेदाधिकरणसिद्धम् । तच्च कार्यं वृद्धव्यव-
हारबलात्क्रियात्मकमपि सिद्धम् । वेदे तु वृद्धव्यवहाराभावात्क्रियात्मकं वा स्यात्,
अन्यदेति संशयो भवति । स च संशयः पदान्तरसमभिध्याहारबलात्क्रियातिरिक्त
कार्यत्वेन निर्णयेन निराकृत्यत इति भावः ॥ ५३-५४ ॥

नन्वत्र किं वा पदान्तरं समभिध्याहृतम् । कथं वा तद्वशात्क्रियातिरिक्त-
कार्यत्वेन निश्चय इत्यत्राह—

स्वर्गकामपदं तत्र समभिध्याहृतं लिङ्गा ।

नियोज्यमभिधत्ते तदिति षष्ठाद्यनिश्चितम् ॥ ५५ ॥

साध्यस्वर्गविशिष्टोऽसौ स्वकाम्यस्यापि साधनम् ।

अद्यगच्छति कार्यं,

“स्वर्गकामो यजेते” इत्यत्र लिङ्पदसमभिध्याहृतं स्वर्गकामपदं नियोज्याभि-
धायकमिति षष्ठाद्यै स्वर्गकामाधिकरणे निरूपितम् । अत्र कामशब्दबलात्स्वर्गस्य
साध्यत्वं प्रतीयते । ॥ च स्वर्गः साध्यत्वेनैव २ नियोज्यविशेषणं भवति । तथा
च साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यः स्वकाम्यमानस्वर्गसाधनमपि कार्यत्वेनावबुध्यत
इत्यर्थः ॥

ननु स्वकाम्यमानस्वर्गसाधनतया क्रियामेव ४ कार्यमवबुध्यताम् । तथा च
लोकवेद्योदैकरूप्यमेव स्यात्तत्राह—

तत्काम्यं न प्राप्यतेऽधुना ॥ ५६ ॥

अन्यदेशेऽन्यकाले च देहेनान्येन भुज्यते ।

ततः कार्यतयाऽवैति न क्रियां क्षणभङ्गिनीम् ॥ ५७ ॥

तद्वेदे स्थायिना भाव्यं कार्येणाऽऽलोचने सति ।

अथम्, क्रियामेव कार्यतयाऽवगच्छेत्, यदि तत्फलमधुना प्राप्येत । तत्तु
देहान्तरे कालान्तरे देहान्तरे भोग्यम् । क्रिया च क्षणिकतया प्रत्यक्षसिद्धा । अतस्तां
कार्यत्वेन नावगच्छति । किन्तु कालान्तरभाविफलं पर्यालोच्य तादृक्फलप्रापकं स्थावयेत्
किञ्चित्कार्यत्वेनावबुध्यत इत्यर्थः ॥ ५६-५७ ॥

ननु पदान्तरसमभिध्याहारबलात्पदार्थनिर्णयः कुत्र सिद्ध इत्यत्राह—

समभिध्याहृतः शब्दो ह्यस्य शब्दार्थबोधने ॥ ५८ ॥

हेतुर्यववराहाधिकरणे वाक्यशेषतः ।

वराहवेतसयवशब्दानामर्थनिश्चयात् ॥ ५९ ॥

पदान्तरसमभिध्याहारबलात्पदार्थनिर्णयः प्रथमाध्यायतृतीयपादे यववराहाधिकरणे (अभि. ४.) प्रसिद्धः । तथा हि—“यवमयश्चरुर्भवति” “वराहो उपानहार्युपशुञ्जते” “^१वैतसे कटेऽथ चिनोति” इत्यत्र किमेवमप्रामाण्यमुत प्रामाण्यमिति चिन्तायां यववराहवेतसशब्दानां प्रियङ्गुवायसजम्बूवाक्करवमनार्या व्यवहरन्ति । नार्यास्तु दीर्घश्लोकसूकरवानीराभिधायकत्वम् । तथाऽऽर्यानार्यव्यवहारविप्रतिपत्त्या यवादपदार्था-
नध्यवसायादप्रामाण्यमनध्यवसितार्थपदवद्वेदवाक्यानामिति प्राप्ते—

रहान्तः—यद्यपि विरुद्धं व्यवहारद्वयम् । तथाऽपि वाक्यशेषानुगुण्यमार्थव्यवहार-
स्यास्ति । न त्वनार्यव्यवहारस्य । इतरौषधिम्भानदशायामनार्यव्यवहारसिद्धयवशब्द-
वाच्यमिषङ्गानां मोदमानत्वाभावात् । गर्वा च तस्माद्भुङ्क्ता वायसानुधानस्यायुक्त-
त्वात् । जम्बूवाक्षाभ्यु जम्भाभावात् । तस्माद्वाक्यशेषबलाद्यववराहवेतसशब्दानां
दीर्घश्लोकसूकरवानीरा एवार्थाः, न प्रियङ्गुवायसजम्बू इति पदार्थाव्यवसानस्य
विद्यमानत्वादध्यवसितार्थपदवद्वेदवाक्यानां प्रामाण्यमिति स्थापितत्वादिति भावः ॥
॥ ५८-५९ ॥

अ केवलं यववराहाधिकरण एव समभिध्याहारबलात्पदार्थाव्यवसानं, स्थला^२न्तरे-
ऽप्यस्तीत्याह—

अक्ता उपदधातीति चाञ्जनद्रव्यसंशये ।

वाक्यशेषेण ‘तेजो वै धृतमि’त्यर्थनिश्चयात् ॥ ६० ॥

तत्रैवाध्याये चतुर्थपादे [एकोनविंशाधिकरणे] “^३अक्ताः शर्करा उप-
दधाती”त्यत्र अप्रामाण्यं प्रामाण्यं वेति चिन्ता । यद्यप्यक्तशब्दस्याञ्जनद्रव्ययुक्तमर्थो
भवति । तत्रैवाञ्जनद्रव्यं धृततैलवसादीनामन्य^४तमं भवति । तन्निर्णयाभावे चानुष्ठानं
न सिद्धयतीत्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमिति प्राप्ते—

राहान्तः—यद्यपि धृततैलादीनामन्यतमेनाञ्जनं संभवति । तस्य
‘तेजो वै धृतमि’ति वाक्यशेषाद्धृतमेवेति निर्णयान्नानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमिति

^१वैतसे कटे प्राजापत्यान् सन्निनोति (इति शबरभाष्ये)—ग. ^२कृष्णशकुनि—अ.

^३न्तरेऽपीत्याह—क. ^४अक्ता उपदधाति—क. ^५तमवद्वति—क.

“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्” (पृ. मी. अ. १, पा. ४, सू. २६) इत्यत्र स्थायिरूपमिति भावः ॥ ६० ॥

तथा चात्र नियोगाभिधायकस्वर्गकामपदसममिव्याहारबलाल्लिङ्गादीनां स्थायिरूपकार्यार्थत्वं सिद्धीयत इत्याह—

स्वर्गकामपदेनात्र समभिव्याहृतेन च ।

लिङ्गादीनां स्थायिरूपकार्यार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६१ ॥

न च वाक्यं यत्र बलात्स्थले वाक्यशेषः पदार्थनिर्णयहेतुः, अत्र तु वाक्यस्यमेव पदं पदार्थान्तरनिर्णयहेतुरिति वैषम्यमिति । एकवाक्यत्वाभावे तत्रापि निर्णयहेतुत्वा-
नुपपत्तेः । न च तत्र पदसमुदायो निर्णयहेतुः, अत्र त्वेकं पदमिति वाक्यम् । अत्रयो-
जकवैषम्यमात्रत्वात् । लोके च ‘इह प्रभिलकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती’ इत्यत्र
प्रसिद्धार्थपदसममिव्याहारबलान्मधुकरशब्दस्यैकवाक्यगतस्यैवार्थनिश्चयात् । न च
सिद्धेः न्युत्पत्तिप्रसङ्गः । निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु गुरुमते लिङ्गादीनामपूर्वार्थत्वमेव वदन्ति, न च स्थायिकार्यार्थत्वम् । अतः
कथमुच्यत इत्यत्राह—

तच्च कार्यं प्रमाणानामन्येषामप्यगोचरम् ।

लभतेऽपूर्वमित्याख्यामित्युक्तं शालिकाकृता ॥ ६२ ॥

स्थाधिकार्यमेव प्रमाणान्तरागोचरं सदपूर्वमित्युच्यते, न तु तदतिरिक्तं किंचि-
दिति शालिकानाथेनोक्तमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तामेव शालिकामाह—

क्रिया[दि]विभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमभिधीयते ॥ ६३ ॥

क्रियाव्यतिरिक्तं यत्स्थाधिकार्यमस्ति तद्वेदव्यतिरिक्तैः प्रमाणैर्न वेद्यते । अतः
पुनः प्रमाण्यान्तरैः पूर्वमनधिगतत्वादपूर्वमित्यभिधीयत इति शालिकार्यः ॥ ६३ ॥

ननु नियोगार्थत्वमपि क्वचिदुक्तं कथमित्याशङ्क्य तदेव स्थायिरूपमपूर्वमित्य-
मवस्थामेवेन नियोगसंज्ञां प्राप्नोतीति शालिकानाथेनैवोक्तमित्याह—

अवस्थान्तरमापन्नमपूर्वार्थं तदेव ॥ हि ।

नियोगाख्यां लभेतेति तेनैवोक्ता हि शालिका ॥ ६४ ॥

शालिकामेवाह—

कार्यत्वेन नियोज्यं च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।
नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥ ६५ ॥

यदपूर्वं स्वात्मनि पुरुषस्य 'ममेदं कार्यमि'ति बोधो जन्यमानं पुरुषं नियुक्तेऽसौ
नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथ कोऽसौ 'नियोज्य इत्यादिशब्दं तल्लक्षणमपि शालिकानाश्रयेनोक्तमित्याह—
‘तेनैव हि नियोज्यस्य लक्षणं च समीरितम् ।

किं तदित्याशङ्क्य तदुक्तमेवाह—

नियोज्यस्स तु कार्यं यस्त्वकीयत्येन बुध्यते ॥ ६६ ॥
'यस्तु ममेदं कार्यमि'ति बुध्यते स नियोज्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

एवं स्वर्गकामपदसमभिव्याहारावलेन स्थायिरूपकार्यमपूर्वाख्यं लिङ्गार्थ इति
प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—

तत्का[म]मिशब्दसमभिव्याहारात्स्थाधिरूपिणः ।
अपूर्वाख्यस्य कार्यस्य लिङ्गादिपदवाच्यता ॥ ६७ ॥

नन्वेवं लोके क्रियात्मकं कार्यं, वेदे त्वपूर्वमिति लोकवेदयोरेकरूपता कथं ?
तत्राह—

स्थायिरूपमपूर्वं यद्वेदवेद्यं तदेव नः ।
कार्यं मानान्तरेणापि वेद्यमित्याह शालिका ॥ ६८ ॥

शानेवोदाहरति—

कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते ।
तच्च मानान्तरेणापि वेद्यमोदनपाकवत् ॥ ६९ ॥

यत्तावत्प्रधानतया कृत्या साध्यते तत्कार्यमित्युच्यते । तच्च प्रमाणाान्तरेणापि
वेद्यते । ओदनं पचेत्तुके पाकस्य प्रधानतया कृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादिति
शालिकार्थः ॥ ६९ ॥

यत्नं भद्रता प्रपञ्चेन प्रतिपादितं कार्यमेव प्रवर्तकमिति भक्षं निगमयति—

ततः प्रवर्तकं कार्यमेष्टव्यं लोकवेदयोः ।

येकरूप्यादताद्रूप्याचेतरत्तु प्रवर्तकम् ॥ ७० ॥

उक्तकार्यमेव लोकवेदयोरैकरूपत्वात्प्रवर्तकतयाऽङ्गीकर्तव्यम् । इष्टसाधनत्वादिकं
ऐकरूपत्वाभावाच्च प्रवर्तकमिति भावः ॥ ७० ॥

॥ इत्यहोर्ध्वरुदेवविरचितायां वाक्यार्थरत्नात्पर्यप्रकाशिकायां सुवर्णसुत्रिकायां
उपोद्घातो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

एवं तावदपूर्वार्थं स्थायिकार्यं लिङ्गाद्यर्थं इति प्रतिपादितम् । तत्र च त्रितयी विप्रतिपत्तिः । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारोपपत्तिस्तिष्ठत्यर्थं क्रियायाः स्थायित्वं परिकल्प्यताम्, किमपूर्वेणेत्येका । यागस्य स्वर्गं प्रति श्रुतसाधनभावस्य निर्वाहा-
यापूर्वं कल्प्यताम्, न तु तस्य लिङ्गाद्यभिधेयतेत्यपरा । स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वेन नियोज्यपरत्वाभावाच्च तत्समभिव्याहारबलापातमपूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वमित्यन्या । एवं विप्रतिपत्तित्रयमपि वर्तिष्यमाणपरिच्छेदत्रितयेन निराकरिष्यमाण इदानीमपूर्वार्थस्य स्थायिकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयतामनङ्गीकुर्वाणस्य क्रियायाः स्थायित्ववादिनो मतमुप-
स्थापयति—

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्त एकेऽपूर्वार्थं प्रति ।

एके क्रियायाः स्थायित्ववादिन इत्यर्थः ॥

प्रत्यवस्थानप्रकारमेव दर्शयति—

प्रवर्तकं कार्यमस्तु^१ तत्पूर्वं न मृज्यते ॥ १ ॥

कार्यं तावद्वर्तकमस्तु । तत्तु कार्यमपूर्वमित्येतच्च^२ मृज्यात् इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु पूर्वमेव उपपत्तिकमुपपादितत्वात्कथं नङ्गीक्रियत इत्यत्राह—

कामशब्दबलादेव ह्यपूर्वस्य लिङ्गार्थता ।

स्थायिरूपस्य कार्यस्य भवताऽप्यभिधीयते ॥ २ ॥

कामशब्दस्य समभिव्याहारो युज्यतेऽन्यथा ।

स्वर्गकाम[पद]समभिव्याहारबलादि स्थायिरूपमपूर्वार्थं कार्यं लिङ्गाद्यभिधेयमिति गुरुमतम् ।^३ कामपदसमभिव्याहारस्त्वन्यथाऽप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वपूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयतामन्तरेण कथं कामपदसमभिव्याहारस्याप्य^४था-
प्युपपत्तिरित्यत्राह—

उपपत्तेर्नियोज्यस्य क्रियास्थायित्वकल्पने ॥ ३ ॥

साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यः स्वकाम्यमानसाधनं कार्यत्वेनाद्यगच्छति । तस्य च काम्यस्य कालान्तरभावित्वेन क्रिया क्षणभङ्गिनी न कार्यत्वेनावगन्तुमर्हतीति समीरितम् ।

१ नत्पूर्वं तदिष्यते—क्ष. २ मृज्यामह इत्यर्थः—क. ख. ३ कामिशब्द—ग. ४ यानुप-
पत्तिरित्यत्राह—क.

तस्या एव क्रियायाः स्थायित्वं परिकल्प्यताम् । तथा च स्थायिनीं क्रियायाः
कालान्तरभाविस्वर्गसाधनतया कार्यत्वेनावगच्छत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु स्यादेवं यदि क्रियायाः स्थायित्वं प्रामाणिकं स्यात्, तत्तु निरुद्धम् । क्षणिकतया
प्रत्यक्षलोपगमादित्यत्राह—

न चाध्यक्षविरोधोऽपि क्रियास्थायित्वकल्पने ।

अत्र द्वेत्तुमाह—

फलनाश्यतया लोके क्रिया यदवगम्यते ॥ ४ ॥

उत्तरसंयोगान्तरत्वेन क्रियायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

नन्वेवमपि क्रियायाः कालान्तरभाविफलपर्यन्तावस्थानमनुपपन्नम्, त्रिधाणाव-
स्थायित्वस्य दृष्टत्वादिति चोत्तरति—

ननु क्रिया फलेनापि समनन्तरभाविना ।

विनष्टा लोकतो दृष्टा न कालान्तरभाविना ॥ ५ ॥

इति चेत्,

समाधत्ते—

उच्यते यादृक्फलसाधनभाषतः ।

क्रियाऽवगम्यते तादृक्फलेनासौ विनश्यति ॥ ६ ॥

न च क्रियायाः क्षणिकत्वं स्थायित्वं वा ^१ स्वभावः । किंतु स्वोत्पाद्यफलविनाश्य-
त्वम् । तथा च यत्र समनन्तरभाविफलसाधकत्वं दृष्टं तत्र तेनैव ^२ फलेन विनाश्यतया
क्षणिकत्वम्, ^३ यत्र तु कालान्तरभावि^४साधकत्वं तत्र तज्जातेनैव फलेन विनाश्यत्वम्,
स्वोत्पाद्यफल^५विनाश्यत्वरूपक्षणिकत्वस्वाभाव्याक्रियाया इति भावः ॥ ६ ॥

लाघवादपि स्थायित्वमेव कल्प्यतामित्याह—

किं च युक्ताऽपि धर्मस्य कल्पना धर्मिकल्पनात् ।

नियोज्यार्थमतो युक्तं क्रियास्थायित्वकल्पनम् ॥ ७ ॥

क्रियायाः स्थायित्वं धर्ममात्रमेव कल्प्यम् । लाघवात् । अपूर्वाद्ये धर्मिणि
कल्प्यमाने तस्य स्थायित्व[मपी]मिति गौरवमिति भावः ॥ ७ ॥

^१ स्वभावतः—क.

^२ विनाशतया—क.

^३ अत्र—क.

^४ साधकत्वेन तत्प्राप्तेनैव

फलेन—क. ^५ विनाशतत्त्वाभाव्याद्—घ.

नन्वपूर्वस्य कल्पपरत्वे गौरवं भवेदेव, अस्माभिरपूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वाभिधाने तु कल्प्यत्वाभावाद्वाऽयं दोष इत्याशङ्क्य व्यवहारविरुद्धं स्थायिकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वमित्याह—

किं च व्युत्पत्तिसापेक्षाश्शब्दास्सर्वेऽर्थयोधकाः ।

कथं तामनपेक्ष्यैव वदन्त्यर्थं लिङ्गादयः ॥ ८ ॥

शब्दार्थप्रतिपत्तेः सङ्केतग्रहणपूर्वकत्वाद्लिङ्गादीनां तत्पूर्वं सङ्केताभावात्तदनपेक्षया लिङ्गादीनामपूर्वाभिधायकत्वं लोकव्यवहारविरुद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु न वयमपि स्थायिकार्ये लिङ्गादीनां व्युत्पत्त्यनपेक्षतां ब्रूमः । अपि तु व्युत्पत्तिमपेक्ष्यैव लिङ्गादयः स्थायिकार्यमभिधेयतीति शङ्कामनुवदति—

² व्युत्पत्तिं यद्यपेक्ष्यैव वदन्तीत्युच्यते तदा ।

तदेतद्विकल्पयति—

किं लोकतो लिङ्गोऽपूर्वं व्युत्पत्तिर्वेदतोऽथवा ॥ ९ ॥

किं प्रत्यक्षादिप्रमाणादिनाऽपूर्वकार्ये व्युत्पत्तिः, किं वा ³ वेदाधीनेति विकल्पार्थः ॥ ९ ॥

आद्यमनूय दूषयति—

यदि लोकात्क्रियारूपं कार्यं तर्हि ⁴ प्रसज्यते ।

तस्य लोके प्रतीतत्वादितरस्याप्रतीतितः ॥ १० ॥

स्थायिकार्ये लिङ्गादेर्व्युत्पत्तेः प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीनत्वे क्रियाकार्यस्यैव प्रतिपन्नत्वाद्देवैऽपि तदेव कार्यं लिङ्गाद्यभिधेयतया प्रसज्येतेति भावः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीनव्युत्पत्तिरित्ये लिङ्गाद्यभिधेयस्य मानान्तरासेयत्वरूपमपूर्वत्वं च व्याहृतं स्यादित्याह—

अज्येतापूर्वता तर्हि व्युत्पत्तिर्यदि लोकतः ।

मानान्तराप्रमेयत्वादपूर्वत्वं हि सम्मतम् ॥ ११ ॥

वेदाधीना लिङ्गादीनामपूर्वं व्युत्पत्तिरिति द्वितीयपक्षे दोषमाह—

प्रसज्येत द्वितीयेऽपि कल्प आत्माश्रयो यतः ।

व्युत्पत्त्यर्थमसौ लिङ्गं स्यादभिधानार्थमित्यपि ॥ १२ ॥

¹ प्रकृतेः—क. ख.

² यदि व्युत्पत्तिसापेक्षा— ख. ग.

³ वेदादिनेति—घ.

⁴ प्रवर्तते—क.

१ वेदाधीनेत्यत्रापि २ लिङ्गाधीनेत्येव वक्तव्यम् । तथा च ध्युत्पत्त्यर्थमस्मि-
न्नानार्थं चैक एव लिङ्गित्वात्प्राशस्त्यत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु तर्कितेऽपूर्वे लिङ्गादीनां व्युत्पत्तिं श्रूमः । तथा च नापूर्वत्वभङ्गो ना[व्या]-
त्प्राशस्त्यत्वमित्याशङ्कते—

अथ तर्कपराभृष्टं स्थाव्यपूर्वं लिङ्गादयः ।

बोधयन्तीत्यपि

तदेतद्विकल्पयति—

तदा ज्ञानद्वैराध्यवादिनाम् ॥ १३ ॥

प्रमाणं किमयं तर्कः स्मृतिर्था स्यात्,

प्रमाणं स्मृतिश्चेति द्विप्रकारकमेव ज्ञानं गुरुमते । तथा च तर्कात्मकं परामर्शज्ञानं
किं प्रमाणं, किं वा स्मृतिरिति विकल्पार्थः ॥ १३ ॥

अर्थं दूषयति—

न चाग्निमः ।

भज्येताऽपूर्वता यस्मात्,

प्रमाणाधीनव्युत्पत्तिकत्वेऽपूर्वत्वमेव व्यावृद्धेतेत्यर्थः ॥

तद्वदोषापत्त्यैव द्वितीयं दूषयति—

अत एव ॥ चेतसः ॥ १४ ॥

ननु स्मृतिपक्षे कथमपूर्वार्थत्वव्यावृत्तिरित्यशङ्क—

अनुभूतिसमुद्भूतसंस्कारात्स्मृतिजन्म नः ।

अत्राप्यनुभवोत्पत्त्ये तज्ज्ञेयाऽपूर्वता हता ॥ १५ ॥

अनुभवसमुत्पत्त्यसंस्कारमन्तरेण स्मृतिरेव नोदेतीति ३ स्मृत्यर्थमनुभवेन
आम्यम् । तथाचानुभवजन्यस्मृतिगोचरत्वेऽपूर्वत्वव्यावृत्तिरेवेति भावः ॥ १५ ॥

ननु न वयमनुभवोत्थां स्मृतिं श्रूमः । अपि तु सापेक्षं ज्ञानमित्येव । अस्ति च तर्क-
स्यापि प्रमाणाङ्गत्वेन प्रमित्यपेक्षेति स्मृतिरित्याशङ्कते—

अथ सापेक्षतामात्रात्स्मृतिता यदि चेप्यते ।

तर्हि शालिकानयोक्तस्मृतिलक्षणविरोधो भवेदिति वृषयति—

प्रमाणमनुभूतिस्सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ॥ १६ ॥

पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ।

इति वृद्धैरभिहितं तर्हि भज्येत लक्षणम् ॥ १७ ॥

पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणम् । प्रत्यभिज्ञायाः । संस्कारेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वात्तद्विषयं भाग्यग्रहणम् । तेन सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिरिति न लक्षणमित्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

स्मृतेः सापेक्षज्ञानतामङ्गीकृत्याऽपि वृषणान्तरं वक्तुं विकल्पयति—

किं च सापेक्षतोत्पत्तौ ज्ञानौ वेति निरूप्यताम् ।

उत्पत्तौ सापेक्षत्वमित्यत्रापि किं ज्ञानमात्रापेक्षत्वम् ? वस्तुमात्रापेक्षत्वं वा ? नायः । अनुमानादेर्व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वेन ^२ स्मृतित्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । प्रत्यक्षादेरपि स्वोत्पत्ताभिन्निर्वाच्यसन्निकर्षसापेक्षत्वेन स्मृतित्वमापद्येत्यर्थः ॥

ज्ञसौ सापेक्षत्वमित्यत्रापि किं वस्तुवन्तरापेक्षत्वम् ? उक्तं ज्ञानान्तरसापेक्षत्वम् ? नायः । प्रत्यक्षादेरपि स्वज्ञसौ प्रमात्रादिसापेक्षत्वेन स्मृतित्वापत्तेरित्यभिप्रेत्य द्वितीये दोषमाह—

अथ ज्ञसौ तदा ज्ञमेर्हयित स्वप्रकाशता ॥ १८ ॥

तर्कात्मकस्य परामर्शज्ञानस्य स्वज्ञसौ ज्ञानान्तरसापेक्षत्वे ज्ञानस्य गुरुनयसिद्धं स्वप्रकाशत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

उक्तप्रकारेण दुष्टत्वाच्छालिकोक्कलक्षणानुगुण्याभावाच्च सापेक्षत्वं स्मृतिलक्षणं न युक्तमित्याह—

ततः सापेक्षतामात्रास्मृतित्वं तु न शक्यते ।

शालिकालक्षणस्यानुरोधाभावाच्च नेष्यते ॥ १९ ॥

एवमुक्तरीत्या व्युत्पत्तिराहित्यादपि स्थाय्यपूर्वं न लिङ्गाद्यभिधेयमित्याह—

अतो लिङ्गादयः स्थायिकार्ये व्युत्पत्तिवर्जिताः ।

^३ तन्नाभिदधतीत्येव नापूर्वस्य ^४ लिङ्ग्यता ॥ २० ॥

तेन क्रियायाः स्थायित्वमेष कल्पनीयमिति भावः ॥ २० ॥

^१ संस्कारसंप्रयोग—क.

^२ स्मृतित्वमापद्येत्यर्थः—घ.

^३ तस्मादभिधेयत्वेन—क.

^४ लिङ्ग्यताम्—क.

क्रियाकार्यस्यैव वेदेऽपि प्रवर्तकतया वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे लाघवमप्यस्तीत्याह—

किं च क्रियात्मकं कार्यं वेदे चेदिष्यते तदा ।

एकरूपमिदं कार्यं युज्यते लोकेवेदयोः ॥ २१ ॥

लोकवेदयोः प्रवर्तकस्यैकरूपस्ये लाघवं, भिन्नरूपस्ये गौरवमिति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिपादितपूर्वपक्षार्थमुपसंहरति—

एवं कामिनियोज्यस्य क्रियास्थायित्वकल्पने ।

उपपत्तेरसङ्कत्या नापूर्वं तु लिङ्गोच्यते ॥ २२ ॥

नियोज्याभिधायकस्वर्गकामपदसमभिव्याहारस्य क्रियास्थायित्वकल्पनेऽप्युपपन्न-
त्वात् [सङ्कतिग्रहणाभावाच्च] न लिङ्गाद्यभिधेयत्वमपूर्वस्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

तविदं न सहन्ते हि गुरुवर्त्मानुसारिणः ।

अत्र हेतुद्वयमाह—

स्थापितानुपपत्तेश्च व्युत्पत्तेश्चोपपत्तितः ॥ २३ ॥

आद्यहेतुसमर्थनार्थं पूर्वोक्तं दूषयितुमनुवदति—

यदिदं कामिसिद्ध्यर्थं क्रियास्थायित्वकल्पनम् ।

तल्लोके क्षणिकत्वेन ^१ प्रतीतायामसङ्गतम् ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षेण क्रियाक्षणिकत्वावगमाद्विरुद्धं ^२ स्थायित्वकल्पनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननुक्रमेण क्रियायाः स्थायित्वं, न प्रत्यक्षविरुद्धं, फलनाश्वत्वेन क्रियायाः

३-४ प्रत्यक्षतोऽवगमादित्यत्राह—

फलनाश्वतया ज्ञानं यत्क्रियायाः समीरितम् ।

^५ तत्तत्र कारकाधारफलेनैव च नान्यथा ॥ २५ ॥

सत्यं, क्रियायाः फलेन विनाश्वत्वं लोकतोऽवगतम्, तत्तु कारकाश्रितेन फलेन ।

अतो न लोकवद्वेदे वस्तु शक्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्त्वमेवं वैषम्यमित्याशङ्क्योपपादयति—

लोके हि कारकगतं फलं नाशयति क्रियाम् ।

^१ प्रतीताया असङ्गतम्—क. घ. ^२ स्थायित्वं न कल्प्यत इत्यर्थः—घ. ^३ प्रत्यक्षतोऽव-
गतादित्यर्थः—क. ^४ प्रत्यक्षत्वोपगमादित्यर्थः—क. ^५ तत्तत्कारकलुकेन क—घ.

या क्रिया यत्र सम्भवेता जायते सा तत्रैवोत्तरसंयोगं जनयित्वा विनश्यतीति विद्यत एव तत्र कारकाश्रितफलविनाश्यत्वम् । यागक्रियायास्तु ^१ फलविनाश्यत्वं न विद्यत इत्यर्थः ॥

ननु स्वर्गात्मकस्य फलस्य कथं कारकाश्रितत्वाभावः । येन न तद्विनाश्यत्वमित्यत्राह—

येन युक्ता क्रिया भाति तत्कारकमितीर्यते ॥ २६ ॥

यदा तु स्वर्गयोगोऽस्य न योगः क्रियया ^२ तदा ।

ततः फलेन तेनाथ क्रियाया न विनाश्यता ॥ २७ ॥

“क्रियां कुर्वद्भि कारकं” इति हि कारकलक्षणम् । तथा च यागानुष्ठानदशायां वदात्मनः कारकत्वमस्ति तल्लु स्वर्गात्मकफलयोगित्ववेलायां नास्ति । तदानीं क्रिया-योगाभावाद् । अतः स्वर्गात्मकफलस्य कारकावस्थाश्रितत्वाभावाच्च यागक्रियायास्तेन फलेन विनाश्यत्वं संभवतीत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

ननु लोके वा कथं कारकाश्रितत्वं फलस्य, कथं वा तेन फलेन क्रियाया विनाश इत्यत्राह—

लोके हि फलनाश्यत्वं क्रियायाः खलु युज्यते ।

यत्क्रियायोगि तद्वस्तु कारकं परिकीर्त्यते ॥ २८ ॥

सम्बन्धात्मा च योगोऽयं विना हेतुं न नश्यति ।

हेतुः सम्बन्धनाशो वा विरोधिगुण एव वा ॥ २९ ॥

विरोधिगुणराहित्यादाथ एवावशिष्यते ।

न च सम्बन्धनाशोऽपि फलतोऽन्यो हेतुरस्ति हि ॥ ३० ॥

उत्पन्नं फलमेवाधीश्रितं तच्चाशकं मतम् ।

आद्ये फलक्षणे कर्म कारकं फलमेव च ॥ ३१ ॥

एवं चास्ते फलस्यापि कारकाश्रितता ततः ।

फलेनैव विनाश्यत्वं क्रियाया लोके इष्यते ॥ ३२ ॥

क्रियायोगित्वं हि कारकत्वम् । क्रियायोगोऽस्यास्तीति क्रियायोगीति वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धात्मकस्य योगस्य कारणान्तरेण विनाशायोगत्कारणेन भवितव्यम् । तच्च कारणं द्विविधमेव । सम्बन्धनाशो वा, विरोधिगुणप्रादुर्भावो वा । ^१ तत्र विरोधि-गुणप्रादुर्भावाभावात्सम्बन्धनाश एव शिष्यते । सम्बन्धिनै चान्न क्रियाऽऽत्मनो । तत्र चात्मनो नित्यत्वेन क्रियात्मन एव सम्बन्धिनो भावो वक्तव्यः । स च हेतुमन्त-

^१ तादृक् फलविनाश्यत्वम्—स.

^२ तथा—क. घ.

^३ नाशो हि—घ.

^४ अतः—क.

रेण नोपपद्यत इत्युत्पन्नेन फलेनैकार्थसमवायिना क्रियाया विनाश इति [वक्तव्यम्] ।
आद्ये फलोत्पत्तिक्षणे क्रिया कारकं फलं चेति विद्यत एव फलस्य कारकाश्रितत्वम् ।
अतस्तेनैव फलेन विनाशत्वं लोके क्रियाया इत्यर्थः ॥ २८-३२ ॥

न त्वेवं वेदे स्वर्गस्य क्रियां प्रति नाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । कारकावस्थाश्रितत्वा-
भावादित्याह—

न च यागक्रियायास्तु युज्यते स्वर्गनाशयता ।

ननु क्रियायाः - स्थायित्वं कल्प्यताम्, फलपर्वन्तं क्रियावस्थानस्य विद्यमान-
त्वेन कारकावस्थाश्रितत्वमपि विद्यत इति कथं न तेन फलेन विनाशयत्वमित्याशङ्क्य
क्रियायाः स्थायित्वमयुक्तम् । आश्रितत्वैकस्यभावायाः [क्रियायाः] स्थाव्याश्रयाभावा-
दित्याह—

यदि क्रिया स्थायिनी स्यात्कुत्रासाववतिष्ठते ॥ ३३ ॥

१ 'कुत्रासावतिष्ठते' इत्यनेन किमात्माश्रिता क्रिया, अथ अवत्तादिद्रव्याश्रिता,
अथ वा सत्परमाण्वाश्रितेति विकल्पोऽभिप्रेत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्माश्रिता क्रिया भविष्यति । स्थिरत्वादात्मन इत्याद्यं पक्षं दूषयति—

न तावदात्मनिष्ठा सा निष्क्रियत्वेन चात्मनः ।

व्यापकत्वेनऽऽत्मनो निष्क्रियत्वादात्माश्रितत्वं क्रियाया न युक्तमित्यर्थः ॥

ननु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकस्य [यागादेः] पुरोडाशादिप्रक्षेपान्तत्वाद्युपवत्तादि-
द्रव्याश्रितत्वं भविष्यतीति द्वितीयं शङ्कते—

अथोच्येत द्रवत्तादिद्रव्याधारेति,

परिहरति—

तच्च न ॥ ३४ ॥

द्रव्यस्य भस्मसात्कारादग्निना होममावृतः ।

अग्निना भस्मीभूतस्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य स्थायिक्रियाश्रयत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

॥ ३४ ॥

२ ननु कार्यद्रव्यस्याग्निना भस्मीभावेऽप्यणू ३नां नित्यत्वेन स्थिरक्रियाश्रयत्वं भविष्य-
तीति तृतीयं पक्षमनूद्य परिहरति—

अथोच्येताणुनिष्ठेति तच्चान्याध्वयधीर्यतः ॥ ३५ ॥

क्रियान्यस्मिन्न प्रसूते फलं मित्राश्रयत्वतः ।

अण्वाश्रितायाः क्रियाया आत्मनि फलजनकत्वमनुपपन्नम् । अन्याश्रितायाः क्रियाया आश्रयास्तरे फलजनकत्वाभावादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु क्रियास्थायित्वाभावे किं तर्हि स्थिरं फलजनकमित्यग्राह—

ततश्च क्षणभङ्गिन्याः क्रियायाः फलसम्भवः ॥ ३६ ॥

न विद्यत इति स्थायिनोऽपूर्वाफलसम्भवः ।

यस्मात्कारणाक्रियायाः फलजनकत्वं नास्ति तस्मादपूर्वस्य स्थायितया फलजनकत्वं युज्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं क्रियायाः स्थायित्वकल्पनमङ्गीकृत्य दूषणान्मुक्तानि । सम्प्रति तदेवानुपपन्नम् । कल्पकाभावादित्याह—

ननु क्रियास्थायितायाः किं वा कल्पकमुच्यताम् ॥ ३७ ॥

किमपि कल्पकं नास्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्पकमाशङ्कते—

फलसाधनभावेन यागस्य श्रुतिरेव चेत् ।

तदेव दुष्टमित्याह—

परस्पराश्रयस्तर्हि साधनं च क्रिया स्थिरा ॥ ३८ ॥

स्थिरताकल्पनं चात्र साधनत्वश्रुतेर्बलात् ।

कथं तावत्क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभाविफलसाधनमित्युक्ते स्थायित्वकल्पनयेति वाच्यम् । स्थायित्वकल्पनं च फलसाधनभावेनेत्येव मन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्थं क्रियास्थायित्वकल्पनस्यानेकदोषदुष्टत्वेन नियोज्यसमभिव्याहारो नोपपद्यते इत्याह—

एवं क्रियायाः स्थिरताकल्पनं बहुदोषभाक् ॥ ३९ ॥

अतो नियोज्यसमभिव्याहारो नोपपद्यते ।

अत्र लौकिकभागकमप्युदाहरति—

आमणन्त्यत्र च न्यायं लोके यो हि यदिच्छति ॥ ४० ॥

तत्करोति न वा तस्यासाध्यत्वं तस्य साधनम् ।

किमुक्तं भवतीत्यत्राह्य पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति—

काम्यस्वर्गविशिष्टोऽत्र नियोज्यश्चावगम्यते ॥ ४१ ॥

तच्च काम्यं देशकालदेहान्तरभवं ततः ।

स्वकाम्यसाधनं सोऽपि कार्यत्वेनावबुध्यते ॥ ४२ ॥

कार्यत्वेन ^१ च नावैति क्रियां तु क्षणभङ्गिनीम् ।

अपि तु स्थायि ^२ यद्वस्तु तत्कार्यं प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥

अतो लिङादिपदतोऽपूर्वप्रत्यय इष्यते ।

एवं क्रियास्थायित्वकल्पनस्यानुपपत्तिरूपे प्रथमहेतुमुपपाद्य “न्युत्पत्तिश्चोप-
पत्तिः” इति द्वितीयहेतुसमर्थनार्थं लिङादीनामपूर्वं न्युत्पत्तिराहित्यं यदुक्तं तद्वृत्ति-
मनुवदति—

यथाभ्यधायि न्युत्पत्तिर्नापूर्वं विद्यते लिङः ॥ ४४ ॥

दूषयति—

इत्येतदपरास्मृष्टगुरुतन्त्रस्य भाषितम् ।

गुरुमवाभिज्ञो नैवं भाषत इत्यर्थः ॥

किंविधं ■ तन्मतं तत्राह—

यतस्तत्र परास्मृष्टं स्थाव्यपूर्वं लिङादयः ॥ ४५ ॥

चदन्ति कामिसमभिध्याहारादिति तन्मतम् ।

ननुक्रमेव प्रमाणस्मृत्योरन्यतरत्वेन तर्कस्य वर्णनमिति तत्राह—

कृत्वा विकल्पं यत्तर्कदूषणं विहितं पुरा ॥ ४६ ॥

तर्कस्य ^३ स्मृतित्वाङ्गीकारेण तदूषयति—

तदप्यसङ्गतं तर्कः स्मृतिरित्युच्यते यतः ।

ननुक्रमेव तर्कस्य स्मृतिरपि तन्मेषस्वापूर्वत्वविरोध इति तत्राह—

नापूर्वत्वविरोधोऽपि प्राग्भवानुभवोद्भवात् ॥ ४७ ॥

संस्काराज्जायते बुद्धिस्तादृशीत्यवधारणात् ।

पूर्वजन्मसंभविष्योऽनुभवात्संस्कारो जायते । संस्काराच्च परामर्शात्मिका बुद्धि-
र्जायते । तया च परामृष्टं स्थायिकार्यं लिङ्गादिभिरभिधीयत इति नापूर्वत्वविरोधः
इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु पूर्वस्मिन्नपि जन्मन्यनुभवगोचरत्वेनापूर्वत्वविरोधोऽस्त्येवेत्यब्रूह—

प्राग्भवे वेदवाक्यानुभवोत्था वासना स्थिरा ॥ ४८ ॥

पुनस्तच्छ्रवणेनासाबुद्ध्यद्वा जनयेत्स्मृतिम् ।

पूर्वस्मिन्नपि जन्मनि यदि प्रत्यक्षाद्यनुभवगोचरत्वं स्यात् तदाऽपूर्वत्वविरोधः
स्यादेव । अत्र तु वेदवाक्यादेवापूर्वावभवो जातः संस्कारं जनयति । ■ च संस्का-
रोऽस्मिन् जन्मनि वेदवाक्यश्रवणेन समुद्बुद्धः स्मृतिं जनयतीति नापूर्वत्वविरोध इति
भावः ॥ ४८ ॥

न चैतददृष्टचरम् । अन्धत्रापि दृष्ट्यादित्याह—

बालस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तेर्गतिरीदृशी ॥ ४९ ॥

लोके वेदेऽपि च तथा वासनातः स्मृतेर्जनिः ।

स्मृत्याऽपूर्वं परामृष्टं लिङ्गादीनि पदान्यपि ॥ ५० ॥

वदन्तीति कुतस्तेषां स्यादव्युत्पत्त्यनपेक्षता ।

जातमात्रस्य शिक्षोर्मातुः स्तन्यपानादौ कथं प्रवृत्तिरित्यत्र प्राग्भवीयवासना-
वशादिति वक्तव्यम् । एवमेवात्रापि प्राग्भवीयवेदवाक्यानुभवसमुत्पन्नवासना-
बलात्स्मृत्यारूढमपूर्वं लिङ्गादिपदान्यभिदधतीति ■ तेषां व्युत्पत्त्यनपेक्षत्व-
मित्यर्थः ॥ ४९-५० ॥

एवं तर्को नाम स्मृतिरित्युक्तम् । 'सम्प्रति प्रमाणरूपतायामपि न दोष
इत्याह—

यद्वा प्रमाणं तर्कोऽस्तु स्थाय्यस्तीत्येवमाकृतिः ॥ ५१ ॥

परामर्शात्मिका साऽपि विदुश्च नान्यमेयता ।

व्युत्पत्तावुपयुक्तेन प्रमाणेन हि मेयता ॥ ५२ ॥

अतो मानान्तरेण मेयत्वेनापि न विरुध्यते ।

१ मानात्मकेन तर्केण स्मृतिरूपेण वा पुनः ॥ ५३ ॥

परामृष्टं स्थायिकार्यं प्रवदन्ति लिङ्गादयः ।

१ विरोधोऽस्तीत्यब्रूह—अ. ■ स्थिता—क. ४ अवयवसमुद्बुद्धः—क. ५ भवतंसंस्कारस—क.

६ वासनालाभात्सृष्ट—क. ७ सापूर्वत्वेनापि—क. क. १ मानार्थेन—अ.

“स्वर्गकामो यजेते” इत्यत्र कालान्तरभाविस्वर्गसाधने किञ्चिदस्थाय्यस्तीति परामर्शो जायते । तेन च परासृष्टमपूर्वं लिङादयः प्रमापयन्ति । न चापूर्वत्वविरोधः । श्रुत्युत्पत्त्युपयुक्तमानव्यतिरिक्तमानमेतत्त्वमपूर्वत्वमिति निर्वचनात् । तथा च तर्कः प्रमाणरूपो वाऽस्तु स्मृतिरूपो वा । सर्वथा तर्कात्मकपरामर्शोपस्थापितमपूर्वं लिङादयो बोधयन्तीति सुस्यमिति भावः ॥ ५१-५३ ॥

नन्वेकं सम्बिलस्रोऽपरं प्रच्यवत् इत्याह—

अहो नियोज्यसमभिव्याहाराद्यदि लिङ्पदम् ॥ ५४ ॥

॥ वदेदपूर्वं तर्कस्थ साधनत्वं न साध्यता ।

यत्वं च कृतिसाध्यत्वात्प्राधान्यं व्याहृतं तु यत् ॥ ५५ ॥

कृतिसाध्यं प्रधानं यदित्यत्रैतच्च हीयते ।

स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्सल्लक्षणभङ्गिन्याः क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्त्या स्थाव्यपूर्वस्य लिङादिषाध्यताऽङ्गीक्रियते । तथाचापूर्वस्य साधनत्वापत्त्या प्राधान्यं न स्यादिति भावः ॥ ५४-५५ ॥

इति चेदुच्यतेऽपूर्वफलसाधनता तु या ॥ ५६ ॥

स्वरूपोपस्थापने स्याद्व्याहारः परिकीर्त्यते ।

लिङादिषाध्यतायां तु नास्या व्याहार इष्यते ॥ ५७ ॥

कृतिसाध्यतयैवार्थं वदन्ति हि लिङादयः ।

अपूर्वं तावत्फलेनोपस्थाप्यते । न तु तथैव लिङादिभिरभिधीयते । अपि तु कृतिसाध्यतया प्राधान्येनैवाभिधीयते । तेन नियोज्याभिधायकस्वर्गकामपदसमभिव्याहारबलात्क्रियातिरिक्तस्थाव्यपूर्वस्य कृतिसाध्यतया प्राधान्येन लिङादिभिरभिधानाच्च कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ ५६-५७ ॥

अत्र प्राप्तावकाशः प्रत्यवतिष्ठते—

नन्वपूर्वं फलं चेति द्वयस्थात्र हि साध्यता ॥ ५८ ॥

साध्यद्वयपरत्वेन वाक्यभेदः प्रसज्यते ।

अयं भावः— यजेतेत्यत्रापूर्वं तावत्कृतिसाध्यत्वेनाभिधीयते प्रधानतया । स्वर्गकाम इत्यत्र च स्वर्गोऽपि काम्यत्वेन साध्यतयाऽभिधीयते । तथा च साध्यद्वयं विदधेदकं वाक्यं भिद्येत । ततश्च वाक्यभेदो दोषः । ‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यमेवस्तु नेष्यते’ इति न्यायादिति ॥ ५८ ॥

१ मानव्यतिरिक्त—च.

२ तदेव पूर्व—क.

३ ध्यतयाऽभिधीयते—क.

काम्यमान-

त्वेन—क. ग. ५ भेददोषः—ग. न.

तत्परिहरति—

उच्यते साध्यभावेऽपि फलं कामिषिशेषणम् ॥ ५९ ॥

अतोऽनुगुणसाध्यत्वाद्वाक्यभेदो न युज्यते ।

सत्यम्, अपूर्वस्वर्गात्मकसाध्यद्वयमत्र प्रतीयते । तथाऽपि स्वर्गात्मकस्य साध्यस्य नियोज्यविशेषणत्वेनैवाभिधानादपूर्वत्वप्रधानतया वाक्यार्थत्वेनाभिधानाभावात्साध्यत्वं वाक्यभेदावहं न भवति । वाक्यभेदो हि तत्र भवति, यत्र प्रधानतयैव साध्य-
द्वयं प्रतीयते । अत्र तु स्वर्गसाध्यत्वं अपूर्वसाध्यत्वं न विरुणद्धि । अनुगुणत्वात् ।
वाक्यभेदो हि श्रुतलिखितपदानां सम्भूयकारित्वं व्युत्पत्तिसिद्धमवसादयन् वाक्यस्या-
बोधकत्वमापादयन् दोषो भवति । अत्र तु साध्यस्वर्गविशिष्टनियोज्याश्रितधाराविषय-
कृतिसाध्यरूपार्थं बोधयत्वेकं वाक्यम् । अतो न दोष इति भावः ॥ ५९ ॥

प्रकारान्तरेणापि वाक्यभेदो नास्तीत्याह—

अपूर्वफलयोरेकलोलीभावेन साध्यता ॥ ६० ॥

यदि भिन्नं साध्यद्वयमेकस्मिन् वाक्ये स्यात्तदा वाक्यं निषेधतः । न च तथा,
अपूर्वफलयोरेकसाध्यत्वात् । अतो न दोष इत्यर्थः ॥ ६० ॥

यद्वाऽपूर्वमेव साध्यं फलपर्यन्तं विवर्धते । जातिरिव व्यक्तिपर्यन्तम् । इत्यनेन
मुख्यविबुद्धिरित्युच्यत इत्याह—

फलस्य साध्यता मुख्यविबुद्ध्या वा न दोषभाक् ।

सर्वथा ^२ वाक्यभेदो नास्त्येवेति भावः ॥

युक्तं चैतदित्याह—

अत एव नियोज्यस्य ^३ स्वसिद्धानुपकुर्वतः ॥ ६१ ॥

फलं यत्तदपूर्वं च स्वप्राधान्यं च ^४ नोज्झति ।

आत्मसिद्धानुपकुलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये ।

कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः ॥ (प्रकरण-वाक्यार्थः. खो. २७).

इति शालिकानाथेनोक्तत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

उक्तमर्थं लौकिकग्रहान्तकथनेन ^५ द्रवयति—

यथा हि गर्भदासाय स्वामी भृत्यादिदानतः ॥ ६२ ॥

उपकुर्वन्नपि स्वस्य प्राधान्यं न विमुञ्चति ।

^१ ध्वं-क. ^२ साध्यमे-क. ^३ प्रसिद्ध-क. ^४ नो-इति-क. ^५ प्रवयति-क. क.

यथा हि स्वामिनो गर्भदासाश्च भूतिदानादिनोपकुर्वतोऽपि न प्राधान्यपरि-
त्यागः, तद्वत्पूर्वस्यापि स्वस्तिज्ञावनुकूलध्यापाराध कामितियोज्याय स्वर्गादिकलं प्रय-
च्छतो न प्राधान्यपरित्याग इति भावः ॥ ६२ ॥

अत्रैकदेशिनां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—

केचिदाहुर्लिङ्गा कार्यसामान्यमभिधीयते ॥ ६३ ॥

ततश्च निर्विशेषस्य सामान्यस्याप्रतीतितः ।

क्रियारूपापूर्वरूपविशेषस्त्वभिधीयते ॥ ६४ ॥

ते खल्वेवं मन्यन्ते । लिङ्गादीनां तावत्कार्यसामान्यमर्थः । तथा च निर्विशेष-
सामान्यस्यापर्ववसानात्क्रियारूपापूर्वरूपविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥

तदेतद्दूषयति—

इत्यसङ्गतमेवैतत्प्रागुक्तेनैव वर्त्मना ।

कार्यस्वरूपमेवानुगतं यल्लोकवेद्ययोः ॥ ६५ ॥

पूर्वोक्तमार्गेण कर्तृस्वरूपस्यैव लोकवेद्योरनुवृत्तत्वाच्च सामान्याभिधायकत्वं
वक्ष्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

किं चाख्यातानां व्यक्तिवाचकत्वस्यैवावधृतत्वाच्च सामान्याभिधायकत्वं युक्त-
मित्याहुः—

न च सामान्यवाचित्वं लिङ्गादेर्व्यक्तिवाचिनः ।

एकदेश्यन्तरमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—

अत्र केचन मन्यन्ते लोकव्युत्पत्तिवर्त्मना ॥ ६६ ॥

कार्यत्वेन क्रियैवाभिधीयतां फलहेतुता ।

तस्या एवास्तु यदि सा क्षणिकाया न विद्यते ॥ ६७ ॥

तदा तदुपपत्त्यर्थमपूर्वं कल्प्यतामिति ।

लोके दृश्यव्यवहारबलाद्विङ्गादीनां क्रियाकार्य एव व्युत्पत्तिदर्शनात्तदेवात्र कार्यत्वे-
नाभिधीयते । फलसाधनत्वं च ^२तत्रैवास्तु । न च क्षणभङ्गिन्याः क्रियायाः कालान्तर-
भाविकलसाधनत्वमनुपपन्नम् । क्रियाफलयोर्मध्येऽपूर्वकल्पने सति तदुपपत्तिरित्येक-
देशिनो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ६६-६७ ॥

अपूर्वकल्पनमपि क्रियास्थायित्वकल्पनत्ववन्मोक्षम्याश्रयप्रसक्तत्वाद्युक्तमिति परि-
हरति—

तन्नोपपद्यतेऽन्वोम्यसंश्रयः स्यात्तदा यतः ॥ ६८ ॥

अन्वोम्याश्रयमेव प्रतिपादयति—

तथा हि क्षणभङ्गिन्याः क्रियायाः फलहेतुता ।

युज्यते कथमित्युक्तेऽपूर्वकल्पनयेत्यपि ॥ ६९ ॥

वाक्यं तु कल्पनामूलं फलहेतुतया श्रुतेः ।

अतो न तन्मतं,

अपूर्वकल्पनेन क्रियायाः फलसाधनत्वं, फलसाधनत्वे चापूर्वकल्पनमित्य-
न्वोम्याश्रय इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सर्वथा क्रियाया एव फलसाधनत्वं वक्तव्यम् । तदा 'धर्मिकल्पनात्ते श्रं-
धर्मकल्पने' ति न्यायात्क्रियायाः स्थायित्वमेव धर्ममात्रं स्याच्च त्वपूर्वं धामीत्याह—

किं च धर्मिणः कल्पनाद्वरम् ॥ ७० ॥

धर्मस्य कल्पनमिति कल्प्येत स्थायिता तदा ।

अनु तर्हि क्रियायाः फलसाधनमात्रोपपत्त्यर्थं स्थायित्वेव कल्प्यतामित्याशङ्कमानं
प्रस्थाह—

न साऽपि युज्यते शोषादिति पूर्वं समीरितम् ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षविरोधाद्यनेकदोषबुद्धतया स्थायित्वकल्पनमनुपपन्नमिति पूर्वमेव निरा-
कृतत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥

एवं चापूर्वकल्पनावाचोपुक्तिर्न युक्तिमतीत्युपसंहादति—

तस्माच्च युज्यतेऽपूर्वपरिकल्पनमाशयम् ॥ ७२ ॥

॥ इत्यहोबलदेवविरचितायां वाक्यार्थरत्नाताल्पप्रकाशिकायां

सुवर्णसूत्रिकायां क्रियास्थायित्वनिराकरणं

नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

१ श्रीरामो दक्षिणामूर्तिः कृष्णो वाऽर्जुनदेशिकः ।

इदि यस्य स्थितो वाचस्तस्य सन्ति सुधीप्रियाः ॥ १ ॥

एवं तावत्क्रियायाः स्थायित्वनिराकरणेनापूर्वस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वं प्रतिपादितम् । सम्प्रति यागस्य फलसाधनभावोपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनैव लक्ष्मीयसीति विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थस्तृतीयपरिच्छेद आरभ्यते ॥

अत्र भावनावाक्यार्थवादिनां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—

अत्र केचन वाक्यार्थं प्रवदन्तोऽर्थभावनाम् ।

अपूर्वकल्पनामेव मन्यन्ते हि लक्ष्मीयसीम् ॥ २ ॥

तैरप्यपूर्वं कल्प्यमित्यभिधानात्तन्मतोपन्यासः ॥ २ ॥

अयं तेषामपूर्वप्रक्रियेत्याशङ्क्य तेषां प्रतिपादनप्रक्रियासाह—

“स्वर्गकामो यजेतेति” गीयते भावनाद्वयम् ।

अभिधाभावना चार्थभावना च लिङ्गादिना ॥ ३ ॥

तच्च स्वभावतो भाव्यमुख्यव्रितयमिच्छति ।

इतिकर्तव्यता भाव्यं करणं चेति तत्तत्रयम् ॥ ४ ॥

अयमर्थः—लिङ्गादियुक्ताव्येषु द्वे भावने अवगम्येते । शब्दभावना अर्थभावना चेति । तयोश्च प्रत्येकं भाव्यकरणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽस्ति । अत्रात्रयावऽल्लिङ्गस्वभाव-स्वादिति ॥ ३-४ ॥

अयं तर्हि द्वयोर्भावनयोरंशत्रयनिरूपणमित्याशङ्क्याभिधाभावनयास्तावदादौ व्रितयमपि दर्शयति—

२ तत्राभिधाभावनाया भाव्या स्यादर्थभावना ।

करणं लिङ्गं चार्थवादा इतिकर्तव्यता मताः ॥ ५ ॥

१ अवं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते.

२ अत्राभिधा—क.

शब्दभावनायाः पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना भाव्या । ^१ लिङादिपदं तदर्थयो-
र्भाव्यवाचकसम्बन्धो वा योग्यतया करणम् । योग्यत्वादेवार्थवादिनी स्तुतिरितिकर्तृव्ये-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

अर्थभावनाया अपि त्रितयमभिधीयत इत्याह—

वाच्यं तु करणार्थभावनाया अपि त्रयम् ।

किं तत्त्वमिति शङ्कयाह—

अत्र श्रुत्या समपदोपादानात्मत[त्त्विक]या यजेः ॥ ६ ॥

भाव्यत्वमवगम्येत भावनां प्रति यद्यपि ।

तथाप्यपुरुषार्थत्वाद्यागस्य न हि भाव्यता ॥ ७ ॥

किं तु स्वर्गस्य भाव्यत्वं पुरुषार्थत्वहेतुना ।

पदान्तरोपात्तस्यापि योग्यत्वादवगम्यते ॥ ८ ॥

अर्थभावनायास्तु “स्वर्गकामो यजेते” अत्र स्वर्गस्यैव पुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वम् ।
यद्यपि यजेतेति समानो[नपदो]पादानलक्षणया श्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमवगम्यते ।
तथाऽपि यागस्य हेतात्मकत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात्तत्परित्यज्य पदान्तरोपात्तस्यापि
स्वर्गस्य पुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वमवगम्यमङ्गीकरणीयम् । औतान्वयाभावेऽपि वाक्यान्वयस्यापि
मुख्यत्वादित्यर्थः ॥ ६-८ ॥

अस्तु स्वर्गस्य भाव्यत्वम् । कस्य तर्हि करणत्वमित्यत्राह—

सिद्धे स्वर्गस्य भाव्यत्वे प्रकृत्यर्थतया यजेः ।

करणत्वं च योग्यत्वादुपपन्नं तथा सति ॥ ९ ॥

क्षणिकत्वेऽपि यागस्यापूर्वकल्पनयाऽन्तरा ।

उत्तमकारेण ^२ स्वर्गस्य भाव्यतयाऽन्वये सति प्रकृत्यर्थस्य योग्यत्वात्करणत्व-
मवति । न च क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभाषिकलं प्रति करणत्वानुपपत्तिः ।
अप्येऽपूर्वकल्पनया तदुपपत्तेः । यागस्य करणत्वेनान्वये सति ^३ प्रयाजादीनीतिकर्तृभ्यस्तत्त्वं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थभावनाया अत्र त्रयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं च निरुक्तो यागस्यापूर्वसाधनतया करणत्वे ‘यानेन स्वर्गं भावयेदि’ति तन्मते
वाक्यार्थः संपद्यत इत्याह—

यानेन भावयेत्स्वर्गमिति वाक्यार्थ इध्यते ॥ १० ॥

^१ लिङादिपदतदर्थ-घ. ^२ स्वर्गे भाव्यत्वान्विते सति-घ. ^३ प्राच्योदीच्यादी-क. ख. घ.

यत् भावनावाक्यार्थत्वादिना यागस्य करणत्वनिर्वाहायापूर्वकस्यामेव लघुतरां
सक्तिरन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेतत्परिहरति—

इत्येतन्न मतं युक्तं न यागः करणं फले ।

योग्यत्वे सति युज्येत यथा वह्निर्निषेचने ॥ ११ ॥

सत्यम्, एषा प्रक्रिया तदैव संपद्येत, यदा यागस्य करणत्वं वाक्यतोऽवगम्येत । न
चेत्तदस्ति । अयोग्यतया यागकरणत्वस्य शब्देनैवानभिधानात् । यथा हि वह्नेः सेकसाधन-
त्वमयोग्यत्वेन शब्दो नाभिधत्ते, तथैव कालान्तरभाविफलं प्रति क्षणभङ्गिनो यागस्य
करणत्वं शब्दो नाभिधत्ते । ततो न तन्मूलमपूर्वकत्वेन युक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्योक्तमर्थभावनाया भाष्याकाङ्क्षायां स्वर्गस्य भाष्यत्वेभाव्यत्वं इति तदपि
नास्तीत्याह—

लिङादियुक्तवाक्येषु भावना न ह्यपेक्षते ।

भाव्यान्तरमपूर्वस्य लिङ्पदेनाभिधानतः ॥ १२ ॥

अपूर्वस्य ^१ लिङादिनाऽभिहितत्वात्तेनैव भावनाया भाष्याकाङ्क्षापरिपूर्णात्
स्वर्गादिभाव्यान्तराकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु लिङ्पदमपूर्वाभिधानमात्रेण चरितार्थं भवन्मते न भावनामभिधत्ते । तथा
च कस्य भावनाया भाष्याकाङ्क्षापरिपूर्णाभित्यत्राह—

प्रधानभूतापूर्वोपसर्जनीभावतो लिङा ।

अभिधीयत एवार्थभावनेति समीरितम् ॥ १३ ॥

सत्यम्, अपूर्वाभिधावित्वेऽपि लिङादिनोपसर्जनत्वेन भावनाभिधायमपि नानुप-
पन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु लिङादिना प्रधानापूर्वोपसर्जनत्वादिनाऽर्थभावनाभिधानं गुरुत्वेन कापि
न प्रसिद्धमित्यत्राह—

कृतिसाध्यतयाऽपूर्वस्याभिधानालिङादिभिः ।

अपूर्वं भाष्यमेवार्थभावनाया न चेत्तरत् ॥ १४ ॥

अपूर्वं साधकृतिसाध्यतया लिङादिभिरभिधीयते । कृतिश्च पुरुषप्रत्ययः । स एवार्थ-
भावनाशब्देनाभिधीयते । अतोऽत्र कृतिसाध्यत्वेनापूर्वस्याभिधानात्कृत्यपरपर्यायार्थभाव-
नाया अप्यपूर्वमेव भाव्यं, नान्यदिति भाव्यान्तराकाङ्क्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

भावनं प्रति स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावादेव यागस्यापि स्वर्गकरणत्वेनान्वयो नास्ती-
त्याह—

अतो न करणत्वेन यागस्यान्वय इष्यते ।

यदि यागस्य करणत्वेन नान्वयः कथं तर्हि प्रकृत्यर्थभूतस्य यागस्य भावनान्वय
इत्यत्राह—

किं त्वस्य विषयत्वेन कृतिं प्रति समीरितः ॥ १५ ॥

नन्वाकाङ्क्षानुसारेण यागस्य करणत्वेनैवान्वये युक्तं कथं तर्हिहाय विषयत्वमभिधी-
यत इत्यत्राह—

कृतिसाध्यतयाऽपूर्वं प्रतीते सति सा कृतिः ।

अवेतिविषयेत्यादावाकाङ्क्षा विषयं प्रति ॥ १६ ॥

तदा कृतिमवच्छिन्दन्यागो विषय इष्यते ।

सा कृतिर्यागविषयेत्येवं विषयतान्वयः ॥ १७ ॥

इदमत्राभिप्रेतम्—यागस्याऽऽदौ तावच्छब्दतः करणत्वं न प्रतीयते । अपि स्वाका-
ङ्क्षानुसारिणैव पदानामन्वयो भवति । आकाङ्क्षा च लिङ्प्रत्ययार्थभूतेऽपूर्वे कृतिसाध्यतया
प्रतिपक्षे सति किंविषयकृतिसाध्यमिति कृतिस्वरूपनिरूपणार्थमेवादौ जायते । न तु कथ-
मिति प्रकाराकाङ्क्षा । अज्ञाते स्वरूपे प्रकारस्यानाकाङ्क्षितत्वात् । जातयां च
तयाऽऽकाङ्क्षायां प्रकृत्यर्थभूतो याग एव यागविषयकृतिसाध्यमिति कृतिस्वरूपमवच्छि-
न्दन् विषयत्वेनान्वेति । प्रथमं शाब्दो विषयत्वेनान्वयः । विषयत्वं विशेषणत्व-
मवच्छेदकत्वमिति पर्यायः । तदुक्तमाचार्यैः—“विषयिणं विधिष्वन्ति अनुब्रूयन्ति
स्वरूपतो निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्” (सहस्रतत्त्वकौमुदी श्लो. ५) इति । एवं
कृतिस्वरूपनिरूपणाकाङ्क्षायां यागः कृतिरपूर्वमिति क्रमेणान्वयः । एवात्रभाव्यस्थाप-
नस्य कथं कृतिसाध्यत्वमित्याकाङ्क्षायां यागद्वारेणेत्यवष्टमानं कृत्यपूर्वसंसर्गं मध्ये स्थित्वा

घटयन्त्यागो घटकरत्वेनाभवेतीति कृतिरसाध्ययागसाध्यतया कृतिर्यागोऽपूर्वमिति क्रमेणा-
न्वयः । इत्थमवच्छेदकस्वरूपं विषयत्वमेव घटकरत्वं नत्वमिति भयनाथमिश्रैः शब्दास्त-
रनये—

कृतितत्त्वाध्यसध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः ।

कार्ये संघटित^१ताकारे कारणत्वेन सम्मतः ॥ (नवविभेकः अ. २ पा. २ अवि. १)
इत्युक्तम् । एतच्च सर्वं पूर्वतरनिबन्धनेषु शब्दान्तरनये लिप्तासूत्रे च निपुण-
तरमुपपादितम् । शालिकानानयेन प्रकरणपत्रिकायाम् — “विषयत्वेनान्वितस्य करणत्वे-
नान्वयइति न यागस्यादौ करणत्वेनान्वय” इत्यभिहित^२मिति नादौ करणत्वमा-
काङ्क्षितमिति ॥ १६-१७ ॥

ननु यागस्यादौ यदि करणत्वेन नान्वयः कथं तर्हि कामाधिकारे करणीभूतस्य
यागस्य विषयत्वेन नित्यकाम्यदैवम्यप्युत्पादनमित्यत्राह—

न शाब्दं करणत्वं तु किं त्पादानमानतः ।

सत्यम्, यागस्यादौ करणत्वमस्ति । तत्तु न शब्दतः प्रतिपन्नम् । आकाङ्क्षा-
भावादयोरन्यत्वाच्च । किं त्पादानप्रमाणात् । उपादानं नाम विध्याक्षेपः । तथा हि—
लिङ्गादिभिरभिहितो नियोगो देन विना न पर्यवस्यति तदाक्षिपतीत्यभिधा-
नाभिधेयानुपपत्तिबलायातकल्पनात्मकमुपादानम् । तच्च अभिहितार्थानुपपत्तिबलायात-
कल्पनारूपमुत्पत्तिरूपव्यतिरिक्तमिति चतुर्थे निरूपितम् । तथा च यागस्य फलकरण-
त्वमन्तरेणामिधानाभिधेययोरपर्यवसानाख्योगाक्षेपरूपोपादानमेव यागस्य फलकरणत्वं
कल्पयतीत्युपादानिकमेव करणत्वम् । न शाब्दमित्यर्थः ॥

ननु यागस्य फलं प्रति करणत्वमात्रे नियोगस्याभिधेयस्य काऽनुपपत्तिः । कथं
वा तद्वलात्करणत्वपरिकल्पनमित्यत्राह—

स्वर्गकामस्य हि कृतिर्व्याप्नोति स्वर्गसाधनम् ॥ १८ ॥

न च स्वर्गसाधनस्य तत्कृतिव्याप्यता भवेत् ।

अतोऽत्र करणत्वेन प्रतिसन्धीयते यजिः ॥ १९ ॥

इत्युपादानतस्तस्य करणत्वं न शब्दतः ।

अतो न करणत्वेन यागस्य प्रथमान्वयः ॥ २० ॥

इदमत्राभिप्रेतम्—स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्ता हि स्वर्गकामकृतिः स्वर्गसाधनमेव
व्याप्नोति । स्वर्गं प्रत्यसाधनस्य स्वर्गार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमनुपपन्नमिति स्वर्गं प्रति

^१ ताकाले-क. ^२ मित्यादौ करणत्वमनाकाङ्क्षि-क. ^३ तदाक्षेप इत्यभिधाना-क. ख.

^४ ति-रूपमुत्पत्तिरूपव्यति-क. ^५ यानुपपत्ति-घ. ^६ त्वविकल्पन-क.

करणत्वेन । नियोगो यागमनुसन्धते । करणत्वेनानभिसंहितस्य च स्वर्गकामकृति-
भ्यामप्यस्वरूपविषयत्वाभावात् । विषयत्वाभावे च नियोगस्य विषयनिरूपितकृतिसा^२ध्य-
त्वेनाभिधानमनुपपन्नमिति ^३ विध्याक्षेपबलादेव यागस्य फलकरणत्वमभिसन्धीयते । तेन
च फलं प्रति करणत्वेनाभिसंहितस्यैव यागस्या^४पूर्वकृतिं प्रति विषयत्वेनाभिसन्धीयमानस्य-
वैषम्यमपि सिद्धम् । तथा हि—^५ कामाधिकारे करणांशे फलरागाध्वकृतिः । अन्नेषु
विधिवशादित्येषु फलाभावात्साक्षे प्रधाने विधितः प्रवृत्तिः । करणत्वं हि आनुपकृतस्य
भवतीति भवितव्यमितिकर्तव्यतया । सा च कृत्स्नाङ्गैरेवेति सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव
काम्ये कर्मण्यधिकारः । नित्ये विधिर्ययाकथंविदुपसंहृतयेतिकर्तव्यतया स्वसिद्धिमङ्गीक-
रोतीति सर्वाङ्गोपसंहाराशक्तस्याप्यधिकारः । अत एव श्येनाग्नीधोमीयवैषम्यमपि ।
'श्येनेनाभिचरन् यजेते' सत्र प्रधानस्य श्येनयागस्य फलरागाधीनप्रवृत्तिगोचरत्वात् ।
तत्र च पुरुषार्थहिंसागोचरस्य 'न हिंसास्सर्वा भूतनी' ति निषेधस्यानुपवेशः । 'अग्नी-
धोमीयं पशुमालभेते' सत्र तु पशुयागस्य विध्यधीनप्रवृत्तिगोचरतया फलरागाधीनप्रवृ-
त्त्यविषयत्वात्तत्र पुरुषार्थहिंसानिषेधस्य नानुपवेशः । एवमौपादात्मिकं फलकरणत्वमव-
लम्ब्यैव ^६ नित्यकाम्यवैषम्यं श्येनाग्नीधोमीयवैषम्यं च ^७ लिप्सासूत्रे सर्वशक्तिनये च
निपुणतरभ्रुपपादितम् । तेनोपादानप्रमाणगम्यमेव फलकरणत्वं यागस्य, न शाब्दमिति
भावनावाक्यार्थत्ववादिमतानुसारेणपि करणत्वं न शाब्दबो^८धाहमिति ॥ १८-२० ॥

उत्तेन प्रकारेण करण^{११}त्वस्वैवानाम्दत्वाच्चदुपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनावाचोपुक्तिर^{१२}पि
रिक्तेति न युक्तिमतीत्युपसंहरति—

तस्मान्न यागकरणभावनिर्वाहसिद्धये ।

अपूर्वं कल्पयिष्याम इति वाक्यस्य रिक्तता ॥ २१ ॥

इदानीमाग्नेयादिप्रतिबन्धाऽपूर्वादिमतमुत्थापयति—

तत्राग्नेयादिषड्भागाप्रतिबन्धा परे स्थिताः ।

समर्थयन्तेऽपूर्वस्य कल्पनामेव यादिनः ॥ २२ ॥

“दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते” ति श्रुतम् । तत्र “माग्नेयोऽष्टाक-
पाक्षोऽमावास्यायाम्, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्”मिति दशैत्र्यं

१ नियोगो वा-अ. २ भ्रूत्वेनानभि-क. क. ३ विद्यापेक्षन-ख. ग. ४ मिषीयते-क.

५ पूर्वकृतिविषयत्वेन-अ. ६ कामनाधिकारे-क. ख. ७ रेवेति-क. ८ नित्यकाम्यश्येना-अ.

९ शीत्सासूत्रे-क. १० भावहमिति-अ. ११ त्वस्य शाब्द-अ. १२ पि न युक्तिमती-अ.

श्रुतम् । “ आग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्, उपांशुयाजमन्तरा यज-
ती ”ति पूर्णमासत्रयम् । तत्रोत्पत्तिवाक्यस्थलिरूपदानि दर्शपूर्णमासधिकारसन्निधिसमा-
ज्जातानि परमापूर्वानुवादतत्काकुण्ठितशक्तिकानि द्वागपूर्वान्तराणि न बोधयन्ति ।
किंत्वाग्नेयादीनां षण्णां यागानामसहभुवां सम्भूयोपकारसङ्गीचीनानां परमापूर्वोत्पा-
दनार्थमवान्तरव्यापारत्वेनोत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्त इति चतुर्थे स्थितम् । तथा च
यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वकल्पनमिदं तद्वदेव क्षणिकस्य यागस्य
कालान्तरभाविस्वर्गसाधनभावोपपत्त्यर्थमपूर्व कल्प्यमित्यपरे वादिनोऽपूर्वकल्पनमेव
समर्थयन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

समर्थनप्रकारमेव दर्शयति—

यदि साधनता न स्यात्क्षणिक^१त्वाविशेषतः ।

आग्नेयादेरपि तदा नापूर्वं प्रति सा भवेत् ॥ २३ ॥

क्षणिकत्वेन यागस्य कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तावाग्नेयादीनां षण्णामपि
यागानां दर्शपूर्णमासधिकारवाक्यबलाद्वागतमपूर्वसाधनत्वमपि नोपपद्यते । क्षणिकत्वा-
विशेषादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अत्र रादान्ती स्वाभिप्रायमाविष्कुर्वन्नापाकृते—

अथोच्यते दर्शपूर्णमासवाक्यस्थलिरूपदम् ।

कृतिसाध्यतयाऽपूर्वं यदि वाऽभिदधाति च ॥ २४ ॥

तत्राग्नेयादियागानां घटकत्वं कृतिं प्रति ।

साक्षाच्च कृतिसाध्यत्वमभाव्यस्थ न विद्यते ॥ २५ ॥

तदाग्नेयादियागानां साधनत्वोपपत्तये ।

० मध्ये^२स्वव्यापारतयाऽपूर्वाणां कल्पनेष्यते ॥ २६ ॥

“ दर्शपूर्णमासार्थां स्वर्गकामो यजेते ” इति श्रुतेरुल्लिख्यं तत्रावधिषयनि-
बोध्यतत्कृतित्वेन कृतिसाध्यमपूर्वमभिधत्ते । तत्र सन्निधिसमाज्ञाताम्याग्नेयादिवाक्यानि
परमापूर्वस्याभाव्यस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वानुपपत्तेः कृतिसाध्याग्नेयादियागसाध्यत्वमुप-
स्थापयन्ति । तथाऽपि यागानां परमापूर्वसाधनत्वमनुपपन्नम् । क्षणिकत्वेन सर्वेषां सह-
भावानुपपत्तेः प्राच्योदी^३च्यत्कृतिसमूहमावाक । अतस्तत्साधनभावोपपत्त्यर्थ^४मवान्तर-
व्यापारत्वेनोत्पत्त्यपूर्वाणि परिकल्प्यान्त इत्यर्थः ॥ २४-२६ ॥

१ त्वाचर्जैः परे-स. २ त्वाचर्चे-क. ३ सादि वाक्य-क. ४ पथे-ग.
५ उच्यते-क. ६ मध्यव्यापारतया-क. ७ स्वव्यापारतया-क. ८ अयमर्थ-स. ९ मपूर्वा-
वान्तरत्वेन-क. स.

एतद्भूतकप्रत्ययेनाह—

१ अतश्चोत्पत्त्यपूर्वाणां व्यापारत्वेन कल्पनात् ।

तत्राग्नेयादियागानां साधनत्वं न हीयेत ॥ २७ ॥

यत् एतमुत्पत्त्यपूर्वाणि व्यापारत्वेन परिकल्प्यन्तेऽतस्तद्द्वारा यागानामग्नेयादीनां साधनत्वं यदि निर्वहेत्, तर्हि यागस्यापि क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तावपूर्वकल्पनेन साधनत्वं निर्वहेदपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतां प्रतिबन्दीमनुय दूषयति—

इत्येवं प्रतिबन्ध्या यत्प्रत्यवस्थानमीरितम् ।

नैतत्संगच्छतेऽपूर्वं यदि २ कल्पयेत् तर्ह्यपि ॥ २८ ॥

तस्यैव साधनत्वं स्याद्भूतिः पूर्वक्षणे यतः ।

अपूर्वकल्पने तस्यैव पूर्वक्षणवर्तित्वेन ३ साधनत्वापत्त्या यागस्य साधनत्वं न भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु पूर्वक्षणवर्तित्वमात्रेण कथमपूर्वस्यैव साधनत्वं, न यागस्येत्यत्राह—

यस्य पूर्वक्षणे वृत्तिर्नियता परिहृयते ॥ २९ ॥

यस्मादनन्यथासिद्धं तस्य तत्कारणं भवेत् ।

‘अन्यथासिद्धनियतपूर्वक्षणवर्ति कारणमि’ति कारणलक्षणस्योक्त्यादपूर्वस्य तादृशालक्षणोपेतत्वात्तदेव कारणं भवेत् । न तु यागः । नियतपूर्वक्षणवर्तित्वाभावादित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु भवन्मते वा कथमाग्नेयादीनां साधनत्वम् । उत्पत्त्यपूर्वव्यवहितत्वेन पूर्वक्षणवर्तित्वाभावादित्यत्राह —

अयं उत्पत्त्यपूर्वाणामेव पूर्वक्षणे स्थितेः ॥ ३० ॥

नियोगसाधनत्वं च भ्रमः किं तत्र हीयेत ।

तत्रापि नियतपूर्वक्षणवर्तिकेनोत्पत्त्यपूर्वाणामेव परमापूर्वसाधनत्वेऽपि न दोषः । अयं तु विशेषः—‘नाप्यापृतं करणं भवती’ति न्यायेनाग्नेयादीनामपूर्वकरणत्वनिर्वाहस्य व्यापारत्वेनोत्पत्त्यपूर्वकल्पनेऽपि “स्वाङ्गमव्यवधायक”मिति न्यायेनापूर्वाण्याग्नेयादीनां ४ करणत्वं न विरुध्यते । अत्र तु यागस्य तावत् कालान्तरभाविफल-

१ एतद्भूत-क. स्व. २ विवेक-घ. ३ साधनत्वोपपत्त्यर्थ-ङ. ४ साधनत्वोपपत्त्यर्थ-ङ.

५ वृत्तित्वा-झ. ६ साधनत्वं-झ. ७ भावित्वं-झ.

साधनत्वं क्षणिकस्यायोऽयमित्यपूर्वं स्वयंभागात्थापि फलसाधनतां स्वयमेव भजते ।
नियतपूर्वक्षणवर्तित्वाद् । न तु ^२यगस्थ फलसाधनतां स्रहते । अङ्गत्वाभावेनान्यवधा-
यकत्वाभावादिति भावः ॥ ३० ॥

आग्नेयादियागानां नियोगसाधनतानिर्वाह्य कस्मिन्नामासुत्पत्त्यपूर्वाणामवगमकं
किमिति विकल्पयति—

३ अत्राधिकारवाक्या^१त्किमुताग्नेयादिवाक्यतः ॥ ३१ ॥

बोधोत्पत्त्यपूर्वाणां न तावद्युज्येतऽग्निमः ।

अत्र श्लोके पदत्रयेण विकल्पप्रदर्शनम् । तुरीयपादेनाधिकारवाक्यादवान्तर-
पूर्वाणाम् इति प्रथमपक्षप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

कृतो न युज्यत इत्याशङ्क्यावगमकपदाभावादित्याह—

पदमुत्पत्त्यपूर्वाणां बोधकं न हि विद्यते ॥ ३२ ॥

मन्थनेकपदकदम्बकात्मके कथमवान्तरापूर्वावगमकपदाभाव इत्याशङ्क्यार्थान्तर-
प्रकाशने स्वापुतस्य पदस्यार्थान्तरबोधकत्वानुपपत्तेरित्याह—

लिङ्गपदं यागविषयकृतिसाध्यार्थवाचकम् ।

स्वर्गकामपदं त्वत्र नियोज्यस्याभिधायकम् ॥ ३३ ॥

यद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्नाम कर्मणः ।

अतः प्रत्यायकपदाभावात्पक्षो न चादिमः ॥ ३४ ॥

यजेतैत्यत्र प्रत्ययस्य कृतिसाध्यापूर्वसमर्पकत्वेन प्रकृतेऽप्रापूर्वकृतिविषयसमर्प-
कत्वेन स्वर्गकामपदस्य कृत्याश्रयतया नियोज्यसमर्पकत्वेन दर्शपूर्णमासपदस्य कर्म-
नामतया तुरीयाभिभक्तेर्वापादानिक ^७फलसाधनत्वानुवादकत्वादुत्पत्त्यपूर्वप्रत्यायकमधि-
कारवाक्ये किमपि पदं नास्तीति प्रथमपक्षो नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥

द्वितीयं दूषयति—

न चाग्नेयादिवाक्यानां तत्प्रत्यायकता भवेत् ।

कृत इत्यत आह—

यतोऽधिकारवाक्यस्य समाम्नातानि सन्निधौ ॥ ३५ ॥

न चाग्नेयादिवाक्यानि पृथगर्थं वदन्त्यपि ।

^१ मवगम्यापि-घ.

^२ यागस्थ साधनतां-क.

^३ अवाधि-क. क.

^४ किमाग्नेयादिति-

वाक्यतः-क.

^५ मानवगम-घ.

^६ न स्वर्गकामपदस्य-क. क.

^७ कृ-क.

परमापूर्वानुवादशक्काकुण्ठितशक्तिकाः ॥ ३६ ॥

^१तस्माद्विज्ञादयोऽपूर्वं न पृथग्वोध्यन्ति हि ।

अधिकारसन्निधिपठितानामग्नेयादिवाक्यस्थलिकादीनां परमापूर्वानुवादशक्काकुण्ठितशक्तिकत्वेन द्वापपूर्वान्तरबोधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ ३५-३६ ॥

यथाग्नेयादिवाक्यस्थलिकादयोऽपूर्वाण्यवगमयन्तीत्यभिधीयते तदा सप्तमाद्यविरोधोऽपि स्यादिति युक्तग्रन्तरमाह—

सप्तमाद्यविरोधोऽपि सति चैवं प्रसज्यते ॥ ३७ ॥

ननु सप्तमाद्ये किमुक्तं, कथं वा तेन विरोध इत्याशङ्क्य तत्रत्यप्रमेयस्मरणपूर्वकविरोधे ^४स्फोरयति—

तन्नाम्निताभिधानार्थं ग्राहकग्रहणं स्मृतम् ।

तथाऽधिकारवाक्यस्थलिकूपदेन समीरितम् ॥ ३८ ॥

प्रतीयते प्रकरणी नियोग इतरत्तथा ।

पदार्थज्ञातं तस्योपसर्जनत्वेन ^५पठ्यते ॥ ३९ ॥

प्रयोजनं तथाऽपूर्वमितरसु ^६प्रयोजनि ।

खले कपोतवत्सर्वान् पदार्थान् स्वीयभावेन ॥ ४० ॥

गृह्णात्यादौ यथायोन्यद्वारा पश्चात्सद्वन्धयः ।

इत्येवं सप्तमाद्योक्तं,

सप्तमाद्य एवं चिन्तितम्—किं सर्ववेदविहिताः सर्वे ऋतुधर्माः सर्वत्र परिप्लवा भवन्ति, किं वा प्रतिप्रकरणं व्यवतिष्ठन्त इति । तत्र यदि सर्वत्र सर्वे धर्माः पारिप्लवा भवेदुक्तार्हि सर्वेषामपि कर्तॄणां व्यवस्थाऽभावेन ऋतुभेदे न स्यात् । सर्वधर्मानुष्ठानाकाङ्क्षतिप्रसङ्गः स्यात् । अतोऽधिकारवाक्यैः प्रत्येकं विषयनियोज्यसंघटितापूर्वाणामवबोधनादपूर्वणां च प्रत्येकं शागविषयकृतिसाध्यतयाऽवगतत्वाद्विषयस्य चाभिसंहितफलकरणत्वपूर्वकत्वादितिकर्तृन्यतासप्रीचीनस्य करणत्वात्प्रकरणपठितैरेवाङ्गैरितिकर्तृम्यताया अवगमात्प्रतिप्रकरणं धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति । तत्र च स्वाधिकारवाक्यगतलिकूपदेन प्रतीयमानमपूर्वं प्रकरणित्वेन प्रवर्तततया प्रतीयते । ^७तच्च प्रकरणग्राहकं, विनियोजकं, प्रयोजकं चेति त्रिविधम् । तत्र प्रकरणपठितान् पदार्थान् स्वीयभावेन गृह्णाद्व्यक्तं, द्वारकार्यं विनियुक्तान् विनियोजकं, अनुद्वापयत्ययोजकमित्येवमधिकारविधेरेव ग्राहकत्वं

^१ तथा लिकादयो—क. छ.

^२ प्रक्रियास्मरणपूर्वकं विरोध—क. छ.

^३ स्थापयति—क.

^४ पठ्यते—क. ख.

^५ तरसु—ग.

^६ प्रयोजने—क.

^७ ततश्च—ख.

विनियोजकत्वं प्रयोजकत्वं चैत्युक्तम् । तत्र चादौ सर्वेषामपि पदार्थानां प्रातिपदिक-
मात्राभिहितानाम^१पूर्वायत्वेनैवान्वयः । तदेवं चान्विताभिधानं ग्राहकग्रहणमिति
चोच्यते । तत्र चाधिकारविधेः प्राधान्येन प्रयोजनत्वम् । इतरपदार्थजातस्य तत्पसर्जनत्वेना-
पूर्वायत्वात्प्रयोजनत्वम् । स एव प्रयोजनप्रयोजनिभावं । अनेन चान्वयेन खले
कपोतन्याय उदाह्रियते—यथा हि गमने संसृप्तञ्च कपोतः खलेऽवशिष्टान् गृह्यन्
स्वीयत्वेनाभिमन्यमानः खले निपतति, तद्गृहपूर्वमपि प्रकरणपठितान् पदार्थान् स्वीय-
त्वेन गृह्णातीत्यादौ तिरस्कृतविभक्तिकप्रातिपदिकार्थानामेवान्वयः । पश्चात्तु विभक्ति-
पर्यालोचनया यथायोग्यद्वारा कार्यान्वय इत्येवं सप्तमाद्येऽभिहितमिति भावः ॥३८-४०॥
नन्वेवमस्तु नाम ग्राहकग्रहणापरनामधेयमन्विताभिधानं सप्तमाद्योक्तम् ।
अथमत्राऽऽश्रेयादिगल्लिङ्गादिभिरपूर्वान्तरबोधने तद्विरोध इत्याशङ्क्याह—

तथा सति लिङ्गादिभिः ॥ ४१ ॥

यद्याश्रेयादिवाक्य^२स्यैरपूर्वान्तरमुच्यते ।

तर्हि प्रयाजवाक्यैरप्यपूर्वान्तरबोधने ॥ ४२ ॥

प्रधानानां तदङ्गाङ्गिभावो न स्यात्परस्परम् ।

अधिकारसन्निधिसमाज्ञातानामाश्रेयादिवाक्यानां परमापूर्वानु^३बादशङ्काकुण्ठित-
शास्त्रीनामपूर्वान्तरबोधकत्वे प्रयाजादिवाक्यानामप्य^४पूर्वान्तरबोधकत्वेन सर्वेषामप्य-
पूर्वानुबन्धकर्मणां प्राधान्ये प्रधानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावभावेन प्रयोजनप्रयोजनि-
भावाप्यन्वयविरोधो भवेदिति भावः ॥ ४१-४२ ॥

तदेतदनुवादपुरस्सरं प्रतिक्षिपति—

चिरुच्यते तदा सप्तमाद्योक्तमिति चेन्न तत् ॥ ४३ ॥

पूर्वोक्तमनूय रूपयति —

उत्पत्त्यपूर्वगमकं नास्तीत्यभिहितं तु यत् ।

असङ्गतं तदाश्रेयादिवाक्यासत्प्रतीतितः ॥ ४४ ॥

तन्नूक्तमाश्रेयादिवाक्यानामपूर्वान्तरबोधकत्वे सप्तमाद्यविरोध इति तदपि
नास्तीत्याह—

सप्तमाद्यविरोधोऽपि सत्येवं न प्रसज्यते ।

१ पूर्वेण यदन्वयः—घ. २ स्थमपू—क. ह. ३ वादनकुण्ठित—क. ४ वादकुण्ठित—क.
५ पूर्वानुबन्धकत्वेन—क. ६ न्वयो न विरोधी भवतीति—क. ख. क.

कुत इत्यत्राह—

यद्यपि प्राग्लिङ्गादीनां शङ्काकुण्ठितशक्तिता ॥ ४५ ॥

पश्चादेवोत्पत्त्यपूर्ववाचकत्वं तु कल्प्यते ।

क्षणिकानां तु यागानां सह साधनता न हि ॥ ४६ ॥

प्राच्योदीच्याङ्गसम्भूतेरपि सत्ता न विद्यते ।

अत उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते साधनानि च ॥ ४७ ॥

नियोगं प्रति तान्येव भवन्तीति न दुष्यति ।

प्रथमं तावदाग्नेयादिवाक्यगतलिङ्गादीनां परमापूर्वातुवादशङ्काकुण्ठितशक्तित्वेना-
पूर्वान्तरबोधकत्वाभावेऽप्याग्नेयादीनां घण्टामपि यागानां क्षणिकत्वेन सह साधन-
भावानुपपत्तेः प्राच्योदीच्याङ्गसम्भूत्यभावाच्च कल्पितान्यवान्तरापूर्वाणि प्रति वाचकत्वं
पश्चादेवान्न परिकल्प्यते । एवं सति परमापूर्वसाधनत्वमाग्नेयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वाणामेव
भविष्यतीति न ससमाधिविरोध इत्यर्थः ॥ ४५—४७ ॥

नन्वेवं क्षणिकाया यागक्रियायाः कालान्तरभाविकलसाधनमाधोपपत्त्यर्थमपूर्व-
कल्पनं स्यादित्यत्राह—

न चाग्नेयादिष्वध्यागक्रियातोऽपूर्वकल्पनम् ॥ ४८ ॥

अपूर्वस्यैव तर्हि स्यात्साधनत्वं यजेर्न हि ।

कल्पितस्यैवापूर्वस्य नियतपूर्वक्षणवर्तित्वेन साधनताऽऽपत्त्या यागस्य ^१तदभावेन
साधनत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवमाग्नेयादिप्रतिबन्दीं निराकृत्य निगमयति—

प्रतिबन्दी ततश्चैवा साम्याभावाच्च युज्यते ॥ ४९ ॥

अतोऽत्र कल्पनाऽपूर्वस्योपपत्तिमती न हि ।

साम्ये सति प्रतिबन्दी जायते । अत्र दूतपत्त्यपूर्वाणामेवान्वयास्तिस्रनियतपूर्व-
क्षणवर्तित्वेन ^२साधनत्वम् । अभ्यवधानाच्च । तदुत्तरमापूर्वस्य साधनतया कल्पने यागस्य
तद्व्यवधानाच्च साधनत्वमिति सामान्याभावाच्च प्रतिबन्दी युज्यत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत्र लब्धावकाशोदयति—

ननु साधनता यागस्यादौ यदि न विद्यते ॥ ५० ॥

करणत्वं कथं तस्य पश्चाद्भा भवतीति चेत् ।

पूर्वं वागस्थ कालान्तरभाविकलं प्रति साधनत्वाभावे कथं तर्हि ^१करणभूतस्य वागस्य विषयत्वेनान्वयप्रतिपादनमिति साधनत्वकरणत्वयोरभेदं प्रतिपद्यमानस्यैत-
न्नोद्यमिति भावः ॥ ५० ॥

तदेतत्परिहरति—

जच्यते करणत्वं हि साधनत्वाद्भिन्नमिद्यते ॥ ५१ ॥

करणत्वसाधनत्वयोः परस्परं भिन्नत्वात्साधनत्वाभावेऽपि करणत्वं विद्यत इति न
चैतन्नोद्यमवतरतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

कुतो मेव इत्यब्राह्म—

तत्स्वरूपपरामर्शात्तथा हि श्रूयतामिवम् ।

^२कारकत्वेन सङ्गृहातं यत्कर्तृकरणादिकम् ॥ ५२ ॥

^३तत्क्रियाद्वारकतया सा च वृण्णां हि विद्यते ।

न करणत्वं ^४साधनत्वावान्तररूपम् । तत्तु क्रियाद्वारकम् । ‘क्रियां कुर्वन्नि कारक’
मिति तल्लक्षणम् । साधनत्वं तु कारणत्वावान्तरमेवाधकम् । तच्चानन्यथासिद्धनियतपूर्व-
क्षणवर्तित्वमित्यनयोर्भेदः । क्रियाद्वारकता च वृण्णामपि कारकाणां विद्यत-
इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदानीं षट्स्वपि कारकेषु क्रमेण क्रियाद्वारकतां दर्शयितुं वैदिकाम्येनोदाहरणान्यु-
पादये—

स्नाति तीर्थ इति तथा क्रियाद्वारा हि कर्तृता ॥ ५३ ॥

ग्रीहीणामपि कर्मत्वमवहन्तिक्रियाकृतम् ।

उद्गन्तिक्रियया स्फ्यस्य करणत्वमपि स्थितम् ॥ ५४ ॥

सम्प्रदानत्वमात्रेण भजते स्वर्णदानतः ।

अपादानत्वमग्रेऽथ तृणापचयनागतम् ॥ ५५ ॥

तथा आहवनीयादौ होमादाधारता स्थिता ।

“तीर्थे स्नाती” इत्यत्र यजमानस्य ^५यत्स्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वं तत्स्नानक्रियाद्वारा । तथा
“ग्रीहीणवहन्ती” इत्यत्र यत्कर्तृक्रिययेप्सितरामत्वरूपं कर्मत्वं तच्चावहननक्रियाद्वारकमेव ।
तथा “स्फ्येनोद्गन्ती” इत्यत्र स्फ्यस्य यत्साधकतमत्वं क्रियाप्रसिद्धौ प्रकृत्योपकारकत्व-

^१ कारणभूतस्य—क. क. ^२ त्वाद्भिन्ने—क. क. ^३ कारणत्वेन—क. क. ^४ यत्कि—क.

^५ कारणत्वावान्तरमेव रूपम्—क. ^६ मित्येवमन—क. ^७ कः स च—क. ^८ यत्स्नानकर्तृत्वं—क. क.

रूपं करणत्वं तदप्युद्धननक्रियाद्वारकमेव । तथा “ हिरण्यमाग्नेयाम ददाती ” इत्यत्र यत्करणभूतेन कर्मणा कर्त्रभिप्रायगोचरत्वमाग्नेयस्य सम्प्रदानत्वं तदपि हिरण्यदान-क्रियाद्वारकम् । तथैव “ अग्नेस्तृणान्यपदिनोती ” इत्यत्राग्नेर्यदवदित्वरूपमपदानत्वं तदपि तृणापचयनक्रियाद्वारकम् । तथैव “ आहवनीये जुहोती ” इत्यत्र यदाहवनीयस्य कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य धारणक्रियां प्रत्याधारत्वरूपमधिकरणत्वं तदपि होमक्रियाद्वारकमिति षण्णामपि कारकाणां क्रियाद्वारकमेव कारकत्वमित्यर्थः ॥ ५३-५५ ॥

न चैवं साधनत्वं क्रियाद्वारकमित्याह—

१ यस्य त्वनन्यथासिद्धा नियता प्राक्क्षणस्थितिः ॥ ५६ ॥

साधनत्वं तु तस्यास्ति ■ क्रियाद्वारकं तु तत् ।

कार्यात्पूर्वमनन्यथासिद्धनियतस्थितिमात्रेण साधनत्वं, न क्रियाद्वारकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं चात्र यागस्यापूर्वसाधनत्वाभावेऽपि फलोत्पादकक्रियाद्वारकं करणत्वं न दुष्टमित्याह—

प्राक्च यद्यपि यागस्य साधनत्वं न विद्यते ॥ ५७ ॥

तथाऽपि च क्रियाद्वारं करणत्वं न दुष्यति ।

ननु साधनत्वमप्युत्पादनक्रियाद्वारकमस्तीत्याक्षेपाः ॥ ५८ ॥ काङ्क्षानुसारेणान्वयो वक्तव्यः, न च साधनाकाङ्क्षा वाक्यार्थस्येत्याह—

आदौ हि विषयत्वेन यागस्यान्वय इष्यते ॥ ५८ ॥

कृतिः किंविषयेत्यादौ कृतिरूपनिरूपणे ।

आकाङ्क्षा जायते पूर्वं तदाकाङ्क्षानुसारतः ॥ ५९ ॥

सा कृतिर्यागविषयेत्येवं विषयता यजेः ।

प्रकारोऽपेक्ष्यते पश्चात्कथं कृत्या हि साध्यते ॥ ६० ॥

अपूर्वमित्यपेक्षायां यागद्वारेति तद्वृत्तिः ।

कृतिसाध्यमित्युक्ते किंविषयकृतिसाध्यमिति कृतिस्वरूपनिरूपणापेक्षा प्रथमं, न तु कथमिति प्रकारापेक्षा । ज्ञाते स्वरूपे प्रकारस्यापेक्षितत्वात् । तथा च यागविषय-कृतिसाध्यमिति प्रथमं यागस्य विषयत्वेनान्वयो न साधनत्वेन, अनपेक्षितत्वात् । अनन्तरं चाभाष्यस्यापूर्वस्य कथं कृतिसाध्यत्वमित्याकाङ्क्षायां यागद्वारेति यागस्य घटकत्वं, कृतिसाध्यत्वात् । अतो न कुत्रापि साधनत्वमपेक्षितमित्यर्थः ॥ ५८-६० ॥

ननु करणत्वस्य वा कथमपेक्षितत्वं, अन्वयानुप्रविष्टत्वादित्यत्राह—

ततो नियोज्यविषयघटिते बोधिते सति ॥ ६१ ॥

लिङ्गादिभिरपूर्वे तु विमर्शोऽयं प्रजायते ।

स्वर्गकामकृतिस्तावत्स्वर्गमुद्दिश्य वर्तते ॥ ६२ ॥

सा च साधयितुं स्वर्गं साक्षाच्छक्नोति नैव हि ।

अतश्च स्वर्गकरणं यागं व्याप्नोति तत्कृतिः ॥ ६३ ॥

तत्कृतिव्याप्यता न स्यात्करणत्वं न चेत्फले ।

अतः फलकृतिव्याप्तौ यागोऽयं करणं फले ॥ ६४ ॥

इत्युपादानतो यागकरणत्वं न शब्दतः ।

इति व्युत्पादितं लिप्तासूत्रे पूर्वमनीषिभिः ॥ ६५ ॥

अतो न दोषः करणभावे यागस्य विद्यते ।

सत्यम्, करणत्वमशब्दार्थतयाऽऽकाङ्क्षानुसारेणान्वयानुप्रविष्टं न भवति । अपि
■ विध्याशेषरूपोपादानतः प्राप्तमेव । तथा च विषयनियोज्यसंघटिताकारवाक्यस्य-
लिङ्गादिभिरभिहितो नियोगः स्वविषयावच्छिन्नकृत्याश्रयभूतनियोज्यकाम्यभूतस्वर्गार्थ-
प्रवृत्तकृतिव्याप्यस्वरूपं करणत्वं च नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ ६१-६५ ॥

एवमित्यता प्रबन्धेन प्रतिपादितमर्थं निष्कृष्य दर्शयति—

अतो नियोज्यसमभिव्याहारेण लिङ्गादिभिः ॥ ६६ ॥

वैदिकैरुच्यतेऽपूर्वं स्थायिकार्यमिति स्थितम् ।

स्थायिकार्यस्यैवात्र लिङ्गाद्यभिधेयत्वेनाङ्गीकारे लाघवमप्यस्तीत्याह—

इत्थं कार्यान्वयो लोकवेदयोः सम इष्यते ॥ ६७ ॥

यदि लोकवेदयोरकमेव कार्यं, कथं तर्हि वैदिककार्यस्य मानान्तरामेयत्व-

मित्यत्राह—

अस्य तु स्थायितामात्रं वेदादित्यत्र शालिका ।

मानान्तरामेयत्वं चेति शेषः ॥

तामेव शालिकामुदाहरति—

व्युत्पत्तिरपि कार्यार्थं व्यवहारानुसारिणी ॥ ६८ ॥

किन्तु निर्धारणमात्रं वेदवाक्यविमर्शजम् ।

अयमत्र शालिकार्यः—लिङादीनां कृतिसाध्यस्वकार्यं व्युत्पत्तिर्वृद्ध्याव-
हारानुसारेणैव । तस्तु कार्यं प्रमाणान्तरागोचरं स्थायि चेति वेदवाक्यविमर्शादेव
जायते । स्वर्गकामपदस्य नियोज्यत्वेनाभिधानादिति ॥ ६८ ॥

एवमुक्तीत्या २ कार्यान्वयः^२ स्याद्वृद्धत्वालोकाभिमतवृद्ध्यवहारानुसारित्वाद्वा ३
वेदाधिकरणानुग्रहाच्चावश्यं कार्यमेव लिङाद्यभिधेयत्वाऽङ्गीकर्तव्यमिदमुपसंहरति—

४ तस्मात्कार्यानवये दोषकला नैवास्ति काचन ॥ ६९ ॥

इति प्रवर्तकं लोकानुसारात्कार्यमिष्यताम् ।

ततश्च लोकवेदाधिकरणं चार्थवद्भवैत् ॥ ७० ॥

यद्यप्यपूर्वस्य कल्प्यत्वनिराकरणमेवैतत्परिच्छेदार्थः, तथाऽपि तस्यसङ्गादेवाव्य-
वधि किञ्चित्कृतोपयोगितया प्रतिपादितमिति मन्तव्यम् ॥ ६९-७० ॥

अथेदानीं सर्वेषामपि सिद्धब्रह्मपरत्वं प्रतिपादयतां वेदान्तिनां मतमुत्थाप-
यति—

तत्र वेदान्तवाक्यानां सिद्धे ब्रह्मणि मानताम् ।

इच्छन्त औपनिषदा लौकिकीं सिद्धसङ्गतिम् ॥ ७१ ॥

“पुत्रस्ते जात” इत्यादौ वदन्ति परिशेषतः ।

ते हि मन्यन्ते—यदि लोके वृद्ध्यावहारचशाव्युत्पत्तिलोः कार्य एव व्युत्पत्तिः,
तदा वैदिकवाक्यानामपि यथा कदाचन रीत्या कार्यपरतैव स्यात्, न चैवं, किन्तु
लोके व्युत्पत्तिलोः ‘पुत्रस्ते जात’ इत्यादौ पुत्रजन्मनि सिद्धेऽपि सङ्गतिग्रहोऽस्ति । अत-
स्तद्ब्रह्मवेदान्तवाक्यानां सिद्धब्रह्मपरत्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥ ७१ ॥

कुत्र तर्हि ‘पुत्रस्ते जात’ इति वाक्यं, येन लोके व्युत्पत्तिलोः सिद्धेऽपि सङ्गति-
ग्रह इत्याशङ्क्य व्युत्पादयितुं स्थलशुद्धिं तावदाह—

कचिद्देशे सुतोत्पत्तौ पदं सुतपदाङ्कितम् ॥ ७२ ॥

प्रेषयन्ति जना वार्ताद्वारेण जनकान्तिकम् ।

व्युत्पत्तिलोस्तत्र सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिरिति ते जगुः ॥ ७३ ॥

कस्मिंश्चिद्देशे पुत्रजननसमनन्तरं अलक्तकादिना पुत्रपदाङ्कितं पदं तत्स्थिने
कुमारजननसूचनार्थं केन चिद्वार्ताद्वारेण शशुरादयः प्रेषयन्ति । स च वार्ताद्वारस्तं पदं

१ वाक्यार्थे—ना. २ वाक्यान्व—ख. ग. ३ स्व दुः—ग. ४ साक्षात्का—क. ५ हरेण.

६ हरः—ग.

पृथीत्वा जनकान्याशं प्राप्य प्रातरस्मै पुत्रपदाङ्कितं पटं प्रदृश्य 'दिष्टया वर्धसे ! पुत्रस्ते जातः' इति वदति । तत्र वार्ताहारेण सहैवागतस्य व्युत्पत्तिस्तत्र सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिं वदन्तीत्यर्थः ॥ ७२-७३ ॥

एवंविचार्यद्योतकं पूर्वाचार्यवचनमुदाहरति—

दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तिस्तत्पदाङ्कितवाससा ।

वार्ताहारेण यातस्य परिशेषाद्विनिश्चितिः ॥ ७४ ॥

दृष्टा चैत्रसुतोत्पत्तिर्येन सः दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तिः । उत्पन्नं चैत्रसुतं दृष्टवानित्यर्थः । तादृशव्युत्पत्तिः परिशेषप्रमाणेन सिद्धे सङ्गतिग्रहनिश्चयादित्यन्वयः । चैत्रसुतोत्पत्तिदर्शनमात्रेण कथं वाक्यस्य कुमारजनवार्थत्वनिश्चय इत्यत्राह—'वार्ताहारेण यातस्येति । व्युत्पत्तिस्तोरिति शेषः' । ननु वार्ताहारेण सहागमनमात्रे कथं तदर्थत्वनिश्चयः, वार्ताहारेऽन्यद्वा कथयतीति सन्देहस्य निवृत्तत्वादित्यत्राह—'तत्पदाङ्कितवाससेति तस्य पुत्रस्य पदेन अङ्कितं वासो यस्य तेन । पुत्रपदाङ्कितपटं प्रदृश्य निमित्ताभ्यन्तरकथनस्यानुक्तत्वादप्रसक्तत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

तामेव शालिकां तात्पर्यकथनेन विवृणोति—

तथा हि स्वामिने वार्ताहारः पुत्रपदाङ्कितम् ।

पटं प्रदृश्य वदति पुत्रस्ते जात इत्यपि ॥ ७५ ॥

पटप्रदर्शनेन विवृतमेवार्थं पुत्रस्ते जात इति वाक्येन वदतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु कथं व्युत्पत्तिः सिद्धे सङ्गतिग्रहः । उक्तमनुक्तवाक्याभावात्तत्समनन्तरमाविमध्यमवृद्धप्रवृत्तेः दर्शनादित्यत्राह—

व्युत्पत्तिसुरपि तत्पुत्रजन्म दृष्ट्वा समागतः ।

तादृगवाक्यं समाकर्ण्य विकसद्भदनं नरम् ॥ ७६ ॥

विलोक्य हर्षमप्यस्य विकासाश्लिश्नोति सः ।

यद्यप्युक्तमनुक्तवाक्यान्मध्यमवृद्धप्रवृत्तिर्नास्ति, तथाऽपि तत्स्थानीयवार्ताहारवाक्य-
श्रवणाच्चैत्रमुखप्रसादो विद्यते । तेन मुखप्रसादलिङ्गेन चैत्रस्य हर्षोऽनुमीयते 'अयं चैत्रो हर्षवान् भवितुमर्हति, प्रसन्नवदनत्वान्मद्वदित्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु मुखप्रसादलिङ्गेन हर्षमात्रानुमानेऽपि कथं हर्षस्य तदेकनिमित्तत्वनिश्चय इत्यत्राह—

तन्निमित्तान्तरभावे वाक्यश्रुत्यनुगामिनम् ॥ ७७ ॥

हर्षे वाक्यार्थविज्ञानजनितं निश्चिनोत्यपि ।

परिरक्ष्यमाननिमित्ताभ्यामावाह्यश्रवणसमनन्तरभाविनो हर्षस्य वाक्यार्थजनितत्वमनुमीयते । अथ च हर्षो वार्ताहारवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविवाक्यार्थज्ञानजनितो भवितुमर्हति, अस्ति निमित्तान्तरे वाक्यश्रवणसमनन्तरभावित्वात्, यदनन्तरं यद्दृश्यते तत्तस्य कारणं, यथा तन्मुखसमनन्तरभाविनः पटस्य तन्तव इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अवतु नासौ वाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनो हर्षस्य वाक्यार्थज्ञानजनितत्वनिश्चयः, स तु वाक्यार्थः पुत्रजन्मेति निश्चयः कथमित्यत्राह—

प्रियत्वेन च तत्पुत्रजन्मनो निश्चयो भवेत् ॥ ७८ ॥

व्युत्पत्तिरपि पूर्वं पुत्रजन्मनो दृष्टत्वात् तत्पदाङ्कितपटप्रदर्शनाच्च लोके हर्षस्य प्रियश्रवणजनितत्वेन च दृष्टत्वाच्च पुत्रजन्मनश्च लोके सकलजनसाधारणतया प्रियत्वेनावगमाच्च पुत्रजन्मैव वाक्यार्थ इति निश्चिनोति, न तु सुखप्रसवादिकम्, “पुत्रोत्पत्तिविपश्चिभ्यां नापरं सुखदुःखयो” इति वचनादिति भावः ॥ ७८ ॥

नन्वेवं पुत्रजन्मनः सामान्येन वाक्यार्थतया निर्णयेऽपि प्रतिपदमर्थनिर्णयः कथमित्यत्राह—

प्रतिशब्दमथावापोद्धाराभ्यामर्थनिर्णयः ।

एवं परिशेषप्रमाणेन पुत्रजन्मनो वाक्यार्थतयाऽवधारणे सति समनन्तरं ‘पुत्रस्ते निरामयस्तिष्ठति’ ‘पुत्रस्ते देशान्तरादागत’ इति वाक्यान्तरादावापोद्धाराभ्यां प्रतिपदमर्थनिर्णय इत्यर्थः ॥

ननु प्रथमव्युत्पत्तेर्लोके कार्यपरत्वमुक्तमित्यत्राह—

तस्मात्प्राथमिकी सिद्धे व्युत्पत्तिर्लोक इष्यते ॥ ७९ ॥

सिद्धेऽपि प्राथमिकी व्युत्पत्तिरिष्यत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एवं प्रतिपादने फलमाह—

अतो वेदान्तवाक्यानां सिद्धे ब्रह्मणि मानता ।

सिद्धे सङ्गतिग्रहस्य लोकतोऽवगत्या वेदान्तवाक्यानां सिद्धमङ्गपरत्वं निरङ्कुशतया सिद्धमित्यर्थः ॥

एतन्मतोपसंहारपुरस्सरं तत्र राक्षान्तमाह—

इति वेदान्तिनः ग्राह्यस्तदेतन्नोपपद्यते ॥ ८० ॥

तत्र हेतुमाह—

यतः प्राथमिकी कार्ये व्युत्पत्तिर्लौकिकी स्थिता ।

आद्यव्युत्पत्तेः कार्यपरत्वेन सोपपत्तिकं प्रतिपादितत्वात्सर्वत्र कार्यपरत्वमेवाङ्गी-
कर्तव्यमित्यर्थः ॥

ननु 'पुत्रस्ते जात' इति वाक्ये कार्याभिधायकं पदं न प्रतीयते । अतस्तस्य
वाक्यस्य कार्यपरत्वं कथमित्यत्राह—

पुत्रस्ते जात इत्यत्र पदं कार्याभिधायकम् ॥ ८१ ॥

न यद्यपि तथाऽप्यध्याहारात्तेनान्वयो मतः ।

सत्यम्, तथाविधं पदं नास्ति । तथाऽपि तेन दिनः वाक्यार्थस्यापर्यवसानात्सादृशं
पदमध्याहरणीयमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नन्वध्याहारो न प्रामाणिक इत्याशङ्क्य लोकसिद्धत्वाच्चैवमित्याह—

लोकेऽपि द्वारमित्यादावध्याहारोऽपि दृश्यते ॥ ८२ ॥

द्वारस्य संवरणे विवरणे वा चिकीर्षिते द्वारमित्येतावन्मात्रोक्तौ संक्षिप्ततां, विवि-
यतामिति वा पदमध्याहृत्य तेनान्वयदर्शनात्पदाध्याहारोऽर्थाध्याहारो वा लोकत एव
सिद्ध इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

कथं पुत्रस्ते जात इत्यत्र कार्याभिधायकपदस्य वा कर्तव्यरूपस्यार्थस्य
वाऽध्याहार इत्यत्राह—

तं पश्य तं गृहाणेति वाऽध्याहारोऽत्र चेप्यताम् ।

पुत्रस्ते जात इत्यत्रापि तं पश्य, तं गृहाणेति पदस्य दर्शनग्रहणरूपस्यार्थस्य
वाध्याहारेण तेनान्वयो भवतीत्यर्थः ॥

ननु लोकेऽप्यध्याहारादिना सिद्धपराणामपि वाक्यानां किमिति कार्यपरत्वमेव
वर्ण्यते, केवाधिवाक्यानां सिद्धपरत्वे को दोष इत्यत्राह—

स ख तादृग्विधामेव प्रतीतिमनुमापयन् ॥ ८३ ॥

व्यवहारो विशिष्टार्थविषयः परिदृश्यते ।

व्युत्पत्तावादिमार्गस्सन् विशिष्टार्थाभिधायिताम् ॥ ८४ ॥

कस्यत्येव शब्दस्येत्येवं कार्यान्वयो मतः ।

लोके तावद्व्यवहारो व्युत्पत्तावादिमार्ग इति वक्तव्यः, स ख गवयनयवादि-
कार्यविषय एव परिदृश्यमानः सर्वत्रापि शब्दस्य कार्यपरताभावादयतीत्येवमध्या-
हारादिनाऽपि कार्यान्वय एवावश्यमङ्गीकरणीय इत्यर्थः ॥ ८३-८४ ॥

ननु यदि लौकिकवाक्यानामवश्यं कार्यपरता तर्हि सिद्धब्रह्मपराणां वेदान्त-
वाक्यानां का गतिः । अथ तान्यपि ज्योतिष्टोमादिविध्यानीतकर्तृपरतया वच्यन्ते इति ।
तत्र । मिश्रप्रकरणस्थानां वेदान्तवाक्यानां कर्मविधेयकवाक्यतानुपपत्तेरित्याशङ्क्य
तदुपासनावश्यकशेषतया वेदान्तवाक्यानां गतिर्वर्णनीयेत्याह—

यच्चाभ्यधापि वेदान्तास्सिद्धब्रह्मपरा इति ॥ ८५ ॥

तत्राध्युपासनावश्यकशेषत्वे किञ्च हीयते ।

नमूपासनाया विधेयत्वं नास्ति; तस्सामग्रयभावादित्याह—

^१ कर्तुमेकमकर्तुं वा चान्यथा कर्तुमेव वा ॥ ८६ ॥

यच्छक्यते विधेयं ^२ तत्र तथोपासनेति चेत् ।

यदि विधानसामग्रीराहित्यादुपासनाया विधेयत्वं नास्ति तदानीं ^३ 'श्रोतव्यः'
इत्यत्र विधिसामग्र्या विद्यमानतया श्रवणक्रियाविधेयत्वं युज्यत इत्याह—

तर्हि श्रोतव्य इत्यत्र विधेया श्रवणक्रिया ॥ ८७ ॥

तव्यप्रत्ययतः कार्यं कृतिसाध्यं प्रतीयते ।

'श्रोतव्य' इति श्रवणप्रत्ययेन कृतिसाध्यतयाऽभिहितस्य नियोगस्य कृतिं प्रति
प्रकृत्यर्थभूता श्रवणक्रिया विधेयतयाऽन्वेतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

नन्वत्र नियोज्यो वक्तव्यः । तन्तरेण कार्यप्रतीतेरभावात् । तदुक्तम्—“ न
द्वाविषयाभिग्नियोज्याविद्योगज्ञानमुत्पद्यत ” इति । अतो विषयनियोज्ययोर्विधिप्रतीतौ
तुल्यवत्सामग्रीत्वाद्विषयप्रतीतावपि नियोज्यप्रतीत्याऽवश्यं भवितव्यमित्यत्राह—

नियोज्यत्वं च भवति ब्रह्मीभवनमिच्छतः ॥ ८८ ॥

“ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती ” इत्यत्र ब्रह्मवेदनस्य फलं ब्रह्मीभवनमर्थवादतोऽव-
गम्यते । तेन रात्रिसन्नत्यायेनाऽऽर्थवादिकब्रह्मीभावफलकामस्यात्र नियोज्यत्व-
मित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अन्वेयं 'श्रोतव्य' इति वाक्यस्य कार्याभिधायकत्वप्रत्ययबलात्कार्यपरत्वमस्तु,
इतरेषां वेदान्तवाक्यानां का गतिरित्यत्राह—

अतस्तत्कार्यशेषत्वं वेदान्तानां च युज्यताम् ।

'श्रोतव्य' इत्यादिवाक्यस्य सिद्धे कार्यपरत्वे तदन्वितस्वार्थाभिधायकत्वेन तदेक-
वाक्यताऽऽपन्नानामितरेषामपि वेदान्तवाक्यानां कार्यपरत्वमेवेत्यर्थः ॥

नन्वेवमुक्तरीत्या यदि लौकिकानां वैदिकानां च वाक्यानां कार्यपरत्वमेव तर्हि
 'देवदत्तः काष्ठैः स्थास्यामोदनं पचति' 'इह प्रभिस्रकमलोदरे मधुनि मधुकरः
 स्थिती'त्यादिषु वर्तमानापदेशेषु प्रसिद्धार्थपदसमभिध्याहारबलात्कथं सिद्धे व्युत्पत्ति-
 रित्वब्राह्म—

एवं कार्यपरा यस्मादाद्या व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ ८९ ॥

ततस्सिद्धपदान्यत्र चेद्वितीयादि का हि सा ।

सत्यम्, कार्य एव प्रथमं व्युत्पत्तिः । सिद्धपरेषु वाक्येषु द्वितीया व्युत्पत्ति-
 र्भविष्यतीति न दोषः । यद्वा तत्राध्याहारादिना व्युत्पत्तिसिद्धकार्यपरत्वमेव वर्णनीय-
 मित्यर्थः ॥ ८९ ॥

प्रतिपादितं प्रमेयमुपसंहरति—

तस्माल्लोकानुसारेण वेदे कार्यं प्रवर्तकम् ॥ ९० ॥

इत्यपूर्वाभिधायित्वं लिङ्गादीनामपि स्थितम् ।

व्युत्पत्त्यनुसारेण शब्दार्थवर्णनं कार्यम् । व्युत्पत्तिश्च लोके कार्यं एवेति वैदिक-
 लिङ्गादीनामपि स्थायिरूपापूर्वकार्याभिधायकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ९० ॥

एवं परिच्छेदत्रितयप्रतिपादितमुपसंहरति—

एवमर्थो यजेतेति पदस्यात्र निरूपितः । ९१ ॥

इत्थमित्या प्रबन्धेन प्रतिज्ञाते वाक्यार्थनिरूपणे यागविषयकृतिसाध्यत्वापूर्वस्य
 लिङ्गादिपदवाच्यत्वेन निरूपणाद्यजेतेति लिङ्गपदार्थो निरूपित इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

इत्यहोमन्त्रदेवविरचितायां वाक्यार्थरत्नतात्पर्यप्रकाशिकायां सुवर्णमुद्रिकायामपूर्वस्य

कस्यत्वनिराकरणेन लिङ्गाद्यभिधेयत्वसमर्थनं नाम

तृतीयः परिच्छेदः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः

नियोज्या यन्नियोगेन वसिष्ठसनकादयः ।

तं वयं दक्षिणामूर्तिं रघुनाथमुपास्महे ॥ १ ॥

अयेदानीं स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वेन नियोज्यपरत्वाभावात्समभिव्याहार-
बलायातमपूर्वास्यस्थायिकार्यस्य लिङ्गाद्यभिधेयत्वमनुपपन्नमिति तृतीयां विमतिपत्तिं
निराकर्तुं चतुर्थपरिच्छेद आरभ्यते । उत्र सर्वेषामधिकारवान्यानां नियोज्यसापेक्षतयाऽ-
पूर्वबोधकत्वमसहमानः तत्सिद्धिमाक्षिपति—

ननु सर्वं नियोज्यत्वे स्वर्गकामस्य सिध्यति ।

स्वर्गकामपदं त्वे'तन्न नियोज्याभिधायकम् ॥ २ ॥

सर्वमिति पूर्वं परिच्छेदत्रयनिरूपितं लिङ्गादीनां स्थाव्यपूर्वाभिधायकत्वं, फलं प्रति
करणत्वेनाभिसंहितस्य यागस्य विषयत्वमित्येवमादिकं परामृश्यते । तद्धि सर्वं
स्वर्गकामपदसमभिव्याहारबलादेधोक्तम् । साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यः स्वकाम्यसाधनं
१ कार्यत्वेनावैति । तच्च देशकालाद्व्यवहारीति क्षणभङ्गिनीं क्रियां अयोग्यत्वात्परित्यज्य
स्थायिकार्यमेव कार्यत्वेनावैतीति लिङ्गादयः स्थायिकार्यमेवाभिधायतीति स्थापितम् ।
तत्सर्वं नियोज्यसापेक्षम् । अतस्तस्य नियोज्यस्य यदि सिद्धिः स्वात्तदा सर्वमपि
सिध्यति । स तु नियोज्य एव न सिध्यति । स्वर्गकामपदस्य नियोज्याभिधायकत्वा-
भावाक्षिप्त्यर्थः ॥ २ ॥

ननु यदीदं स्वर्गकामपदं नियोज्यं नाभिधत्ते, कस्य तर्काभिधायकमित्यत्राह—

धात्वर्थस्य हि भावार्थनये साध्यत्वमीरितम् ।

तथा च यत्र समभिव्याहारः सिद्धसाध्ययोः ॥ ३ ॥

तत्र साध्यानुगुण्येन सिद्धस्यान्वय इष्यते ।

अवित्त्वेन हि पदार्थानामन्वयेन अवितम्बम् । तथा च भावार्थाधिकरणे (पू. मी.
अ. २ पा. १ अधि. १) धात्वर्थस्य साध्यत्वाभिधानात्सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे “सिद्धं
१ साध्योयोपदिश्यत” इति न्यायेन धात्वर्थस्य साध्यत्वेनाभिधानात्स्वर्गकामपदार्थस्यापि
तदानुगुण्येनान्वयो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्हि केन प्रकारेण तदानुगुण्यं स्यादित्यत्राह—

ततश्च कर्तृपरता स्वर्गकामपदस्य तु ॥ ४ ॥

न नियोज्याभिधायित्वं,

स्वर्गकामपदस्य ^१ कर्तृपरत्वेन साध्यभूतधात्वर्थान्वये भवत्यानुगुण्यं, न नियोज्य-
त्वेनेति स्वर्गकामपदं कर्तृपरं, न नियोज्यपरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु स्वर्गकामपदस्य कर्तृत्वेनान्वये स्वर्गस्य कथमन्वय इत्यत्राह—

तदा स्वर्गो विशेषणम् ।

कामनाया भवन् गच्छत्युपसर्जनतामपि ॥ ५ ॥

कर्तृगतकामनाविशेषणत्वेन स्वर्गस्योपसर्जनतयाऽन्वय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कामनाकर्मत्वेन साध्यतया प्रधानभूतस्य स्वर्गस्योपसर्जनत्वमयुक्तमित्यात्राहुते—

अथ काम्यतया स्वर्गः पुरुषार्थो भवन् कथम् ।

उपसर्जनतां गच्छेत्,

स्वर्गस्य कामनाकर्मत्वमेवोपसर्जनतामापादयतीति समाधत्ते—

इति चेदभिधीयते ॥ ६ ॥

काम्यत्वादेव तस्योपसर्जनत्वं समागतम् ।

ननु काम्यत्वादुपसर्जनत्वं स्वर्गस्य कथमित्यत्राह—

स्वर्गकामपदस्यात्र युज्यते हि द्विधा गतिः ॥ ७ ॥

स्वर्गं कामयते यश्चेत्येवमिष्टा ^२कृदन्तता ।

^३बहुव्रीहिस्तु यस्यास्ति कामना स्वर्ग इत्यपि ॥ ८ ॥

अयमभिप्रायः—स्वर्गकामपदस्य तावद्विधैवोपपत्तिः । स्वर्गं कामयत इत्येकः
पक्षः । स्वर्गे कामः कामना यस्य सः स्वर्गकाम इत्यपरः । न तु प्रकारान्तरमस्तीति
॥ ७-८ ॥

नन्वेवमस्तु स्वर्गकामपदस्योपपत्तिः, कथमुपसर्जनता स्वर्गस्येत्यत्राह—

उपसर्जनतैवाऽस्य काम्यत्वे पक्षयोर्द्वयोः ।

पक्षद्वयेऽपि कामनाया एव प्राधान्यात्तद्विशेषणभूतस्य स्वर्गस्योपसर्जनत्वमभि-
धार्यमित्यर्थः ॥

एवं च स्वर्गस्य कामगविशेषणत्वादेव स्वर्गकामपदं कर्तृवाचकमित्याह—

अतोऽभिधत्ते कर्तारं स्वर्गकामपदं त्विदम् ॥ ९ ॥

किं च—‘यजेत स्वर्गकामः’ ‘भासीरन् वृद्धिकामाः’ इति कर्तृसङ्ख्यानुविधानं तावदाख्यातादवगम्यते । न चेदं नियोज्यपरत्वे युज्यते । नियोज्यस्यानुपादेयत्वेन तत्सङ्ख्याया अविवक्षितत्वादित्याह—

आख्यातात्कर्म[कर्तृ]सङ्ख्यानुविधानमपि दृश्यते ।

यथाऽऽसीरन् वृद्धिकामा यजेत स्वर्गकाम्यपि ॥ १० ॥

तेनापि स्वर्गकामस्य कर्तृत्वमवगम्यते ।

अतः स्वर्गकामपदं कर्तृपरमेव । न नियोज्यपरम् । अनुपादेयगतविशेषणाविकक्षाया अ [हैकरवा] हाधिकरणे निरूपितत्वादिति भावः ॥ १० ॥

ननु नियोज्यस्य नियोज्यत्वाकारेणानुपादेयत्वेऽपि तस्यैव फलसिद्धौ कर्तृत्वा-
त्तत्सङ्ख्यानुविधानमेवैतत् किं न स्यादित्यत्राह—

१ नियोज्यस्यापि कर्तृत्वं फलसिद्धौ तु यद्यपि ॥ ११ ॥

तथाऽपि धातुनोपात्ते व्यापारे यस्य कर्तृता ।

तत्सङ्ख्यानुविधानं खल्वारण्यातेनापि युज्यते ॥ १२ ॥

सत्यं, नियोज्यस्यापि कर्तृत्वं फलसिद्धौ निवृत्ते । तथाऽपि धातुपात्ते व्यापारे कर्तृत्वं नास्ति । तथापि च धात्वर्थव्यापारकर्तृगतसङ्ख्यानुविधानमेवाऽऽख्यातेनोप-
पद्यत इत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

२ तदेतद्वृष्टान्तमुखेन द्रष्टव्यम्—

यथा हि पचतीत्युक्ते गच्छतो भाति नैकता ।

पचतीत्यत्र यथा पाककर्तुरेवैकत्वमभिधीयते । ४-५ न गमनकर्तुः । तद्वदत्रापि यजेतेत्यत्र यागकर्तुरेवैकत्वं, न फलसिद्धिकर्तुरित्यर्थः ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वमेवोपपन्नमित्युपसंहरति—

स्वर्गकामपदं तस्मात्कर्तुरेवाभिधायकम् ॥ १३ ॥

अख्येव, तथाऽपि का हानिरित्यत्राह—

न नियोज्याभिधायीति न लिङ्गेऽपूर्ववाचिता ।

१ नियोज्यस्य तु—क. क. २ नास्ति, अतोऽयं कर्तृगतः—घ. ३ तदेव—क. ४ न फलकर्तुः—क. ॥ न पाठकर्तुः—क.

स्वर्गकामपदसमभिन्वाहाराबलादमिहितं लिङादीनामपूर्वाभिधायकत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

एवं स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वेन पूर्वपक्षे प्राप्ते रज्ज्वान्तमारभते—

१ अत्राभिधीयते स्वर्गस्तावत्प्रीत्यात्मकः स्वतः ॥ १४ ॥

स्वत एवेष्टरूपत्वात् विशेषणतां भजेत् ।

यत्तावदुक्तं २ स्वर्गस्य कामनायां विशेषणत्वमिति तत्प्रीतिरूपत्वेन पुरुषार्थतया स्वत एवेच्छागोचरस्य स्वर्गस्य विशेषणत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वर्गस्य विशेषणत्वे न्यायविरोधोऽपीत्याह—

परनिष्पत्तये नेष्ट इति हि न्याय इष्यते ॥ १५ ॥

ननु स्वर्गस्य कथं न विशेषणत्वमित्यत्राह—

समभिन्वाहृतं स्वर्गपदं का[म]मिपदेन तु ।

काम्यमानतया साध्यं प्रधानं वदति स्वतः ॥ १६ ॥

का[म]मिपदसमभिन्वाहारात्स्वर्गस्य काम्यमानत्वेन प्राधान्यमवगम्यते । कामनाविषयत्वेन कृतिसाध्यत्वादित्यतो न विशेषणत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु का[म]मिपदसमभिन्वाहारात्स्वर्गस्य कामनाकर्मत्वमप्रावगम्यते । न । प्राधान्यमित्यत्राह—

कामनाकर्मता स्वर्गे न हि साध्यत्वमन्तरा ।

इति साध्यतया स्वर्गः प्रधानत्वेन सम्मतः ॥ १७ ॥

कामनां प्रति कर्मभूतस्य स्वर्गस्य कामनाविषयतया कृतिसाध्यत्वेन प्राधान्यं स्वत एवापततीत्यत एव स्वर्गकामभावान् कर्ता न भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु ५ यदि स्वर्गकामः कर्ता न भवति, कथं तर्हि स्वर्गकामस्यान्वय इत्यत्राह—

साध्यस्वर्गविशिष्टञ्च नरस्साध्यस्य साधनम् ।

ज्ञानं कार्यतया कार्यं नियोज्य इति गीयते ॥ १८ ॥

कालान्तरभाविनं स्वर्गं काम्यमानः तत्साधनं कार्यत्वेनावगच्छति । फलस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभाविफलसाधनत्वाभावात् साध्यमपूर्वं कार्यत्वेनावयन् नियोज्यत्वेनान्वेति । “नियोज्यः स ६ च कार्यं यस्त्वकीयत्वेन युज्यते” इत्युक्तवादित्यर्थः ॥ १८ ॥

१ तत्राभि—क. क. २ स्वर्गकामनायां विशेषण—ख. न. ३ गत्वाद्युक्त—क. क.

४ नार्थकर्ता—क. ५ यस्य—ग. ६ तु—ख.

ननुक्तं सिद्धसाध्यसमभिध्याहारे 'सिद्धं साध्ययोपदिश्यते' इति ध्यायाद्यागस्य साध्यतया प्रतीतौ स्वर्गकामस्य तदानुगुण्येन भवितव्यमित्यत्राह—

यच्चाभ्यधाधि भावार्थनथादात्वर्थसाध्यता ।

इतरस्याऽऽनुगुण्येन स्यात्तदन्वयितेति तत् ॥ १९ ॥

अस्माकमविरोध्येव स्वर्गे साध्यतया स्थिते ।

इतरस्याऽऽनुगुण्येन यस्मादन्वय इष्यते ॥ २० ॥

नहि सिद्धसाध्यमध्ययोऽस्माभिरपि निराक्रियते । अपित्वपूर्वस्य लिङादिना कृति-साध्यतयाऽभिधानादितरस्य तदानुगुण्येनैवान्वयप्रतिपादनादङ्गीक्रियत एवेत्यर्थः ।

॥ १९-२० ॥

ननु भावार्थाधिकरणन्यायस्य कुत्रापि विषयो न लभ्यत इत्यत्राह—

यत्र स्वर्गेण समभिध्याहारो नैव विद्यते ।

साध्यता तत्र धात्वर्थस्येतरत्र तु नैव सा ॥ २१ ॥

अधिकारवाक्ये स्वर्गपदसमभिध्याहारात्तत्र स्वर्गस्यैव साध्यत्वेनेतरस्य तदानुगुण्येनान्वयः । अन्यत्र तु क्रियाया एव साध्यत्वादितरस्य तदानुगुण्येनान्वयोऽस्तीति भावार्थाधिकरणन्यायस्य विषयो लभ्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वधिकारवाक्यस्थलेऽपि स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वेनान्वयेऽपि प्रधानापूर्वस्यैव साध्यतया स्वर्गस्य साध्यत्वाभावेन तत्साधनता यागस्य न स्यादित्यत्राह—

साध्यसाधनभावो हि तथैव स्वर्गयागयोः ।

अभिधत्ते नियोज्यं तु स्वर्गकामपदं यथा ॥ २२ ॥

साध्यस्वर्गविशिष्टस्य नियोज्यत्वात्स्वर्गस्यापि नियोज्यकृतिसाध्यत्वाद्यागस्यापि स्वर्गार्थप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेन यागस्य स्वर्गसाधनत्वमस्त्वेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु साध्यस्वर्गविशिष्टत्वे समाने कर्तृनियोज्ययोः को मेद इत्याशङ्कते—

अधोच्यते नियोज्यस्य कर्तृध्वैक्यं भवत्विति ॥

अन्वये ध्यापारे प्रतीतौ च उभयोरपि बिलक्षणत्वाच्चानयोरैक्यसम्भावनाऽपीति परिहरति—

तत्तानयोर्यद्बुद्धिधो मेदो यस्मात्प्रतीयते ॥ २३ ॥

व्यापारभेदात्तावदनयोर्भेदं दर्शयति—

नियोज्यः स हि यः कार्यं ममेदमिति बुध्यते ।

कर्ता तु धातुनोपात्तव्यापारं प्रति कारणम् ॥ २४ ॥

ममेदं कार्यमित्येवं बोधो नियोज्यस्य व्यापारः । धात्वर्थभूतक्रियाऽनुष्ठानं कर्तुं-

व्यापार इति भेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्वयतो भेदं दर्शयति—

कार्यबोधदशायां तु नियोज्यस्यान्वयो मतः ।

कर्तुंस्त्वनुष्ठीयमानधात्वर्थेनान्वयो मतः ॥ २५ ॥

आत्मीयत्वेन बुद्धयमाननियोगरूपकार्येण नियोज्यस्यान्वयः, अनुष्ठीयमानक्रियाऽन्वयः कर्तुरित्येवमन्वयभेदादेव प्रतीतिभेदोऽपि सिद्ध इति भावः ॥ २५ ॥

मन्वाख्यातात्कर्तृसङ्ख्यानुविधानं स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरतामवगमयतीत्युक्तमित्याह—

१-२ आख्यातकर्तृसङ्ख्यानुविधानं यत्प्रकीर्तितम् ।

तत्कर्त्रेणमिधानेऽपि युक्तमाक्षेपः सत्त्वतः ॥ २६ ॥

स्वर्गकामपदेन कर्त्रेणमिधाने च निराश्रयसङ्ख्याया अभावात्सङ्ख्यया स्वाश्रयकर्त्राक्षेपादाक्षेपलभ्यकर्तृसङ्ख्यानुविधानं युज्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तरीत्या स्वर्गकामपदं कृतिसाध्यतया लिङ्प्रतीयमानस्यापूर्वस्य कृत्याश्रया-
काङ्क्षायां कृत्याश्रयत्वेन नियोज्यं समर्पयतीति नियोज्यामिधायकमेव, न कर्त्रमिधायक-
मित्याह—

तत्स्वर्गकामशब्दोऽयं कृतेराश्रयभावतः ।

नियोज्यमेवामिधत्त इति कर्तुर्न वाचकः ॥ २७ ॥

ननु स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वप्रतिपादनेन पूर्वं यदुक्तं कार्यस्य प्राधान्यं
'कृतिसाध्यं प्रधानमि'त्यादिना तन्न स्यादेव । तथा चैकं सन्धिस्ततोऽपरं प्रथ्यवत्
इत्याक्षिपति—

अथोच्यते नियोज्यस्य ममेदं कार्यमित्यपि ।

भावात्कार्यस्य गुणता प्रधानत्वं न विद्यते ॥ २८ ॥

नियोज्यो हि कार्यं ममेदमित्यवगच्छति । तथा च कार्यस्य गुणत्वेन प्राधान्यं न
स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु ममेदमित्यवगतिमात्रेण कथं प्राधान्यच्युतिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तप्रदर्शनेन
इत्यत्राह—

स्वस्वामिभावसंबन्धे वष्टीयं दृश्यते यथा ।

चैत्रस्य गाव इत्यत्र विभाति गुणता गवाम् ॥ २९ ॥

ममेति षष्ठी तावन्नियोज्यकार्ययोः सम्बन्धमन्तरेण न षट्ते । स च सम्बन्धोऽत्र
स्वस्वामिभावलक्षणः । तत्र नियोज्यस्य स्वामितया कार्यस्य स्वत्वेन गुणत्वमापत्तिः ।
'चैत्रस्य गाव' इत्यत्र यथा चैत्रस्येति षष्ठ्या स्वामित्वं चैत्रस्य, गवां च स्वत्वेन गुणत्वं,
तद्वत् 'ममेदं कार्य' मित्यत्र नियोज्यस्य स्वामित्वेन कार्यस्य गुणत्वमनिवार्यमित्यर्थः
॥ २९ ॥

तमेतमाक्षेपं समाधत्ते—

इति चेदुच्यते स्वर्गकामस्यात्र कृतिं प्रति ।

अन्वयो न तु कार्येण तत्र प्राधान्यविच्युतिः ॥ ३० ॥

सत्यम्, षष्ठ्या स्वामित्वं नियोज्यस्य प्रतीयते । तत्तु कृतिं प्रत्येव । न तु कार्यं
प्रति । मत्कृतिसाध्यमित्येवं नियोज्यस्य स्वामित्वेन कृत्यैवान्वयादित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु यदि नियोज्यस्य स्वामित्वेन कृत्यैवान्वयः । कथं तर्हि कार्येणान्वय-
इत्यत्राह—

कार्येण तु नियोज्यस्य गुणत्वेनैव चान्वयः ।

१ नियोज्यस्य कार्यमित्यत्र कृतिसाध्यत्वेन नियोगस्य प्राधान्यात्तद्वन्धो निचो
अस्य गुणत्वेनान्वय इत्यर्थः ॥

ननु यदि नियोज्यस्य गुणत्वेनैवान्वयः शेषत्वमपि तर्हि स्वादिसम्प्राह—

गुणत्वमपि नात्यन्तमतो नैवास्ति शेषता ॥ ३१ ॥

गुणत्वमात्रेण शेषत्वं नापत्तिः । शेषत्वस्याऽऽत्मनिकगुणरूपत्वात् । अत्र
सात्वतिकगुणत्वाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु यदि स्वर्गकामस्यादौ 'ममेदं कार्य' मित्येवं बोद्धृत्वलक्ष्यं नियोज्यत्वं,
कस्तर्हिधिकारीत्यत्राह—

स एव कर्मणैश्वर्यमवाप्य फलसाधने ।

अधिकारी मम फलं साधयत्कर्म मत्कृते ॥ ३२ ॥

सफलसाधनत्वान्धद्वयमिदं कर्मेति फलार्थकृतिष्याहे कर्मेणि स्वामीभवन्नियोज्य
प्राधिकारीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्यैव समनन्तरं क्रियाबुद्धावृत्तलक्षणं कर्तृत्वमित्याह—

इति बुद्धा क्रियायास्तु साध्ययन्नुत्तिष्ठति ।

स तु कर्ता भवेत्कर्मगुणभावादित्येते ॥ ३३ ॥

आदौ नियोगे 'समेदं कार्यं' मिति स्वर्गकामस्य गुणतया नियोज्यत्वेनान्वयः । अनन्तरं फलसाधनभूते कर्मणि स्वाभितयाऽन्वयादैश्वर्यलक्षणमधिकारित्वम् । पश्चात्तस्यैव क्रियां प्रति गुणत्वेनानुष्ठानदशायामनुष्ठानवृत्तलक्षणं कर्तृत्वमित्येवं नियोज्याधिकारिकर्तृमेद इति भावः ॥ ३३ ॥

उक्तप्रकारेण प्रतिपादितनियोज्यनिरूपणस्योपयोगं दर्शयति—

तस्मान्नियोज्यसमभिध्याहारेण लिङ्गदयः ।

क्रियातिरिक्तमेवाहुर्वेदे कार्यमिति स्थितम् ॥ ३४ ॥

ल्लोके तावद्बुद्धयवहारबलाकार्यमेव लिङ्गार्थ इति निर्णीतम् । वेदेऽपि तदनुसारेणैव कार्यार्थत्वं वर्णनीयम् । तच्च कार्यं गवानपनादिवत्क्रियारूपं न भवति । क्षणमक्रिय्याः क्रियायाः कालान्तरभावि^१फलसाधकत्वाभावेन स्वर्गकामस्य कार्यतया वेदानाहृतत्वादित्येवं निरूपितस्य प्रमेयस्योपयुक्तं नियोज्यनिरूपणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु यदि वैदिकलिङ्गादीनां स्वर्गकामपदसमभिध्याहारादेव स्थायिकार्याभिधायकत्वं तर्ह्यश्रुतनियोज्येषु वाक्येषु लिङ्गादीनामर्थान्तरमेव वर्णनीयं स्यादित्यत्राह—

यत्र त्वसौ नियोज्योऽपि न वाक्ये श्रूयते तदा ।

तत्रोपादानकल्योऽसौ यथा विश्वजिदादिषु ॥ ३५ ॥

सत्यम्, नियोज्यसमभिध्याहारादेव वैदिकलिङ्गादीनां स्थाय्यपूर्वार्थत्वं प्रथमतो निर्णीतम् । तद्वलादन्वयाश्रुतनियोज्यके विश्वजिदादौ स्थाय्यपूर्वार्थकत्वमेव भवति । व्युत्पत्तिबलायास्तस्यार्थस्य निमित्तमन्तरेण बुर्निवारत्वात् । तत्र ॥ विध्याक्षेपरूपोपादानरूपप्रमाणभग्नो नियोज्य इत्ययमर्थश्चतुर्थे (जै. सू. अ. ४ पा. २ अधि. ५) निरूपित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नन्वाश्रुतनियोज्यैकेष्वपि वाक्येषु यदि लिङ्गादीनां स्थाय्यपूर्वार्थत्वमेव, किमिति तर्हि विध्याक्षेपबलाश्रितनियोज्यपरिकल्पनमित्यत्राह—

तत्रापि हि लिङ्गाऽपूर्वं यच्च कार्यतयोच्यते ।

कृत्स्नीनस्वभावं तत्कृतिश्च विषयं विना ॥ ३६ ॥

नास्ति सा विषयाधीनस्वभावा विषयश्च सः ।
कर्तारमन्तरेणानुष्ठानाभावाच्च सिध्यति ॥ ३७ ॥
कर्ताऽपि कर्मणैश्वर्यं विना स्वफलसाधने ।
नानुतिष्ठति तत्कर्म नानियोज्यश्च श्वेश्वरः ॥ ३८ ॥
अविशिष्टो नियोज्यश्च नेति तस्य विशेषणम् ।
स्वर्गं प्रधानवच्छिन्न उपादानेन कल्प्यते ॥ ३९ ॥

इदमत्राभिप्रेतम्—लिङ्गादीनां स्थायिकायां विधायकत्वं ध्युत्पत्तिबलादनुशासन-
बलाच्च सिद्धम् । तत्राभिप्रेतं कार्यं नियोज्यमन्तरेणापर्यवसितं सन्नियोज्यमाक्षिपति ।
तथाहि—कार्यं तावत्कृतिसाध्यत्वेन कृत्यधीनात्म^१काभत्वात्कृतिसमपेक्षते । कृतित्व-
विषयाधीनस्वभावाविषयमपेक्षते । विषयश्च स्वानुष्ठानार्थं कर्तारम् । कर्ताऽपि कर्मणि
भाद्ध्यलक्षणमधिकारमनधिगम्य क्रियां नानुतिष्ठति । अधिकारेऽपि नानियोज्यस्य
भवति । नियोज्यश्चाविशिष्टो न भवतीत्येवं लिङ्गादीनामपूर्वाभिधानपदवसानार्थं
स्वर्गोऽत्र विशेषणत्वेन विध्याक्षेपरूपोपादानेन कल्प्यत इत्यर्थवानेवाश्रुतनियोज्यके
विश्वजिदादौ नियोज्यपरिकल्पनार्थमत्रम् इति ॥ ३९-३९ ॥

ननु विश्वजिदादौ नियोज्यः परिकल्प्यमानोऽपि जीवनवानेव भवतु । तथा सति
तस्यैव^२ विशेषणत्वं भविष्यतीत्यत्राह—

विशेषणत्वमप्यत्र जीवनादेर्न युज्यते ।

कुत इत्यत्राह—

तथा सति प्रयुक्तिः स्यात्प्रधानस्य विलम्बिनी ॥ ४० ॥

यदि विश्वजिदादौ नियोज्यविशेषणत्वेन जीवनं परिकल्प्येत, तदा विश्वजिदादे-
र्नित्यत्वापत्तेः साऽपि प्रधाने विधित एव प्रयुक्तिः स्यात् । तथा च गौरवं, विलम्बश्च
भवेत् । अतो जीवनाविकं विहाय फलमेव नियोज्यविशेषणत्वेन कल्प्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

फले तु नियोज्यविशेषणत्वेन परिकल्प्यमाने कामाधिकारतया करणाद्यो रागादेव
प्रयुक्तिः स्यात् । तथा च लाघवं, न विलम्बश्चेत्याह—

फलं यदि प्रकल्प्येत प्रयुक्तिः स्यात्तदा फलात् ।

प्रधानांश इति शेषः । अङ्गेष्वेव विधितः प्रवृत्तिरिति न गौरवमिति भावः ॥

ननु प्रत्युक्तिलाघवाद्यदि नियोज्यविशेषणत्वेन फलमेव परिकल्प्यं स्यात्तर्हि पशुपुत्रादिकलं किमिति न कल्प्यत इत्यत्राह—

फलं च पशुपुत्रादि नावच्छिन्नतयेष्यते ॥ ४१ ॥

पशुपुत्रादिमतां तद्वेक्षाराहित्येन परिमितत्वात्पशुपुत्रादिकलं न विशेषणत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वर्गस्य तु सर्वपुरुषकाम्यमानत्वेनानवच्छिन्नत्वात्तत्कल्पनमेवोचितमित्याह—

स्वर्गात्मके फले सर्वपुरुषाणां हि कामना ।

अतः फलं तदेवात्र नियोज्यस्य विशेषणम् ॥ ४२ ॥

ननु सर्वपुरुषकाम्यमानत्वं स्वर्गस्यानुपपन्नं, मुमुक्षुमिरनपेक्षणीयत्वादित्यत्राह—

न च वाच्यं मुमुक्षूणां न स्वर्गेऽप्यास्ति कामना ।

इति तेन सहापेक्षं फलमात्रमपि स्वयम् ॥ ४३ ॥

न हि मुमुक्षवः कर्मण्यधिक्रियन्ते । “शान्तो दान्त उपरत” इत्यादिभिर्महामुत्र-फलभोगविरक्तस्याध्यात्मविधायामेवाधिकारदर्शनात् । न च “यत्नेन दानेन”त्यादिना तेषामपि कर्मण्यधिकार इति वाच्यम् । तत्रापि चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा विविदिषासाधनत्वेनाऽऽरादुपकारकत्वस्यैवोक्तत्वात् । अतो न तेषामधिकार इति भावः ॥ ४३ ॥

कस्य तर्ह्यधिकार इत्यत्राह—

ततः फलार्थिनामेव स्वर्गोऽत्र परिकल्प्यते ।

फलकामस्यैव नियोज्यस्य विशेषणत्वेन स्वर्गात्मकं फलं परिकल्प्यत इत्यर्थः ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

अतो नियोज्यरहितस्थले स्वर्गो विशेषणम् ॥ ४४ ॥

कल्प्यतां स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं तथा भवेत् ।

अथुतनियोज्यके विश्वजिदादौ कृतिसाध्यतया लिङ्गादिभिरभिधीयमानमपूर्णं नियोज्यमन्तरेणापर्यवसितं स्वर्गकामं नियोज्यत्वेन परिकल्पयतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

उक्तमर्थं सूत्रारब्धं करोति—

सर्वान् प्रत्ययिशिष्टत्वात्स स्वर्गोऽत्र भवेदिति ॥ ४५ ॥

‘स स्वर्गः सर्वान् प्रत्ययिशिष्टत्वात्’ इति । (जै. सु. अ. ४. पा. १, सू. १) अस्य सूत्रस्यायमर्थः । अवच्छेदकत्वेन नियोज्यं व्यावर्तयन् विशेषः स्वर्ग एव स्यात्,

कृतः? सर्वान् पञ्चपुत्रादिसुखविशेषान् प्रत्यविष्टत्वात् अमयच्छिन्नत्वात् । अथ वा सर्वानप्येतान् प्रति साधारणत्वादिति । एवमर्थद्वयेनापि पूर्वोक्तं प्रमेयं सूत्रारूप-
मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अत्राश्रुतनियोज्यकस्य विश्वजिदुदाहरणं न संभवति । 'सन्नात्यागूर्यं विश्वजिता
भजेते'ति सन्नागूरणवतो विश्वजित्यधिकारप्रदर्शनादिति चोदयति—

ननु सन्नागूरणवतो विश्वजित्यधिकारिता ।

वतोऽत्र नोपादानेन स्वर्गस्य परिकल्पनम् ॥ ४६ ॥

नोदाहरणमादर्शणीयं, कृत्वाचिन्तयाऽपि न्यायप्रवृत्तेरिति समाधत्ते—

इतिचेदुच्यते नोदाहरणं दोषभाक्तदा ।

अनास्नाताधिकारं यत्पितृयज्ञोऽपि तद्भवेत् ॥ ४७ ॥

यदि विश्वजिज्ञाश्रुतनियोज्यकः, तर्हि "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्ती"त्यश्रुतनियोज्यस्य पिण्डपितृयज्ञस्योदाहरणत्वमस्तु, विश्वजितस्तुदाहरणत्वेन
प्रदर्शनं कृत्वाचिन्तयाऽपि न्यायप्रवृत्तिसूचनार्थमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु तर्हि रात्रिसन्नादावश्रुतनियोज्यके किमुपादानकल्पः स्वर्गकाम एव
नियोज्यः? नेत्याह—

क्षयते यत्र तु फलमर्थवादेषु यत्तदा ।

आर्थवादिकमेवात्र रात्रिसन्नादिषु स्थितम् ॥ ४८ ॥

न हि तत्र स्वर्गात्मिकं फलमुपादानतो नियोज्यविशेषणत्वेन कल्प्यते । प्रति-
तिष्ठति इ वा य एता रात्रीरुपयन्ती 'त्यर्थवादत एव प्रतिष्ठारूपस्य फलस्यावगतत्वात्-
देवात्र नियोज्यविशेषणत्वेनाग्नीक्रियते लाभवादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—

तथा वेदान्तवाक्येषु चामृतत्वादिकं फलम् ।

आर्थवादिकमेवैतत्कामिनोऽपि नियोज्यता ॥ ४९ ॥

तत्रापि हि 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' मित्यर्थवादिकं फलममृतत्वं 'ओतम्य'
इत्यत्र आत्सर्वभूतश्रवणक्रियाविषयकृतिसाध्यापूर्वे नियोज्यविशेषणत्वेनाग्नीक्रियते । तथा
चामृतत्वकामस्तन्नियोज्य इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत्र लब्धावकाशश्चक्रे—

नन्वेवमर्थवादेशु श्रुतं स्याच्चेत्फलं तदा ।

दुर्वादाश्रयणेच्छोः स्यात्पर्णतायां नियोज्यता ॥ ५० ॥

“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाकः श्लोकः श्रुणोती” इति दुर्वादाश्रयण-
स्वर्णवादान्तः फलत्वेनावगमात्तत्कामस्य पर्णतायां नियोज्यत्वं रात्रिसत्रन्यायेन भवे-
दित्यर्थः ॥ ५० ॥

परिहरति—

इति चेदुच्यते तत्र जुहुद्द्वारा हि पर्णता ।

जुहुमत्कत्वपूर्वार्था भवेत्तत्र पृथक्फलम् ॥ ५१ ॥

पर्णता हि जुहुमत्कृतित्वेनानारभ्य ^१ पठिता । जुहुश्च दर्शपूर्णमासनियोगाश्रितता ।
‘जुह्वा जुहोती’ इति श्रवणात् । तेन पर्णताऽपि जुहुद्द्वारा जुहुमत्कत्वपूर्वार्था भवतीति
पर्णतायाः प्रधानफलेनैव फलवत्त्वम् । तेन नात्र रात्रिसत्रन्याय इति “अङ्गेषु फलश्रुति-
रर्थवादस्त्यादि” इत्यत्र (जै. सू. अ. ४ पा. ४ सू. १) चतुर्थे पर्णमय्यधिकरणे निरूपित-
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यत्राध्ययनविधौ निरनियोज्ये किं पिण्डपरित्यक्त-
न्यायेन स्वर्गो नियोज्यविशेषणत्वेन परिकल्पनीयः? किं वा रात्रिसत्रन्यायेनाऽऽर्थवादिक-
द्विभिन्नुद्धृतकुल्यादिपुस्तपित्रादिलब्धभ्युरादिसर्षफलावासिरित्याशङ्क्य नोभयमप्यत्र कसते,
किं तु प्रकारान्तरमित्याह—

यत्रापि विधितोऽप्यस्ति प्रयुक्तिस्तत्र नैव हि ।

अपेक्ष्यते नियोज्योऽसौ यद्वदध्ययनादिषु ॥ ५२ ॥

अध्ययनविधौ तावन्निधोज्यापेक्षा ^२ नास्त्येव । अध्ययनानुष्ठानस्यान्यतो लब्ध-
त्वात् ॥ ५२ ॥

कुतोऽन्यत इत्यत्राह—

अध्यापनविधेरेव प्रयुक्तिस्तत्र लभ्यते ।

यस्यादध्ययनस्यातो न नियोज्यस्य कल्पना ॥ ५३ ॥

अध्यापनविधिरैवाध्ययनस्य प्रयोजको भवति । अतो न पिण्डपरित्यक्तन्यायेन
स्वर्गकल्पनम् । नापि रात्रिसत्रन्यायेनाऽऽर्थवादिकफलस्याभ्युपगमः । अर्थवादानामेव

फलप्राप्तकाणामभावात् । न चैवं '१ यद्वोऽधीत' इत्याद्योऽर्थवादा इति वाच्यम् ।
तेषां महत्त्वज्ञविधिशेषत्वात् । न च तेषामतिदेशतो लभ्याद्युक्तमेव तदीयफलस्य
नियोज्यविशेषणत्वमिति वाच्यम् । तत्र प्रमाणाभावाद्भौतवाचेति भावः ॥ ५३ ॥

ननु कथमध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य ? तयोर्भिन्नकर्तृकत्वादित्यत्राह—

अध्यापकः खलु स्वस्याऽऽचार्यीभवनमिच्छति ।

तत्साधनतयाऽध्यापने स्वयं च प्रवर्तते ॥ ५४ ॥

सत्यमध्ययनाध्यापनयोर्भिन्नकर्तृकत्वम् । तथाप्याचार्यीतुभूतस्तत्साधने प्रवर्तते ।

“ यो हि यद्विच्छति स तत्करोति तदुपायं वेति ” न्यायादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वेतावताऽपि नाध्ययनविधिरध्यापनविधिप्रयुक्तः प्रतीयत इत्यत्राह—

अध्यापनं चाध्ययनमन्तरेण न सिध्यति ।

अतोऽध्यापयिता शिक्षमुपनीय श्रुतेर्वलात् ॥ ५५ ॥

प्रवर्तयत्यध्ययने नात्र तत्कामिकल्पना ।

अध्ययनमन्तरेणाध्यापनस्यासिद्धत्वात् ।

“ उपनीय गुरुः शिष्यं महाध्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ” ॥ (याज्ञवल्क्य.—अ. १ श्रौ. १५)

इति वचनादध्यापयिता माणवकमध्ययने प्रवर्तयतीत्येवमध्ययनस्याध्यापनविधि-
प्रयुक्तत्वाच्च तत्र नियोज्यकल्पनमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अत्राध्ययनविधौ धर्माज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं भविष्यति, किमिति स्वतन्त्रस्या-
ध्ययनविधेः परप्रयुक्त्युपजीवित्वं वर्ण्यत इत्याशङ्कते—

नन्वर्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं न किं भवेत् ॥ ५६ ॥

तथा चाध्ययनस्यास्य विधितो न प्रयोज्यता ।

परिहरति—

इति चेदुच्यतेऽर्थाविबोधस्य न हि काम्यता ॥ ५७ ॥

प्रागध्ययनतो यस्माच्च प्रियत्वेन गम्यते ।

लोके हि गुरुवार्थतया ज्ञाते वस्तुनि कामना इहा । न पुनरज्ञाते । अत्र चार्थज्ञानं
माणवकेनाध्ययनात्पूर्वं न प्रियत्वेन ज्ञातम् । अतो न तद्वोचरा कामनोपपद्यते ।
तेन तत्कामस्य नियोज्यत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु भाणवकस्याध्ययनात्पूर्वमर्थज्ञानगोचरप्रियत्वज्ञानाभावेऽपि ज्ञातवेदवेदार्थो गुह्येवार्थमभ्युदयकरत्वेन बोधयन्भाणवकस्य कामनामुत्पादयिष्यतीत्याशङ्क्याह—

किं स्वार्थज्ञानकामोऽप्यधिकारी नोपपद्यते ॥ ५८ ॥

हुमादीनां हि वर्णानां न ह्यर्थपरताऽपि च ।

स्यदेवं यदि सर्वस्यापि वेदराशेरर्थपरत्वं स्यात् । न त्वेतदस्ति । हुमादीनामर्थपरत्वाभावात् । न च सर्वस्यापि वेदार्थस्याभ्युदयकरणत्वम् । नित्यनैमित्तिकविधीनामवथात्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु हुमादीनां कथमर्थपरत्वाभाव इत्यत्राह—

ते हि स्तोभाक्षरत्वेन नार्थज्ञानपरा मताः ॥ ५९ ॥

ऋगक्षरैरसंबद्धसामभागस्य पूरकाः ।

इत्युक्तं नवमे तेषामप्यर्थपरता भवेत् ॥ ६० ॥

हुमादयो हि स्तोभाक्षरत्वेन ऋगक्षराभ्याससामभागपरिपूरकतया नार्थज्ञानपरा इति नवमे प्रतिपादितत्वादि^१त्यर्थः ॥ ६० ॥

निगमयति—

अतोऽर्थज्ञानकामस्य न नियोज्यत्वमिष्यते ।

अर्थज्ञानस्य काम्यत्वानुपपत्तेस्तत्कामस्य नियोज्यत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥

ननु यदि निर्नियोज्यकोऽध्ययनविधिस्तर्ह्यधिकारिणोऽपि राहित्या^२धनुष्ठाता न स्यादित्यत्राह—

किं स्वार्थज्ञानवानेवाधिकारी कल्प्यते तदा ॥ ६१ ॥

वेदाध्ययनमीमांसाश्रुत्योरिति निरूपितम् ।

अध्यापनविधिमलादाचार्य एवाध्ययने भाणवकं प्रवर्तयतीत्यनुष्ठाता तावद्विद्यत एव । अधिकारो व्युत्पन्नार्थज्ञानस्य भाणवकस्याध्ययनमीमांसाश्रवणयोर्मध्ये कल्प्यत इत्यर्थज्ञानवानेवाधिकारी । तेन निर्नियोज्यकोऽध्ययनविधिर्न दुष्यतीत्यर्थः ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम् । अध्ययनमन्तरेणाध्यापनस्यास्ति द्वैराध्यापनविधिरेवाध्ययनं प्रयुक्त इति प्रतिपादितम् । तदिदानीं विपरीतं दृश्यते । अध्यापनमन्तरेणाध्ययन-नित्यत्वेरभावात्, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यापारहेतुत्वात्, तेनाध्यापनमेवाध्ययन-

विधिप्रयोज्यमुक्तमिति । नैतदुच्यते । अध्ययनस्वरूपस्यैवास्थानसिद्धेः । तथाहि—
तत्किमध्ययनं कामाधिकारप्रयुक्तं? उत स्वविधिप्रयुक्तम्? यथाशः कल्पः ^१अध्ययने छात्रा-
णामधिकारः स्यात् । अध्ययनस्य कामाधिकारविध्यविषयत्वेन छात्रादेः कामाधिकारोऽ-
नधिकारो वक्तव्यः । अध्ययनं चेत्कामाधिकारप्रयुक्तं तदा शूद्रस्यापि कामनासन्नाया
दधिकारो दुर्वारः स्यात् । तत्प्रयुक्तत्वेन चाध्ययनेऽप्यनुपनीतस्थाप्यधिकारः स्यात्,
उपनयनमपि वाऽऽक्षिपेत् । सति चैवं वसन्तादिवान्यानि निमित्तार्थानि भवेयुः ।
तस्माच्च कामाधिकारप्रयुक्तिरध्ययनस्य ॥

नच स्वविधिनैवाध्ययनं प्रयुज्यत इति द्वितीयः कल्पः । बालस्य भवेद् कार्यमिति
श्रीधाम्नावाध्ययनविमुखत्वाच्च कुण्डितप्रयुक्तिशक्तिरध्ययनविधिः कथमिवाध्ययनं
प्रयुज्येत । स्वकर्णानुष्ठान एवाशक्तः कथमन्यप्रयुक्तौ प्रयत्नः स्यात् । यदि पुनरध्यापक-
प्रवर्तित एव बालोऽध्ययने प्रवर्तत इत्युच्येत तिष्ठतु दूरेऽध्ययनविधेरध्यापनप्रयोजकत्व-
कथा । तस्मात्स्वविधिप्रयुक्तिरध्ययनस्य नास्तीति परप्रयुक्तिरप्येषणीया । तत्र न कामाधि-
कारोऽध्ययनस्य प्रयोजकः । अध्यापनविधिस्तु स्यादेव । अध्यापयेदित्यत्र प्रकृत्यर्थभूतस्या-
ध्ययनस्य प्रयोज्यध्यापारस्य प्रयोजकन्यापारमध्यापनं प्रत्युपकारकत्वस्य मिलितान्यां
प्रकृतिप्रत्ययान्यां प्रतिपादनात् । उपकारस्य चोपकार्यप्रयुक्तत्वात् । नचाध्ययनस्य
कामाधिकारोपकारकत्वे प्रमाणमस्ति, येन तत्प्रयुक्तिः स्यात् । नच विद्यायाः काम-
श्रुत्यङ्गतयाध्ययनं विना विद्याया अस्मन्मवादिषां प्रयुज्याना कामश्रुतिरध्ययनमपि
प्रयुक्त इति वाच्यम् । साक्षादध्यापनोपकारित्वाद्ध्ययनस्य तत्प्रयुक्त्यैव शीघ्रगामिन्या
आकाङ्क्षायाः शान्तत्वाच्च ॥

किंच कामश्रुतिप्रयुक्तत्वेऽपि कामनारहितस्य कामश्रुत्यङ्गं विद्येत्यजानतस्तत्प्रयोज्य-
ध्ययनमित्यन्यमन्यमानस्य बालकस्य कथं तत्प्रयुक्तिप्रवृत्तिः । तत्र चान्यप्रवर्तितः प्रवर्तत
इति वक्तव्यम् । न^१चाध्ययनविधिप्रयुक्तत्वे सम्यगाचार्यैः प्रवर्तक इति । तस्मादाचार्य-
करणविधिप्रयुक्तिरेव युक्तेति । अध्यापनविधिरपि बालस्याप्रवृत्तौ किमिव हि कर्तुं
शक्नोतीति तन्न । बालस्याप्रवृत्तौ स्वकर्तृकाध्यापनस्य अध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्यापक
एव प्रवर्तयिष्यतीति किमनुपपन्नम् । नच माणवकेनानध्ययनेऽपि ^२कामश्रुतिकर्म-
कर्तुः स्वानुष्ठानस्यनुपपत्तिः, येन स एव माणवकं प्रवर्तयेत् ॥

^१ ति सारम्-ग. ^२ वास्थानासिद्धेः-घ. ^३ अध्ययने न-ग. क. ^४ तत्प्रवृत्तप्रयुक्त-
शक्ति-क. क. ^५ युक्तेरेव-ङ. ^६ चान्यविधिप्रयुक्तत्वे सत्याचार्यः-क. क. ^७ पनस्याध्ययन-
मेव प्रदर्शयि-घ. ^८ कामश्रुतिकर्तुः स्वानुष्ठानस्योपपत्तिः-ख.

ननु कामश्रुतिरेव स्वकालेऽनुष्ठेयकर्मोक्तमूढविधासिध्यर्थमुपनीतावस्थं माणवक-
मध्ययने प्रवर्तयिष्यतीति तन्न । बालस्यैवमनुसन्धानाभावात् । अनुसन्धानाभावे च
प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । नचाध्ययनात्प्राग्बालस्य कामश्रुतिपरिज्ञानं, येन तत्प्रयुक्तोऽध्ययने
प्रवर्तेत । अध्ययनेन च तज्ज्ञाने परस्पराश्रयत्वम् । तस्मान्न कामाधिकारविविधप्रयुक्ति-
रध्ययनस्य । अध्यापनविधेस्तु प्रयुक्तिर्भवति ॥

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तस्माचार्यं प्रचक्षते ॥” (मनु. अ. २. श्लो. १४०).

इति वचनादाचार्यत्वमिच्छतोऽध्यापने प्रवृत्तत्वात् । अध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणा-
भिष्यत्तेः ॥

“हितं ^१ तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

आहूतश्राव्यधीयत लब्धं ^२ चास्मै निवेदयेत् ॥ (याज्ञवल्क्य-अ. १. श्लो. २७)

इत्यादिविशेषस्मृतिविहिताचरणवृत्तिनादिदर्शनात्तस्मिन्प्राचार्यीभवनमिच्छन् माण-
वकमध्ययने प्रवर्तयतीत्येवमध्यापनविधिमप्रयुक्तमेवाध्ययनमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ६१ ॥

यद्यध्यापनविधिमप्रयुक्तिरध्ययनस्य स्यात्, तदाऽध्यापनाङ्गत्वमध्ययनस्य स्यादिति
षोदयति—

नन्वाचार्यधिधेरेवाध्ययनस्य प्रयोज्यता ॥ ६२ ॥

यदि स्यादङ्गता तर्हि भवेत्तस्य च तं प्रति ।

ऋतपूर्वप्रयुक्तानां ग्रीह्यवहननादीनां ऋतङ्गत्वा[त्त्व]दिति मतः ॥ ६२ ॥

तदेतत्समाधत्ते—

इति चैदुच्यतेऽङ्गत्वं न प्रयुक्तेः ^३ प्रसज्यते ॥ ६३ ॥

कामश्रुतिप्रयोज्यत्वेऽप्याधानस्याङ्गता न हि ।

न प्रयुक्तिरङ्गत्वे तन्त्रम्, कामश्रुतिप्रयुक्तस्याधानस्य तदङ्गत्वाभावादिति मतः ॥

॥ ६३ ॥

नन्वाधानस्य वा कथमङ्गत्वाभाव इत्यत्राह—

आधानस्याङ्गतायां च श्रुत्यादेर्न च मानता ॥ ६४ ॥

न हि प्रकरणे तस्य पाठोऽनारभ्य पाठतः ।

श्रुत्यादीनि हि प्रमाणान्यङ्गत्वबोधकानि । न चाध्यापनस्य ऋतङ्गत्वे श्रुत्यादीनि
ऋतङ्गे । ‘अग्नीनादधीते’ सप्र द्वितीयाश्रुतिस्त्वावधाधानस्य ऋतुशेषत्वं बोधयति ।

अग्निमात्रदोषत्वबोधने धरितार्थत्वात् । न च प्रकरणाच्छुद्धोपलब्धम् । अनारभ्याधीतत्वा-
दिति भावः ॥ ६४ ॥

अनारभ्याधीतस्याप्याधानस्याऽऽहवनीयद्वारा कत्वन्वयो भविष्यति । 'आहवनीये
जुहोती' ति तस्य कत्वन्वयात् । यथाऽनारभ्याधीताया अपि पूर्णताया शुद्धद्वारा कत्व-
न्वय इत्याशङ्कते—

अथानारभ्य^१ पाठेऽपि शुद्धद्वारा हि पूर्णता ॥ ६५ ॥

यथा कत्वन्विता दृष्टाऽऽधानमप्येवमिष्यताम् ।

तत्राप्याहवनीयादेराधानद्वारतेति चेत् ॥ ६६ ॥

तदेतत्परिहरति—

नैतदाहवनीयादेर्लोकतः सिद्धिरिष्यते ।

लौकिकत्वेन जुह्वादेः पूर्णताद्यन्वयो मतः ॥ ६७ ॥

युज्यते जुह्वादेर्लौकिकत्वेन पूर्व प्रसिद्धत्वात्तद्द्वारा पूर्णताश्वयः । आहवनीयस्य
स्वलौकिकत्वात् तन्मुखेनाऽऽधानस्य कत्वन्वयो युक्त इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—

तस्मादध्ययनस्याङ्गभावो नास्ति प्रयुक्तितः ।

अनुष्ठानं तदास्तीति न नियोज्यस्य कल्पना ॥ ६८ ॥

अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेऽप्यङ्गत्वाभावात्तत्प्रयुक्तिबलादेवानुष्ठानस्यापि ला-
भात्पि[ण्डपि]तृयज्ञन्यायेन वा रात्रिसत्रन्यायेन वा नियोज्यकल्पनमध्ययनविधौ नास्ती-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

इत्यभियुक्ता प्रबन्धेन प्रतिपादि^२तनियोज्यनिर्णयस्योपयोगमाह—

तस्मात्सर्वविधिष्वेव नियोज्योऽपेक्षितस्ततः ।

स्थायिकार्यं तत्समभिव्याहाराच्च लिङ्गोच्यते ॥ ६९ ॥

नियोज्याकाङ्क्षायाः सर्वविधिसाधारण^३त्वाच्च तद्विरूपणमयुक्तं, तेन नियोज्यसमभि-
व्याहारादेव^४ स्थाप्यपूर्वकार्यं लिङ्गादिभिरभिधीयत^५ इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

एवं^६अखिलशङ्काकलङ्कारहितत्वाल्लोकवेद्योः सम्भवाच्च कार्यान्वय प्रवाङ्गीकरणीय
इत्युपसंहरति—

अतः कार्यान्वये दोषलवोऽपीह न विद्यते ।

तत्कार्यस्य लिङ्गार्थत्वमिष्यतां लोकवेद्योः ॥ ७० ॥

^१ नादेऽपि—च.

^२ ते नियोज्यनिर्णयेऽप्यो—च.

^३ स्वात्तत्विग्रहणमुपयुक्तम्—

^४ स्वाध्यायात्—च.

^५ इति भावः—च.

^६ मतीव सु—च.

एवं प्रसक्तानुप्रसक्त्या बहुविधप्रमेय^१भिर्णायकन्यायनिरूपणेन व्याकुलित-
चित्तानां श्रोतॄणां चेतःसमाधानार्थं वाक्यार्थं संकलप्य कथयितुमारभते—

तथा च सति वाक्यार्थं एवं संपद्यते यथा ।

किं तद्वक्तव्यं ? कश्च वाक्यार्थः ? इत्याकाङ्क्षायां वाक्यमुदाहरति—

स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेनेति हि श्रुतम् ॥ ७१ ॥

वाक्यार्थं कथयितुमादौ तावद्वाक्यस्थपदानामर्थमाह—

लिङ्प्रत्ययेन^२ यत्कार्यं कृतिसाध्यतयोच्यते ।

तत्कृतेर्विषयत्वेन प्रकृत्या याग उच्यते ॥ ७२ ॥

यजेतेत्यत्र प्रत्ययेन कृतिसाध्यतयाऽपूर्वमभिधीयते । तत्र कृतेस्तत्साध्यस्य कर्तृ-
संख्यायाश्च शब्दार्थत्वेऽपि 'यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायेन प्राधान्येनापूर्वस्य
वाक्यार्थत्वं, कृत्यसिद्धानं तु कार्याभिधानेनैव लभ्यत इत्यनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति
कार्यस्य प्राधान्येन प्रत्ययार्थस्य कृतिसङ्ख्यारूपसर्वज्ञत्वमेवेनैवाभिधाव्यापारेणा^३वगम्यते ।
व्यापारान्तराभ्युपगमे विरम्य व्यापारापत्तेः । नचैकैवाभिधाव्यापारेण शब्दतात्पर्य-
गोचरस्यार्थद्वयस्य कथं प्रधानोपसर्जनमभव इति वाच्यम् । शब्दस्य तथाविधसामर्थ्याव-
धारणात् । यथा वा जातेः शब्दार्थत्वेऽपि व्यक्तेर्मु^४श्चवृत्त्या शब्दतात्पर्यगोचरत्वमेकधी-
वेद्य^५तया तावदभ्युपगम्यते, शब्दस्य तथाविधसामर्थ्यावधारणात् । तेन लिङ्प्रत्ययस्य
कार्याभिधायितार्या यजिप्रकृत्याऽऽकाङ्क्षितविषयसमर्पणं क्रियत इति भावः ॥ ७२ ॥

एवं यजेतेत्यस्यार्थमभिधाय स्वर्गकामपदस्यार्थमाह—

स्वर्गकामपदं त्वत्र तत्कृत्याश्रयभावतः ।

नियोज्यमभिधत्ते यः कार्यबोद्धा निगद्यते ॥ ७३ ॥

यजेतेत्यत्र यागविधयकृतिसाध्यमित्युक्ते पूर्णायां विषयाकाङ्क्षायां कृत्याश्रयं सम-
र्पयद्दिदं स्वर्गकामपदं नियोज्याभिधायकम् । कोऽसौ नियोज्य इत्यत उक्तं 'यः कार्य-
बोद्धे'ति । ममेदं कार्यमिति नियोग^६बोद्धृत्वलक्षणको नियोज्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ननु कार्यव्रतीत्युपयुक्तं "स्वर्गकामो यजेत" त्येतावतैवोक्तम्, तथा च ज्योतिष्टो-
मेनेति पदेन किमभिधीयत इत्यत्राह—

ज्योतिष्टोमप्रकृत्या तु यागनामाभिधीयते ।

तृतीयया तु यागस्य करणत्वमनूद्यते ॥ ७४ ॥

१ निर्णयनि-झ.

२ यत्साध्यं-ऊ.

३ वगतत्वाद्वा-ऊ.

४ संख्या-ऊ.

५ क्ता ताव-झ, ग.

६ बोध्यलक्षणो-ऊ.

यजेतेत्यत्र धातुना विहितस्य यागस्य सामान्यरूपतया विशेषपर्यवसानार्थं ज्योति-
ष्टोमप्रातिपदिकेन यागनाम समर्थ्यते । तृतीयाविभक्त्या यागस्य करणत्वमनूद्यते ॥ ७४ ॥

नच यागस्य करणत्वमप्राप्तं कथमनूद्यत इति वाच्यमित्याह—

*उपादानप्रमाणेन फलं प्रति यदागतम् ॥ ७५ ॥

उपादानेति—सत्यम्, न शब्दाभिधानतः प्राप्तं यागस्य करणत्वम्, किन्तु उपादानेन
विध्याक्षेपरूपेण प्राप्तं यागस्य फलं प्रति करणत्वमित्युक्तम् । तदिदानीं तृतीयाया साध्यत
इति युक्तमित्युक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवं १ पदशोऽर्थं विविच्य संप्रति समस्तवाक्यार्थमाह—

स्वर्गकामनियोज्याश्रिता यागविषया कृतिः ।

कृतिसाध्यमपूर्वं चेत्ययमर्थो गुरोर्मते ॥ ७६ ॥

स्वर्गकामनियोज्याश्रितज्योतिष्टोमनामकयागविषयकृतिसाध्यमपूर्वमिति गुरुमते
वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु ज्योतिष्टोमाधिकारवाक्यस्यैवमर्थवर्णनमस्तु । इतरेषामधिकारवाक्यानां
कथमर्थो वर्णनीय इत्यत्राह—

सर्वाधिकारवाक्यानामेवमेवार्थ इष्यताम् ।

यथा ज्योतिष्टोमाधिकारवाक्यस्यार्थो वर्णितस्तथैवितरेषामप्यधिकारवाक्यानां
स्वाराज्यक/माश्रितवाजवेचनामकयागविषयकृतिसाध्यमपूर्वमित्यादिना प्रकारेण २ यथार्ह-
मर्थवर्णनं कार्यमित्यर्थः ॥

राजसूयाधिकारवाक्ये विशेषोऽस्तीत्याह—

यद्राजसूयाधिकारवाक्यं ३ तत्र मिधाऽस्ति तु ॥ ७७ ॥

कस्तत्र विशेष इत्यत्राह—

तत्र स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्वं प्रतिष्ठितम् ।

यत्तु राजपदं तत्तु कर्तुरेवाभिधायकम् ॥ ७८ ॥

‘राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते’ति राजपदमेकमधिकम्, तत्र
कर्तृपरमिति विशेष इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१ पदपदार्थ—क. ह. २ यथार्थम्—क. ह. ३ तत्रामिधाऽस्ति तु—क. ह.

* उपादानेति सत्यं तत्र च शब्दाभिधानतः । अयं श्लोकभागः च पुरतः ७५ श्लोक-
सम्बन्धितया दृश्यते ।

ननु किमिति राजपदस्याक्षेपलभ्यकर्तृपरत्वमुच्यते । वाक्यस्थस्वाराज्यकाम-
नियोज्ये विशेषणमेव किञ्च स्यादित्यत्राह—

विशेषणं नियोज्यस्याभिदध्यात्तत्पदं यदि ।

वाक्यभेदः प्रसज्येत तत्तस्यानभिधायकम् ॥ ७९ ॥

स्वाराज्यकामस्य नियोज्यत्वे सति राजपदस्य कर्तृपरत्वं विहाय नियोज्यविशेषणत्वं
यदि ^१ वर्ण्येत, स्वाराज्यकामो नियोज्यः, स च राजेति, तर्हि नियोज्यस्यानुपादेयत्वेन
तद्विशेषणविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नन्वनुपादेयगतविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदः स्यादिति कुत्रोक्तमित्याशङ्क्याह—

विशेषणं विवक्ष्येतानुपादेयगतं यदि ।

१भिद्येत वाक्यमित्येवं ग्रहाधिकरणे स्थितम् ॥ ८० ॥

‘ग्रहं संमार्ष्टी’ इत्यत्र किमेकग्रहस्य संमार्ष्टः? उत सर्वेषामिति संशये—न तत्रादयं
विवक्षितविधिः, ग्रहाणां पूर्वमेव प्रसत्त्वात् । न च ग्रहोद्देशेन संमार्ष्टो विधीयत इतिवाच्यम् ।
तथा च ग्रहस्यानुपादेयत्वेन तद्विशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षायां वाक्यभेदः स्यात् । अतो
नैकग्रहस्य संमार्ष्टः। अपि तु सर्वेषामिति तृतीये भुतिपादे ग्रहाधिकरणे प्रतिपादितमित्यर्थः ॥
॥ ८० ॥

तेनात्रापि १ स्वाराज्यकामनियोज्यस्यानुपादेयत्वेन राजपदस्य विशेषणतया
विवक्षया अयुक्तत्वादाक्षेपलभ्यकर्तृविशेषणपरत्वमेव युक्तमित्याह—

अतो राजपदं राजसूयकर्तृविशेषणम् ।

धदेचत्र समन्वेति न नियोज्यविशेषणम् ॥ ८१ ॥

अत्र चोदयति—

ननु द्वयोः प्रतिपदं कुर्यात् यजमानयोः ।

इत्यत्र वाक्यभेदोऽपि नास्ति तद्वद्वेच किम् ॥ ८२ ॥

नास्ति १कुलाययज्ञो राजकर्तृकः । तत्र “द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्”
इत्यत्र किं यजमानयोरित्युद्देश्यसमर्पकम्? किं वा द्वयोरिति संशये—यदि यजमानयोरि-
त्युद्देश्यसमर्पकं भवेत्तदा द्वयोरिति विशेषणविवक्षायां वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्द्वयोरि-
त्येवोद्देश्यसमर्पणेन कथोर्द्वयोरित्याकारूक्षायां यजमानयोरित्याकारूक्षा^२पूरकत्वेनान्वेती-
त्युक्तम् । तद्वदत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

१ तदेतत्परिहरति—

२ उच्यते तत्र चोद्देश्यं यजमानपदं यदि ।

३ तदा द्वयोरिति पदं न विशेषणवाचकम् ॥ ८३ ॥

विशेषणविवक्षायां वाक्यभेदप्रसक्तितः ।

तस्माद्द्वयोरिति ४ पदेनोद्देश्यस्य समर्पणे ॥ ८४ ॥

५ यजमानयोरिति पदं पूरकं परिकीर्त्यते ।

युक्तं तत्र द्वयोरित्युद्देश्यस्यापरिपूर्णत्वाद्यजमानपदस्य तत्पूरकत्वं, वैपरीत्येनाम्बवे वाक्यभेद^६प्रसङ्गात् । प्रकृते तु नैवमित्याह—

अत्र राजपदं स्वर्गकामं न विशिनष्टि तत् ॥ ८५ ॥

वाक्यभेदात्किंतु यागकर्तारं विशिनष्टि तत् ।

कसिपदसंबन्धात्स्वाराज्यकामपदस्यैव नियोज्यपरत्वं वक्तव्यम्, न राजपदस्य, विशेषणत्वाभावात् । तथा च राजपदस्य नियोज्यविशेषणपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात्कर्तृ-परत्वमेवेति भावः ॥ ८५ ॥

एवं सति राजसूयवाक्यस्य कथमर्थवर्णनमित्यत्राह—

ततश्च स्वाराज्यकामनियोज्याश्रयिणी कृतिः ॥ ८६ ॥

सा राजकर्तृकयजिषिषयेत्यवधार्यते ।

कृतिसाध्यमपूर्वं चेत्यर्थो वाक्यस्य ७ वर्णितः ॥ ८७ ॥

“ राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते ” इति वाक्यस्य स्वाराज्यकामनियोज्या-श्रितराजकर्तृकयागविषयकृतिसाध्यमपूर्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

नन्वत्र राजसूयपदस्य तृतीययाश्रयार्थो नान्वेतीत्यत्राह—

राजसूयपदं चात्र यागनामसमर्पकम् ॥ ८८ ॥

करणत्वमुपादानात्प्राप्तं यागस्य तत्तथा ।

तृतीययाऽनूद्यत इति तद्वाक्यार्थप्रवेशिका ॥ ८९ ॥

यथा ज्योतिष्टोमाधिकारवाक्ये ज्योतिष्टोमपदं ‘ यजेते ’त्यत्र प्रकृत्युपात्तस्य कर्मणो नामसमर्पकं, तृतीया चौपादानिक कलकरणत्वात्तद्विषयकम् । तद्वदेवात्र राजसूयपदं

१ वैपरीत्ये शेषमाह—क. ह. २ अन्यथा—क. ह. ३ वदेदयोरिति—क. ह. ४ पदं चोद्देश्यस्य समर्पकम्—क. ह. ५ यजमानपदं तस्य—क. ह. ६ दः जानर्थक्यं चेत्तर्हः. ७ तस्य च ।—च.

कर्मनाम, तृतीया १ औपादानिकफलकरणत्वात्नुवादिकेत्येवं वाक्यार्थानुप्रवेश इत्यर्थः ।

एवं सति स्वाराज्यकामनियोज्याश्रितरजकर्तृकराजसूयनामकयगाविधयकृतिसाध्यमपूर्व-
मिति राजसूयश्रधिकारवाक्यार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ८९ ॥

एवं परिच्छेदचतुष्टयेनापि प्रतिपादि^२तप्रमेयमुपसंहरति—

तस्मात्प्रवर्तकं लोकवेदानुगतभावतः ।

पृष्ठयं कार्यमेवेति रमणीयतरं स्थितम् ॥ ९० ॥

उपक्रमोपसंहारयोरैकरूपत्वेन हि ग्रन्थस्यैकस्मिन्नर्थे तात्पर्यं भवति । तस्मात्प्र-
वृत्तिहेतुभूतार्थगोचरवादिविप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं कार्यमेव प्रवर्तकमिति प्रतिपाद्य
तच्च कार्यमपूर्वार्थ्यं स्थायिकार्थं वैदिकमिति सोपपत्तिकं प्रतिपादितत्वात्कार्यमेव प्रवर्तक-
मिति रमणीयतरमित्यर्थः ॥ ९० ॥

यत्प्रतिपाद्यं 'गुरुतन्मन्त्रमहोधिस्त्वगाग्ने' स्याद्विना तत्तथैवोक्तमित्याह—

इत्थंप्रकारस्तु गुरोः संप्रदायः प्रदर्शितः ।

यथाश्रुतं यथाग्रहं विद्वद्भिः परिगृह्यताम् ॥ ९१ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण १ प्रमाकरगुरोः संप्रदायो गुरुशिष्यपरंपराप्राप्तो मार्गो
गुरुपदेशतो यथाश्रुतं यथाग्रहं तथा प्रदर्शितः । न तु किञ्चिदश्रुतं नाप्यतर्कबुद्धमुक्तम् ।
तेन विद्वद्भिर्ग्राह्योऽयं ग्रन्थ इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

ग्रन्थसमाप्तिं सूचयति—

इति श्रीवत्सदुर्वा^७सोमारयार्यस्य सूनुना ।

अहोबलेन वाक्यार्थरत्नं प्रकाशि सूरिणा ॥ ९२ ॥

अहोबल इति ग्रन्थकर्तृनामं, तेन अहोबलेन सूरिणा विदुषा वाक्यार्थरत्नसंज्ञितो
ग्रन्थः प्रकाशि प्रकाशित इत्यनेन स्वकपोलकल्पितं किमपि नास्ति, अपि तु पुरातननिबन्धन-
कर्तृभिः प्रतिपादितमेवोपन्यस्तमित्युक्तं भवति । कोसावहोबलाख्यो विद्वानित्यत उक्तं
श्रीवत्सेति—श्रीवत्सलोत्राणां दुर्वाससां वंश्यो यो मारयार्योऽस्ति तस्सुरहोबलः,
तेनैतद्वाक्यार्थरत्नं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

१ च करणत्वा-च. २ तमर्थमु-घ. ३ सप्र-ख. ४ प्रमाकर-ख. क. ५ प्राप्ताम्.

६ सुवोक्तं-घ. ७ ल-क.

इत्थं कृतं ग्रन्थमिष्टदेवतायै समर्पयति—

धर्मब्रह्मसमाख्यारभ्यां यो वेदशिरसि स्थितः ।

देवः स रामो वाक्यार्थरत्नदानेन तुष्यतु ॥ ९३ ॥

धर्मसमाख्यया वेदस्य ब्राह्मणवाक्यस्य शिरोवद्वस्थिते लिङ्गपदे स्थितः ।
‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इत्युक्तत्वात् । ब्रह्मसमाख्यया वेदानां शिरोभूतेषु
वेदान्तोपनिषत्सु प्रतिपाद्यतया स्थितः । ‘तं त्वैपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुत्यनु-
सारेण ‘शास्त्रयोनित्वादि’ (ब. सू. अ. १. पा. १. सू. ३) तत्र ब्रह्मणो वेदात्म-
वैद्यत्वस्यावधृतत्वात् । तेन धर्मसमाख्यया ब्रह्मसमाख्यया च यो रामो वेदशिरः-
प्रतिपाद्यो वाक्यार्थरत्नसमर्पणेन स रामः प्रीतो भवत्वित्यर्थः ॥ ९३ ॥

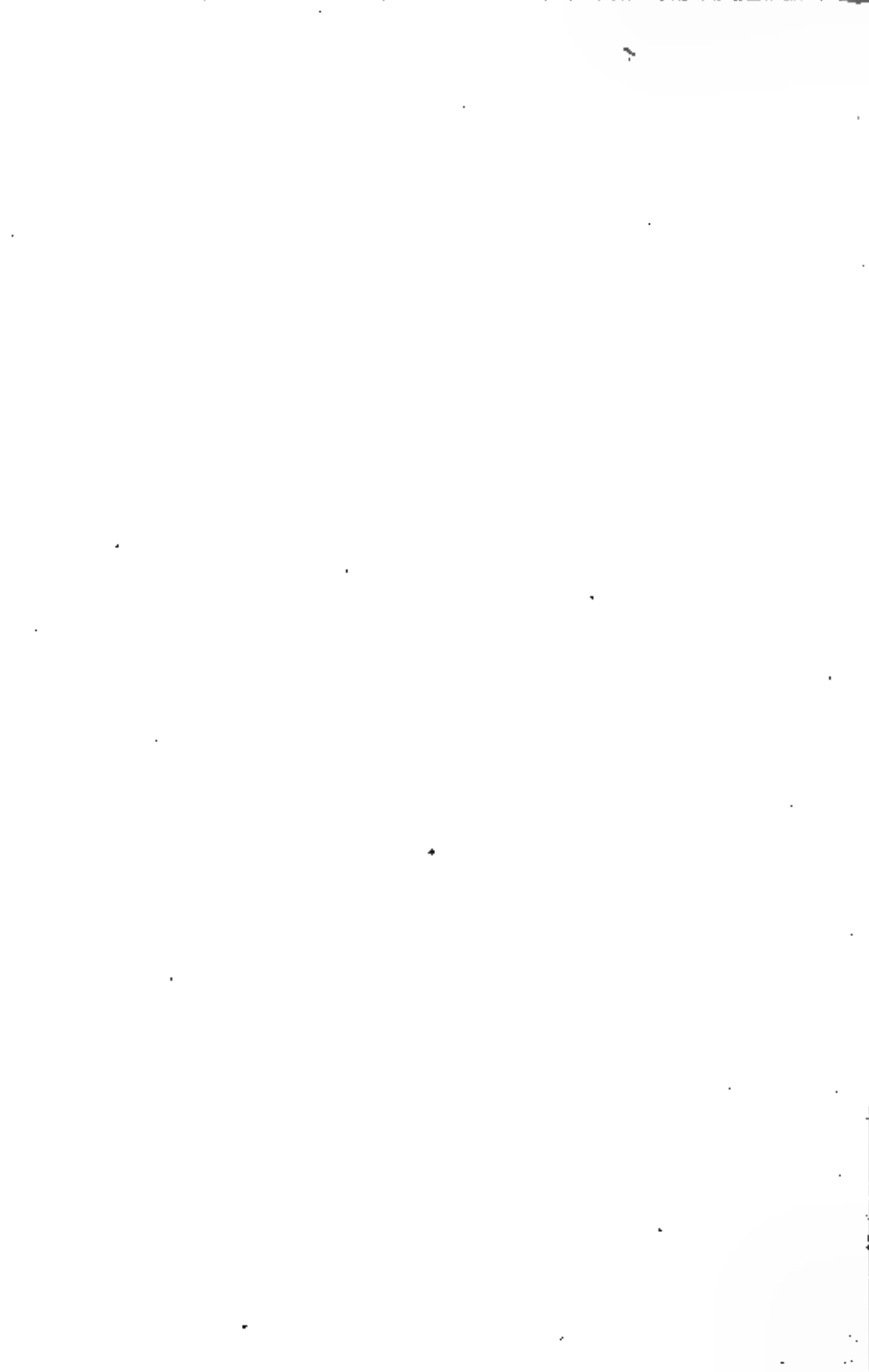
॥ इति श्री मारयार्यतनयेन अहोबलेन विरचितायां वाक्यार्थरत्नप्रकाशिकायां

सुवर्णसुद्विकायां स्वर्गकामपदस्य नियोज्यपरत्वनिरूपणं

नाम चतुर्थपरिच्छेदः समाप्तः ॥

समाप्तिश्चाऽयं ग्रन्थः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

सुवर्णमुद्रिकासहितवाक्यार्थरत्नोदाहृत- श्रुत्यादिवाक्यानि.

- अकाशार्कका उपद्रवति—तै. काठके 3-5
 अग्नीनादधीत—शतपथ 1-4-1
 अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्—तै. संहितायां 2-5-2
 अग्नीषोमीयं पशुमालभेत—तै. सं. 6-1-11
 अग्नेस्तृणान्यपचिनोति—?
 अथातो धर्मजिज्ञासा—जै. सू. 1-1-1
 अन्यायश्चानेकार्थत्वम्—शाबरभाष्ये 2-1-12.
 अग्निधाभावनामाहुर्ह्यमेव लिङादयः ।
 अर्थात्मभावना खन्या सर्वाध्यातेषु गम्यते ॥—उत्तरवा. अ. 2 पा. 1
 अग्नि. 1.
 अमावस्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति—आ. श्रौ. सू. 1-7-1
 आग्नेयोऽष्टाकपालः—तै. सं. 2-6-3
 आसीरन् वृद्धिकामाः—?
 आहवनीये जुहोति—तै. ब्राह्मणे 1-6-2
 उपांशुयज्ञमन्तरा यजति—तै. सं. 2-6-6
 एतावदरे खल्वमृतत्वम्—बृ. उपनिषदि 4-5-15
 ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्—तै. सं. 2-5-4
 ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्—तै. सं. ?
 कृतिस्तत्साध्यमध्यस्थो यागादिविषयो मतः ।
 कार्ये सङ्कटिताकारे कारणत्वेन संसृतः—नयविशेषे 2-2-1
 ग्रहं समार्ष्टि—?
 ओदमालक्षणेऽर्थो धर्मः—जै. सू. 1-1-2
 ओदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वक्ष्यमाहुः—शाबरभाष्ये 1-1-2
 जुह्वा जुहोति—?
 तन्मह इत्युपासीत—तै. उ. 3-10-8
 तीर्थे स्नाति—तै. सं. 6-1-1
 तेजो वै घृतं—तै. का. 3-5
 तं स्वौपनिषदं पुस्तकं पृच्छामि—बृ. उ. 3-9-26
 वर्तमानमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत—?
 द्वयोर्वैजमानयोः प्रतिपद्यं कुर्वीत—?

न विधौ परः स्रग्दार्थः—?

न हिंसास्सर्वा भूतानि—?

न ऋषिषयाभिर्नियोज्याश्रियोगज्ञानमुत्पद्यते—प्रकरणपञ्चिका
नाम्नापृतं करणं भवति—?

पुत्रोत्पत्तिनिषत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः—?

प्रतिषिद्धन्ति इ वा य एता रात्रीरुपयन्ति—?

ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति—मु. उ. ३-२-७

मङ्गलारम्भा ग्रन्थाः प्रचीयन्ते निष्प्रव्यूहं परिचीयन्ते च—?

यदनन्तरं यदृश्यते तत्तस्य कारणम्—?

यदचोऽधीते—तै. आरण्यके ३-१५

यवमयश्चरुर्भवति—?

यज्ञेन दानेन—हृ. उ. ४-४-२३

यस्यै कस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्दृष्ट्वाकरिष्यन्—?

रसभ्ये योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥—रामतत्त्वती प्र. उ.

राजा राजसूयेन स्वारक्ष्यकाम्ने यजेत—?

वाराही उपानहावुषमुञ्चते—तै. आ. १-७-७

विषयत्वेनान्वितस्य करणत्वेनान्वय इति न यागस्यादौ करणत्वेनान्वयः

—प्रकरणपञ्चिका,

वैतसे कटेऽश्वं चिनोति—तै. आ. ३-८-२०-४

मीहीनघहन्ति—आ. श्रौ. सू. १-१९

शाश्वयोनिस्वात्—म. सू. १-१-३

घान्तो दान्त उपरतः—हृ. उ. ४-४-२३

श्रोतव्यः—हृ. उ. २-४-५

इन्वेनेनामिचरन् यजेत—?

सम्भिदग्धेषु वाक्श्लोषात्—जै. सू. १-४-२६

सत्रायामूर्धं विश्वजिता यजेत—?

सिद्धं साध्यायोपदिश्यते—?

स्फ्येनोद्धन्ति—तै. सं. ६-६-४

स्वर्गकामो यजेत—ताण्ड्यब्राह्मणे १८-२-३ ; तै. सं. २-५-५

स्वस्तीत्यविनाशिनम्—निरुक्ते ३-२१-५

स्वाङ्गमन्यवधायकम्—?

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः—तै. आ. २-१६

द्विरन्वमात्रेणाय ददाति—?

वाक्यार्थरत्नस्थश्लोकानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका

	श्लो. सं. पृ.		श्लो. सं. पृ.
अ		अथोच्यते नियोज्यस्य	२३ ६१
अक्ता उपवर्षातीति	१० १७	अथोच्यते नियोज्यस्य	२८ ६२
अतस्तत्कार्यशेषत्वं	८९ ५५	अथोच्येत	२३ ८
अतश्चोत्पत्त्यपूर्वाणां	२७ ४३	अध्यापकः	५४ ६९
अतो न करणत्वेन	१५ ३९	अध्यापन	५३ ३८
अतो न दोषः	१३ ५०	अध्यापनं	५५ ६९
अतो नियोज्य	४० २९	अनुभूति	१५ ३४
अतोऽनुगुण	६० ३३	अभ्यदेशो	५७ १६
अतोऽर्थज्ञान	३१ ७०	अपि सा	४९ १४
अतो मानान्तर	५३ ३१	अपूर्वस्यैव	४९ ४७
अतो राजपदं	८१ ७६	अपूर्वं	६१ ४९
अतो लिङादयः	२० २५	अभिधाभाषणा	२६ ९
अतो लिङादि	४४ ३०	अभिधीयते	२७ ९
अतो वेदान्त	८० ५३	अयुक्तमेव	२५ ८
अतोऽत्र	५० ४७	अवस्थान्तरं	६४ १८
अतः कार्यान्वये	७० ७३	अविशिष्टो	३९ ६५
अत्र केचन	२ ३६	असत्यन्मनिसिक्ते	१५ ३
अत्र प्रत्यवतिष्ठते	१ २१	अस्तु	२ ३
अथ काम्यतया	६ ५८	अस्माकं	२० ६१
अथ कृत्यार्थं	२१ ८	अस्य तु	६८ ५०
अथ तर्कपराखण्डं	१३ २४	अहोबलेन	२२ ७८
अथ तैवोच्यते	३३ ११		
अथ वाक्यात्	४२ १३	आ	
अथ सापेक्षतामात्रात्	१६ २४	आख्यात	२६ ६९
अथोच्यते दर्श	२४ ४२	आख्यातात्	१० ७९

श्री. सं. पृ.	इ	पृष्ठं	श्री. सं. पृ.
	इति चेदुच्यते मोक्षहरणं ४७ ६७		९० ७८
	इति चेदुच्यते यावत् ३ २२	क	
	इति चेदुच्यते स्वर्गं ३७ ६३	कर्तापि ३५ ६८	
	इति चेदुच्यते यत्र ५१ ६८	कल्पयत्येव ८५ ५४	
	इति प्रवर्तकम् ७० ५१	कल्प्यतां ४५ ६६	
	इति बुद्धा ३३ ६६	कामशब्द २ २१	
	इत्थं त्रिष्वपि ३० १०	कामधुति ६४ ७२	
	इत्थं निश्चितं १६ ७	कामनाकर्मता १७ ६०	
	इत्यपूर्वाभिधायित्वं ९१ ५६	कार्यबोधदशायां २५ ६२	
	इत्यसङ्गतं ३५ ३४	कार्यत्वेन च ४३ ३०	
	इत्युपादानं ६५ ५०	कार्यत्वेन निरोध्यं ६५ १९	
	इत्युपादानतः २० ४०	काम्यत्वादेव ७ ५८	
	इत्येतदपरमृष्टं ४५ ३०	किं च युक्तापि ७ २२	
	इत्येतत् ११ ३८	किं च सामेक्षतोत्पत्तौ १८ २५	
	इत्येवं २८ ४३	किं च क्रियारम्भं २१ २६	
	उ	किं च प्रवृत्तिजनिका ३१ १०	
	उच्यते तत्र ८३ ७७	किं च व्युत्पत्ति ८ २३	
	उत्पत्त्यपूर्वं ४४ ४६	किं तु स्वर्गस्य ८ ३७	
	उत्पत्तं ३१ २७	कृतिः किमिषयेत्यादौ ५९ ४९	
	उपकुर्वन्नपि ६३ ३३	कृतिजन्मवारं २२ ८	
	उपसर्जनतैव ९ ५८	कृतिसाध्यं प्रधानं ६९ १९	
	उपात्महे १ १	कृतिसाध्यं ५६ ३२	
	ऋ	कृतिसाध्यतयैव ५८ ३२	
	अगाधरैरसम्बद्धं ६० ७०	कृतिसाध्यतयापूर्वं १४ ३८	
	ए	कृतिसाध्यतया १६ ३९	
	एवं कामि २२ २६	कृत्युद्देश्येष्टविज्ञानं २४ ८	
	एवं चास्ते ३२ २७	क्रमेण ४० १२	
		क्रियान्यस्मिन् ३६ २८	
		क्रियाविमिश्रं ३३ १८	

	श्लो. सं.	पृ.
क्षयिष्येऽपि	१०	३७
ग		
गुरुतन्त्रमहाम्भोधि	३	३
गुरुस्तु	११	६
गृह्णात्यादी	४१	४५
ज		
ज्मोतिष्ठेम	७४	७४
त		
ततश्च गां	१७	७
ततश्च निर्विशेषस्य	६४	३४
ततो लोकानुसारेण	१८	७
ततः प्रवर्तकं	७०	२०
ततः फलार्थिनामेव	४४	६६
ततः सायेक्षतामात्रात्	१९	२५
ततः सिद्धपराण्यत्र	९०	५६
तत्करोति	४१	२९
तत्कामि	६७	१९
तत्कृतिव्याप्यता	६४	५०
तत्कियाद्भरकतथा	५३	४८
तत्र वेदान्त	७१	५१
तत्र साध्यानुगुण्येन	४	४७
तत्र स्वाराज्य	७८	७५
तत्रानेयादिपञ्चाग	२२	४१
तत्रानेयादियोगानां	२५	४२
तत्रापि हि	३६	६४
तत्राप्युपासना	८६	५५
तत्राभिधाभावनायाः	५	३६

	श्लो. सं.	पृ.
तत्रान्विताभिधानार्थ	३८	४५
तत्रेत्यं पार्श्वतः	१३	६
तत्स्वरूपपरामर्शत्	५८	४८
तत्स्वर्गकाम	२७	६२
तत्प्रमथयतः	८८	५५
तस्मान्न यागकरण	२१	४१
तस्मान्न युज्यते	७१	६५
तस्मात्क्रियोक्त्य	३४	६४
तस्यैव साधनत्वं	२९	४३
तृतीयया	८९	७७
तेनापि	११	५९
तेनैव हि	६६	३६
तं पश्य	८३	५४
द		
दृष्टवैत्रसुतोत्पत्तेः	७४	५२
देवः ॥ रामो	९३	७९
द्वयस्य	३५	२५
ध		
धर्मस्य	७१	३५
धर्मं च	४	४
धात्वर्थस्त्रोष्ट	८	५
धात्वर्थस्य	३	५७
न		
न च यागक्रियायास्तु	३३	२८
न च वाक्यार्थता	४४	१३
न च वाच्यं	४३	६६
न च सामान्यवाचित्वं	६६	३४

	श्लो. सं. पृ.		श्लो. सं. पृ.
न च स्वर्गासाधनस्य	१९ ४०	पुत्रस्ते	७२ ५१
नचानेयादि	३६ ४४	पुनस्तच्छ्रवणेन	४९ ३१
नचाध्यक्षविरोधोऽपि	४ २२	पूर्वविज्ञान	१७ २५
न तद्युक्तं	४६ १४	प्रतिशब्दं	७९ ५३
न तादृक्कथ्यते	४३ १३	प्रतीयते	३९ ४५
न तादृदात्मनिष्ठा	३४ २८	प्रधानानां	४३ ४६
न नियोज्याभिधायीति	१४ ५९	प्रमाणं	१४ २४
न नियोज्याभिधायित्वं	५ ५८	प्रयोजनं	४० ४५
ननु क्रिया	५ २२	प्रवर्तकतया	५३ १५
ननु द्वयोः	८२ ७३	प्रवर्तयत्यध्ययने	५६ ६९
ननु सन्नागूरुण	४६ ६७	प्रवृत्तिजनकः	७ ४
ननु सर्वं	२ ५७	प्रवृत्तिजनकं	६ ४
नन्वेवमर्थवादेषु	५० ६८	प्रवृत्तिहेतुतो	१४ ६
न यद्यपि	८२ ५४	प्रवृत्तिर्नोपलभ्येत	४७ १४
न सिध्यते	३७ २९	प्रसज्येत	१२ २३
न शब्दं	१८ ४०	प्रागध्ययनतो	५८ ६९
न सापि	४८ १४	प्राच्योदीच्य	४७ ४७
न हि प्रकरणे	६५ ७२	प्रेषयन्ति	७३ ५१
नस्ति सा	३७ ६५		
नियुक्ते	१२ ६	फ	
नियोगसाधनत्वं	३१ ४३	फलस्य	६१ ३३
नियोगं	४८ ४७	फलसाधनभावेन	३८ २९
नियोज्यः	२४ ६२	फलनाश्वतया	२५ २९
नियोज्याः	१ ५७	फलं यत्तदपूर्वं	६२ ३३
नैकदाहवनीय	६७ ७३	फलं यदि	४१ ६५
		ब	
प		बोध उत्पत्त्यपूर्वाणां	३२ ४४
पश्चाद्देशोपपत्त्यपूर्वं	४६ ४७	अ	
परामर्शात्मिका	५२ ३१	अज्येतापूर्वता	११ २३
पराभुष्टं	५४ ३१	आध्यत्वमवगम्येत	७ ३७

	श्लो. सं. पृ.		श्लो. सं. पृ.
म		लिङ्गादिभिरपूर्वे	६२ ५०
मुख्यताम्ब्र	३६ ११	लिङ्गादियुक्त	३८ १२
य		लिङ्गादियुक्त	१२ ३८
यन्त्राभ्यधाधि	१९ ६१	लिङ्गपदं	३३ ४४
यन्त्रकथ्यते	८७ ५५	लिङ्गप्रत्ययेन	७२ ७४
यतः प्राथमिकी	८१ ५४	लोकेऽपि	८२ ५४
यत्र स्वर्गेण	२१ ६१	लोके वेदेऽपि	५० ३१
यत्र त्वसौ	३५ ६४	लोके हि कारकगतं	२६ २६
यन्त्रापि	५२ ६८	लोके हि फलनाश्मत्वं	२८ २७
यथा कृत्वन्विता	६६ ७३	व	
यथा हि	१३ ५९	वदन्ति	४६ ३०
यथा कृतं	९१ ७८	वदन्तीति	५१ ३१
यदा तु	२७ २७	वदेदपूर्वं	५५ ३२
यदि प्रवृत्तिहेतुः	२० ८	वाक्यमेदात्	८६ ७७
यदि साधनता	२३ ४२	वाक्यार्थं ह्यभिमतं	४५ १३
यदि स्यादङ्गता	६३ ७२	वाक्यं तु	६ ३७
यदि ज्ञाता	३२ १०	विज्ञाय वक्तृभिर्प्राप्तं	९ ५
यदि लोकात्	१० २३	विज्ञायाभिमतं	१० ५
यदिदं	२४ २६	विरोधिगुण	३० २७
यद्वैर्पूर्णमासान्धा	३४ ४४	विलोक्य हर्षं	७७ ५२
यद्यन्नेयादि	४२ ४६	विशेषणविवक्षायां	८४ ७७
यद्वाभिधत्त हृत्वेवं	२९ ९	विशेषणत्वमप्यत्र	४० ६५
यद्देष्टाभनत्वस्य	२८ ९	विशेषणं नियोज्यस्य	७९ ७६
यस्मादनन्यथा	३० ४३	विशेषणं विवक्ष्येत	८० ७६
र		वेदाध्ययन	६२ ७०
राजसूयपदं	४४ ७७	वैदिकैरुच्यते	६७ ५०
ल		न्यवहारो	८४ ५४
कक्ष्यता यदि	३७ १२	स्युरपत्ति	९ २३
		स्युत्पिरस्युरपि	७६ ५२

	खो. सं. ५.		खो. सं. ५.
श्रीहीणामपि ५४ ४८	साध्यस्वर्गविशिष्टश्च १८ ६०
श		सिद्धे स्वर्गस्य ९ ३७
श्रीराम १ ३६	संस्काराज्जायते ४८ ३०
श्रूयते यत्र ४८ ६७	स्थायिरूपमपूर्व ६८ १९
श्रूयते वचने ५ ४	स्थिरताकल्पने ३९ २९
स		स्यात्कार्यपरता ५२ १५
स एव ३२ ६३	स्वर्गकामपदं तत्र ५५ १६
सङ्क्रामाभिधानेन ३९ १२	स्वर्गकामपदं त्वत्र ७३ ७४
सप्तमाद्यविरोधोऽपि ४५ ४६	स्वर्गकामपदेन ६१ १८
संप्रदानत्वं ५५ ४८	स्वर्गकामनिर्णय ७३ ७५
समभिग्याहृतं १६ ६०	स्वर्गकामो ३ ३६
संबन्धात्मा २९ २७	स्वर्गं कामयते ४ ५८
सर्वाधिकार ७७ ७५	स्वर्गात्मके ४२ ६६
सा कृतिः ६० ४९	स्वत एव १५ ६०
सा च साधयितुं ६३ ५०	स्वरूपोपस्थापने ५७ ३२
साधनत्वं ५७ ४९	स्वस्वामिभाव २९ ६६
साध्यद्वयपरत्वेन ५९ ३२	इ	
सा राजकर्तृक ८७ ७७	हर्ष ७८ ५३
साध्यसाधनभावः २२ ६१	हुमादीनां ५९ ७०
साध्यस्वर्गविशिष्टोऽसौ ५६ १६	हेतुर्यववराह ५९ १७

मैसूरु राजकीय प्राच्यकोशालागरे परिष्कृत्य देवनागराक्षरैः सम्मुद्रय प्रकाशिताः

संस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थनाम	सूच्यम्
रु. आ.	
*1 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्, सुदर्शनार्यप्रणीततात्पर्यदर्शनाख्य- भाष्यसहितम्	1 12
*2 आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रम्, हरदत्तकपर्दिस्वामिभाष्या- भ्यां सहितम्	1 0
*3 माधवीयधानुवृत्तिः (अदादि-दिवादि-बुद्धोत्यादयः)	2 0
*4 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, प्रथमसंपुटम्	2 8
*5 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा श्रीभट्ट- भास्करीयज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, द्वितीयसंपुटम्	2 8
*6 इक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, सुरेश्वराचार्यकृतटीकासहितम्	1 4
*7 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीय- ज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसहिता च, तृतीयसंपुटम्	3 0
*8 श्रीभगवद्गीता, श्रीशङ्कराचार्यकृतभाष्यसहिता	2 12
*9 तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीय- ज्ञानयज्ञाख्यभाष्ययुक्ता च, चतुर्थसंपुटम्	3 0
*10 मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	0 6
*11 लीन्यलहरी	1 0

* एतच्चिह्नाङ्किता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयायात्र नैतलभ्यन्ते,

	ग्रन्थनाम	रु. वा.
*12	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीय- ज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, पञ्चमसंपुटम्	3 0
*13	” ” दशमसंपुटम्	3 0
*14	” ” एकादशसंपुटम्	3 0
*15	आपस्तम्बधर्मसूत्रं हरदत्ताचार्यप्रणीतोद्बलाख्यवृत्तियुतम्	1 12
*16	तैत्तिरीयसंहिता, सस्वरचिह्ना सपदपाठा भट्टभास्करीय- ज्ञानयज्ञाख्यभाष्यसंहिता च, अष्टमं संपुटम्	3 0
*17	” ” नवमं संपुटम्	2 4
*18	” ” द्वादशं संपुटम्	1 12
*19	श्रीशङ्कराचार्यप्रबन्धावली, प्रथमसंपुटम्, (धीविष्णु- सहस्रनाम—सनत्सुजातीयभाष्यम्)	1 4
*20	” द्वितीयसंपुटम् (अपरोक्षानुभूतिः, शत- श्लोकी, हरिस्तुतिः, वृशश्लोकी च)	1 4
*21	” तृतीयसंपुटम् (उपदेशसाहस्री, गद्यपद्योभया- त्मिका, रामतीर्थव्याख्यायुता)	2 0
*22	” चतुर्थसंपुटम् (आत्मबोध-विवेकचूडामणि- वाक्यवृत्ति-स्वात्मनिरूपण-योगतारावली-सर्ववेदान्त- सिद्धान्तसारसंग्रहाः)	1 0
*23	माधवीयधातुवृत्तिः भ्वादी प्रथमसंपुटम्	2 0
*24	” ” द्वितीयसंपुटम्	2 0
*25	गोत्रप्रवरनिबन्धकदम्बम्	2 0
*26	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- सहितम्, प्रथमसंपुटम् (1-4 प्रश्नाः)	1 12
*27	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- सहितम्, द्वितीयसंपुटम् (5-6 प्रश्नौ)	1 0
*28	एकाम्रिकाण्डः, सस्वरचिह्नः, हरदत्तीयभाष्यसहितः	1 4
*29	तैत्तिरीयारण्यकम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- सहितम्, तृतीयसंपुटम् (7-8 प्रश्नौ)	1 0

* एतच्चिह्नाङ्किता ग्रन्थाः संप्रति विक्रयायान्न नोपलभ्यन्ते.

	ग्रन्थनाम	ह. आ.
*30	ब्रह्ममीमांसा, श्रीकण्ठभाष्यसहिता	2 0
*31	माधवीयघातुवृत्तिः, स्वादिमारभ्य समप्रा	2 0
*32	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् (प्रथममुद्रणम्)	2 4
*33	तैत्तिरीयप्रा.तेशाख्यम्, वैदिकाभरणत्रिभाष्यरत्नाख्य- व्याख्याद्वययुतम्	4 0
*34	बोधायनधर्मसूत्रम्, गोविन्दस्वामिकृतविवरणसमेतम्	3 0
*35	भाट्टदीपिका, प्रथमसंपुटम् (तृतीयाध्याये तुरीया- दान्ता)	3 0
*36	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- युतम्	3 8
*37	कौटिलीयमर्थशास्त्रम् (प्रथममुद्रणम्)	3 0
*38	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- सहितम् (तृतीयाष्टके 1-7 प्रश्नाः)	3 ■
*39	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका- चन्द्रिका-प्रकाशसहितम्, प्रथमसंपुटम्	3 0
*40	भाट्टदीपिका, द्वितीयसंपुटम्, (तृतीयाध्याये पञ्चमपाद- प्रभृति सप्तमाध्यायान्तम्)	3 0
41	सादिरगृह्यसूत्रम्, रुद्रस्कन्दीयवृत्तिसहितम्	1 0
*42	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयभाष्य- युतम् (तृतीयाष्टके 8-12 प्रश्नाः)	2 4
43	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, संस्कार- काण्डः	1 8
44	■, " आह्निककाण्डः	2 8
45	" " व्यवहारकाण्डे प्रथमसंपुटम्	2 0
*46	भाट्टदीपिका, तृतीयसंपुटम् (अष्टमाध्यायप्रभृति दशमे चतुर्थपादान्ता)	■ 8

*47	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका- चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, द्वितीयसंपुटम्, (समन्वया- धिकरणप्रभृति आकाशाधिकरणान्तम्)	3 0
48	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता व्यवहारकाण्डे द्वितीयसंपुटम्	3 0
*49	भाट्टदीपिका, खण्डदेवकृता, चतुर्थसंपुटम् (दशमा- ध्याये पञ्चमपादप्रभृतिसमन्वा)	3 0
*50	गौतमधर्मसूत्रम्, मस्करिभाष्ययुतम्	3 8
*51	अलङ्कारमणिहारः, प्रथमसंपुटम्. (समासोक्त्यलङ्का- रान्तः)	3 0
52	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, भाट्टकाण्डः	4 4
53	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका- चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, तृतीयसंपुटम्, (प्राणाधि- करणप्रभृति प्रथमे द्वितीयपादान्तम्)	4 0
*54	कौटिलीयमर्थशास्त्रम् (द्वितीयमुद्रणम्)	3 0
*55	बोधायनगृह्यसूत्रम्, सपरिशिष्टम् (द्वितीयमुद्रणम्)	2 4
56	स्मृतिचन्द्रिका, याज्ञिकदेवणभट्टकृता, आशौच- काण्डः	1 8
57	तैत्तिरीयब्राह्मणम्, सस्वरचिह्नम्, भट्टभास्करीयकाचि- त्कसायणभाष्याभ्यां युतम्, द्वितीयाष्टकम्	3 8
58	अलङ्कारमणिहारः, द्वितीयसंपुटम् (परिकरालङ्कारप्रभृति मालादीपकालङ्कारान्तः)	3 8
59	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, आनन्दतीर्थीयम्, तत्त्वप्रकाशिका- चन्द्रिका-प्रकाशयुतम्, चतुर्थसंपुटम्, (प्रथमाध्याये तृतीयपादे आदितः अपशुद्धाधिकरणान्तम्)	3 8
*60	काव्यप्रकाशः, मम्मटभट्टकृतः, माणिक्यचन्द्रकृतसङ्के- ताख्यटीकायुतः	3 8

	ग्रन्थनाम	रु. आ.
61	आयुर्वेदसूत्रम्, योगानन्दनाथभाष्यसहितम्	2 0
62	अलङ्कारमणिहारः, तृतीयसंपुटम् (सारालङ्कारप्रभृति हेत्वलङ्कारान्तः)	2 8
63	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्धर्तदीपिकादीकायुतम्, प्रथमसंपुटम् (1-5 अध्यायाः)	2 0
64	कौटिलीयमर्थशास्त्रम् (तृतीयमुद्रणम्)	3 0
65	अर्थशास्त्रपदसूची प्रथमसंपुटम्	2 8
66	” द्वितीयसंपुटम्	2 8
67	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्धर्तदीपिकादीकायुतम्, द्वितीयसंपुटम् (6-10 अध्यायाः)	2 0
68	अर्थशास्त्रपदसूची, तृतीयसंपुटम्	2 0
69	अभिलषितार्थचिन्तामणिः, प्रथमसंपुटम्	2 0
70	विद्यामाधवीयम्, विष्णुशर्मकृतमुद्धर्तदीपिकादीकायुतम्, तृतीयसंपुटम् (11-15 अध्यायाः)	1 8
71	सरस्वतीविलासः, व्यवहारकाण्डः	2 8
72	अलङ्कारमणिहारः, चतुर्थसंपुटम् (रसबललङ्कारप्रभृति समग्रः)	2 4
73	आपस्तम्बशुक्लसूत्रम्, कपर्दीय — करविन्दीय — सुन्दर- राजीयव्याख्याभिस्सहितम्	2 12
74	तर्कताण्डवम्, न्यासयत्तिकृतम्, न्यायदीपाख्यव्याख्या- युतम्, प्रथमपरिच्छेदः	3 0
75	अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुशङ्करादीका- युता, प्रथमसंपुटम् (प्रथमपरिच्छेदे विश्वमिथ्यात्व- प्रभृत्यागमादिबाधोद्धारान्ता)	3 12
76	तत्त्वमुक्ताकलापः, सर्वार्थसिद्धितय्याख्यादियुतः, प्रथम- संपुटम्, जडद्वयसरः	4 0
77	तर्कताण्डवम्, न्यासयत्तिकृतम्, न्यायदीपाख्यव्याख्या- युतम्, द्वितीयसंपुटम् (द्वितीयपरिच्छेदे विशि- ष्टादान्तम्	2 0

- 78 अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीकृता, गुरुचन्द्रिकादीका-
युता, द्वितीयसंपुटम्, प्रथमपरिच्छेदे असतस्साधक-
त्वोपपत्तिप्रभृति अधिद्याप्रतिपादकश्रुत्युपपत्तिपर्यन्ता 3 4
- 79 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यान्याख्यायुतम्, तृतीयसंपुटम् 2 0
- 80 अद्वैतसिद्धिः, गुरुचन्द्रिकोपेता, तृतीयसंपुटम् (प्रथमपरि-
च्छेदान्ता) 2 4
- 81 तत्त्वमुक्ताकलापः, सर्वार्थसिद्धितन्त्राख्यावेद्युतः, द्वितीय-
संपुटम् 3 0
- 82 तर्कताण्डवम्, न्यायदीपाख्यान्याख्यायुतम्, चतुर्थसंपुटम् 2 4
- 83 वाक्यार्थरत्नम्, सुवर्णमुद्रिकायुतम्
- 84 मैसूरुराजकीयकोशागारस्थलिखितसंस्कृतग्रन्थसूची,
सविवरणा, प्रथमसंपुटम्, त्रैवाः (संहिता, ब्राह्मणं,
आरण्यकं, उपनिषत्, मन्त्रसंग्रहश्च).... 3 12

ಮೈಸೂರು ಗೌರವ ಮೆಂಟಲ್ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿಯಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ

ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು.

		ಬೆರೆ	ರೂ. ಆ.
*1	ಪಂಪಮಹಾಕವಿಯ ಆದಿಪುರಾಣ	2 8
*2	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ವೊಡಲನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
3	ಸದಾನಂದಯೋಗಿಯ ಮಹಾಭಾರತ (ಪೌರೋವಾಸ್ತೀಕ ಪರ್ವಗಳು).	1 8
4	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ ಸಂಭವಪರ್ವ	2 0
5	" ಜತುಗೃಹಾದಿಪರ್ವ	1 12
6	" ಸಭಾಪರ್ವ	1 12
7	" ಅರಣ್ಯಪರ್ವ	2 0
*8	" ವಿರಾಟಪರ್ವ	1 8
9	ಲಿಂಗಣ್ಣನ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ	1 8
10	ಸೋಮರಾಜನ ಉದ್ಯುಚ್ಚಾವ್ಯ	2 0
11	ರುದ್ರಭಟ್ಟನ ಜಗನ್ನಾಥವಿಜಯ (ಎರಡನೆಯ ಮುದ್ರಣ)	2 12
*12	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ ಉದ್ಯೋಗಪರ್ವ	1 2
13	ಸೋಮನಾಥನ ಅಕ್ಟೋರಚರಿತ್ರೆ	1 0
14	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. I	2 4
15	ಗೋವಿಂದಪ್ರಭುದೇವ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜವಿಜಯ	2 8
16	ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಸಂ. II	1 4
17	ವೀರಭದ್ರವೃಷಾಲನ ವೀರಭದ್ರವಿಜಯ	1 4
18	ಜನ್ನನ ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣ	2 0
19	ಸಕಲವೈದ್ಯಸಂಹಿತಾಪಾರಾರ್ಣವ ಸಂ. I	1 14
*20	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ ಭೀಷ್ಮಪರ್ವ	1 0
21	" ದ್ರೋಣಪರ್ವ	1 12
22	ನಾಗವರ್ಮನ ಕಾವ್ಯಾಪರೋಕನ (ದ್ವಿತೀಯ ಮುದ್ರಣ)	1 8
23	ಕುಮಾರವ್ಯಾಸನ ಮಹಾಭಾರತ ಕರ್ಣಪರ್ವ	2 4
24	ಶಲ್ಯ ಗದಾಪರ್ವಗಳು	1 0

* ಈ ಗುರ್ತುಪಡೆ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗ ಬೆರೆಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE MYSORE GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, MYSORE.

A.—Sanskrit Publications.

		Pages, Rs. 2
*1.	Apastamba Grihya Sutra with the commentary of Sudarsanacarya	1 12
*2.	Apastamba Paribhasa Sutra with the commentaries of Haradatta and Kapardi Swami	1 0
*3.	Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part I (Adadi-Divadi Juhotyadi)	2 0
*4.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. I	2 8
*5.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. II	2 8
*6.	Dakshinamurtistotra with the commentary of Surevaracharya	1 4
*7.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. III	3 0
*8.	Bhagavadgita with the commentary of Sankaracarya	2 12
*9.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IV	3 0
*10.	Mandala Brahmanopanishad with a commentary	0 6
*11.	Saundaryalahari with the commentary of Lakshmidhara, Bhavanopanishad with a commentary, and Devipancastavi	1 0
*12.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. V	3 0
*13.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. X	3 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

		PRICE. Rs. a.
*14.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XI	8 0
*15.	Apastamba Dharma Sutra with the commentary called Ujjvala	1 12
*16.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. VIII	8 0
*17.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. IX	2 4
*18.	Taittiriya Samhita with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Padapatha and Svarapatha, Vol. XII	1 12
*19.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. I, commentaries on Vishnusahasranama and Sanat-sujatiya	1 4
*20.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. II, Aparokshanubhuti, Satasloki, Haristuti and Dasasloki with a commentary	1 4
*21.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. III, Upadesasahasri with a commentary	2 0
*22.	Sankaracarya's Miscellaneous Works, Vol. IV, Atmabodha, Vivekacudamani, Vakyavritti, Svatantranirupana, Yogasaravali, Sarva-vedanta-siddhanta-sarasangraha	1 0
*23.	Madhaviya Dhatuvritti, Vol. I, Part I (Bhvedi)	2 0
*24.	Madhaviya Dhatuvritti, Vol. I, Part II (Bhvedi)	2 0
*25.	Gotra pravara-nibandha-kadambakam	2 0
*26.	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. I	1 12
*27.	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. II	1 0
*28.	Ekagnikanda with the commentary of Haradatta with Svarapatha	1 4
*29.	Taittiriyaanyaka with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Vol. III	1 0
*30.	Brahmanimamsa with the commentary of Srikantha	2 0
*31.	Madhaviya Dhatuvritti, Vol. II, Part II (Svadi and Curadi)	2 0
*32.	Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta	2 4
*33.	Taittiriya Pratishakhya with Vaidikabharana and Tribhashyaratna	4 0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

			PRICE	
			Rs.	a.
*34.	Bodhayana Dharma Sutra with a commentary	8	0
*35.	Bhattadipika, Vol. I	8	0
*36.	Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka I	3	8
*37.	Kautilya Arthashastra (First Edition)	8	0
*38.	Taittiriya Brahmana with the commentary of Bhatta-Bhaskara with Svarapatha, Ashtaka III, Part I	3	8
*39.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. I	8	0
*40.	Bhattadipika, Vol. II	8	0
41.	Khadira Grihya Sutra with Radhraskandya	1	0
*42.	Taittiriya Brahmana with Bhatta-Bhaskara's com- mentary, Ashtaka III, Part II	2	4
43.	Smriticandrika, Samskara Kanda	1	8
44.	Smriticandrika, Abhika Kanda	2	8
45.	Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part I	2	0
*46.	Bhattadipika, Vol. III	2	8
*47.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. II	8	0
48.	Smriticandrika, Vyavahara Kanda, Part II	3	0
*49.	Bhattadipika, Vol. IV	8	0
50.	Gautama Dharma Sutra with Maskariya	8	8
51.	Alankara Manihara, Vol. I	3	0
52.	Smriticandrika, Sraddha Kanda	3	4
53.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. III	4	0
54.	Kautilya Arthashastra (Second Edition)	3	0
*55.	Bodhayana Grihya Sutra with Parisishta	2	4
56.	Smriticandrika, Asauca Kanda	1	8
57.	Taittiriya Brahmana with the commentary partly of Bhatta-Bhaskara and partly of Sayana, Ashtaka II	3	8
58.	Alankara Manihara, Vol. II	3	8
59.	Srimad-Brahmasutra Bhashya (Anandatirthiya) with Tatparya Candrika, etc., Vol. IV	3	8
*60.	Kavya-Prakasa with the commentary of Sanketa	8	8
61.	Ayurveda Sutra with the commentary of Yoga- nandanatha	2	0
62.	Alankara Manihara, Vol. III	2	8
63.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the com- mentary Muhurthadipika by Vishnu Sarma, Vol. I	2	0

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

		PRICE Rs. a.
64.	Kautilya Arthasastra (Third Edition) ...	8 0
65.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya, Vol. I ...	2 8
66.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra of Kautilya, Vol. II ...	2 8
67.	Vidyamadhaviya of Vidyamadhava with the commentary of Muhurtadipika by Vishnu Sarma, Vol. II ...	2 0
68.	Index Verborum to the published texts of Arthasastra, Vol. III ...	2 0
69.	Abhilashithartha Gintamani, Vol. I ...	2 0
70.	Vidyamadhaviya, Vol. III ...	1 8
71.	Sarasvati Vilasa (Vyavahara Kanda) ...	2 8
72.	Alankara Manihara, Vol. IV ...	2 4
73.	Apastamba Sulba Sutra ...	2 12
74.	Tarkatandava with Nyayadipa, Vol. I ...	3 0
75.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. I ...	3 12
76.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Bhavaprakasa and Anandadayini, Vol. I ...	4 0
77.	Tarkatandava, Vol. II ...	2 0
78.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. II ...	3 4
79.	Tarkatandava, Vol. III ...	3 4
80.	Advaitasiddhi with Gurucandrika, Vol. III ...	2 4
81.	Tattvamuktakalapa with Sarvarthasiddhi, Anandadayini, and Bhavaprakasa, Vol. II ...	3 0
82.	Tarkatandava, Vol. IV ...	2 4
83.	Vakyartharatna with the Suvarnamudrika

MISCELLANEOUS.

1. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. I—Vedas. 3 12

B.—Kannada Publications.

*1.	Adipurana of Pampa ...	2 8
*2.	Jagannatha Vijaya (First Edition) ...	2 8
3.	Mahabharata—Pauloma and Astika Parvas ...	1 8
4.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sambhava Parva ...	2 0
5.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Jatugriha Parva ...	1 12
6.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Sabha Parva ...	1 12
7.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Aranya Parva ...	2 0
*8.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Virata Parva ...	1 8

N.B.—Numbers marked with * are out of stock.

			PRICE Rs. a.
9.	Keladinripa Vijaya of Linganna	...	1 8
10.	Udbatakavya of Somaraja	...	2 0
11.	Jagannatha Vijaya of Rudrabhatta (Second Edition)	...	2 12
*12.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Udyoga Parva	...	1 2
13.	Akrura Caritre of Somanatha	...	1 0
14.	Dharmamrita of Nyayasena, Vol. I	...	2 4
15.	Kantirava Narasuraja Vijaya	...	2 8
16.	Dharmamrita of Nyayasena, Vol. II	...	1 4
17.	Virabhadravijaya	...	1 4
18.	Anantanathapurana of Jauna	...	2 0
19.	Sakalavaidya Sambita Saranava by Virarajendra	...	1 14
*20.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Bhishma Parva...	...	1 0
21.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Drona Parva	...	1 12
22.	Kavyavalokana by Nagavarma (Second Edition)	...	1 8
23.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Karna Parva	...	2 4
24.	Mahabharata by Kumara Vyasa, Salya and Gada Parvas	...	1 0
*25.	Yogaratriakara with translation in Kannada and Telugu, Part I	...	2 12

WORKS IN THE PRESS.

Sanskrit—

1. Tattvamuktakalapa, Vol. III.
2. Apastamba Sranta Sutra Bhashya.
3. Yadavabhyudaya, Cantos 13-24.
4. Prakritamanidipika with Tippani.
5. Tattvarthasutravritti of Bhaskaranandi.
6. Saundaryalahari with the Commentary of Lakshmidhara.
7. Saivaparibhasa of Sivagrayogi.

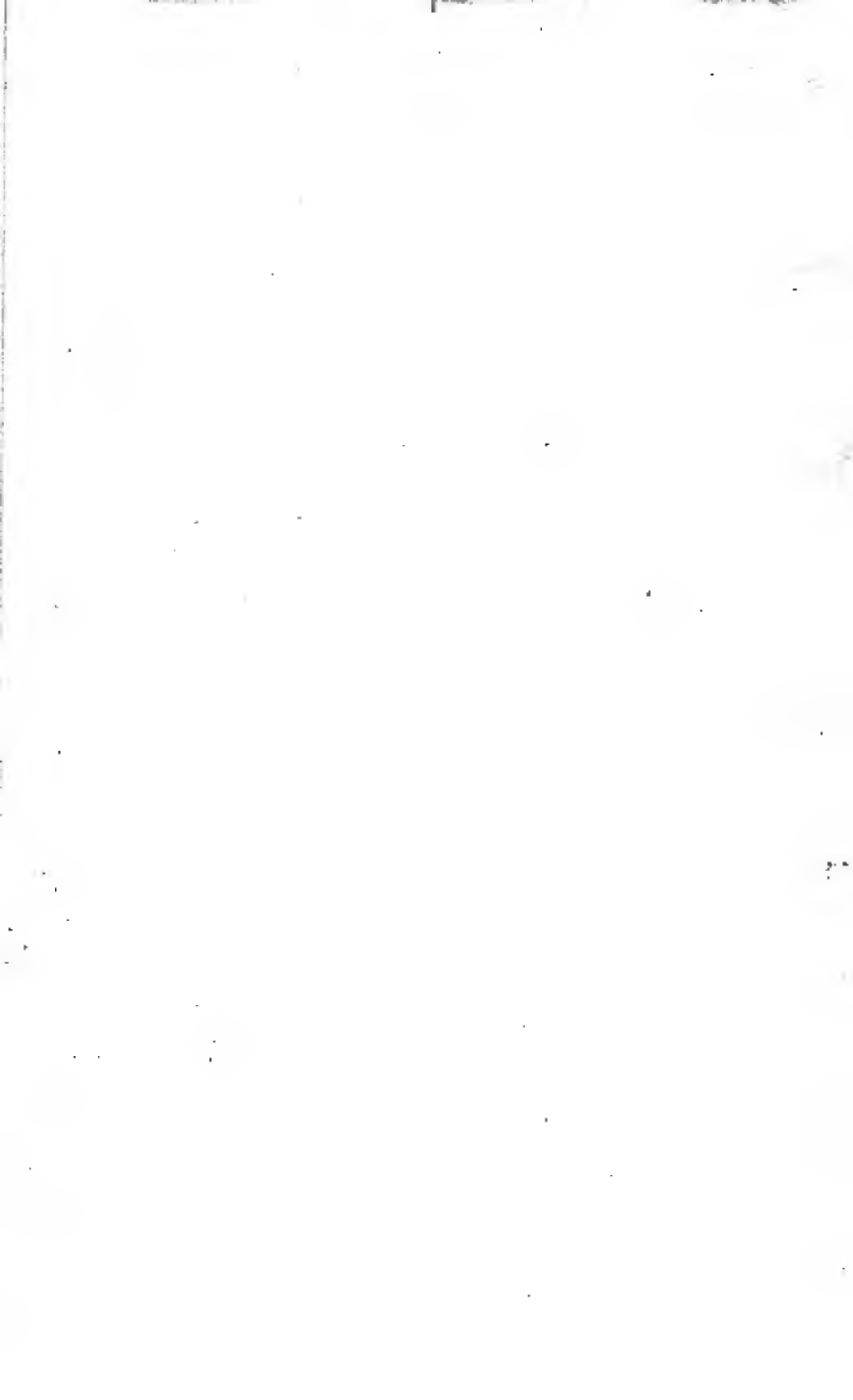
Kannada—

1. Sakti Sudharnava of Mallikarjuna.
2. Singiraja Purana.

Miscellaneous—

1. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Oriental Library, Mysore, Vol. II—Smritis.

N.B.—Numbers marked thus * are out of stock.

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Salm/Ahō/Ram-8085

Author—Ahōbaleśūri.

Title—Vākyārtha Ratnam, with the
Suvarṇa Mudrikā.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

Salm *to* *M. Ram*

Mīmāṃsā

Sanskrit Lit - Mīmāṃsā